

ISSN 0206 — 569X

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის

მაცნე

675-11/
1983/2

ეკონომიკისა და
სამართლის
სერია

11
77

2.1983

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის „მაცნე“.
ეკონომიკისა და სამართლის სერია, 1988, № 2

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე

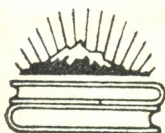
ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

ეკონომიკისა და
სამართლის
სერია

СЕРИЯ
ЭКОНОМИКИ И
ПРАВА

ჟურნალი დაარსებულია 1980 წელს
Журнал основан в 1980 году
გამოდის 3 თვეში ერთხელ
Выходит раз в 3 месяца

2. 1983

გამომცემლობა „მეცნიერება“
ИЗДАТЕЛЬСТВО «МЕЦНИЕРЕБА»

● თბილისი
ТБИЛИСИ

სარედაქციო კოლეჯია: ა. გუნია (რედაქტორი), ო. გამყრე-
 ლიძე, მ. გველესიანი, პ. გუგუშვილი, გ. თოდუა, თ. ლილუაშვილი, ი. მიქელაძე,
 გ. ნადარეიშვილი, ი. ფუტყარაძე, თ. შავგულიძე (რედაქტორის მოადგილე),
 თ. ჩიკვაძე (რედაქტორის მოადგილე), ლ. ჩიქავა.

პასუხისმგებელი მდივანი ა. შენგელია

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: Гуния А. Л. (редактор), Гамкредидзе
 О. К., Гвелесиани М. И., Гугушвили П. В., Лилуашвили Т. С., Микеладзе И. С.,
 Надареишвили Г. Н., Путкарадзе Я. В., Тодуа Г. С., Чикава Л. Л., Чикваидзе Т. Н.
 (зам. редактора), Шавгулидзе Т. Г. (зам. редактора).

Ответственный секретарь А. Л. Шенгелия

© „საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე“,
 ეკონომიკისა და სამართლის სერია, 1983, № 2

რედაქციის მისამართი: თბილისი, 380007, მახარაძის ქ. № 14
 Адрес редакции: Тбилиси, 380007, ул. Махарадзе, 14

ტელეფონი 93-22-60 телефон

გადაეცა წარმოებას 9.3.83; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 20.7.83; შეკვ. № 785; ანაწყოების
 ზომა 77×111/2; ქაღალდის ზომა 70×1081/16; მაღალი ბეჭდვა; ნაბეჭდი თაბახი 9,8;
 სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 7,1; უე 08259; ტირაჟი 1260;

ფასი 85 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
 Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
 Типография АН Груз. ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

ზინაარსი

ეკონომიკა

მ. გველსიანი, წარმოებითი ურთიერთობის სისტემის დანაწევრების შესახებ კ. მარქსის „კაპიტალში“	5
ზ. ბურდული, ნ. ჯაფელაშვილი, აგროსამრეწველო გაერთიანებათა საადრიცხო-საკონტროლო ინფორმაციის მექანიზაციის რაციონალური ორგანიზაცია წარმოების მართვის ავტომატიზებულ ქვესისტემაში	21
ლ. დათუნაშვილი, ლ. გვინებაძე, ხელვაჩაურის რაიონის სასოფლო-სამეურნეო წარმოების სპეციალიზაციისა და კონცენტრაციის განვითარების საკითხები	34
უ. სამაღაშვილი, მუშათა მმართველური საქმიანობის ფორმები, როგორც სამეურნეო მექანიზმის სტრუქტურული ელემენტი	46
ბ. ლემონჯავა, საქართველოს სსრ ტყის კომპლექსის განვითარების და განლაგების ოპტიმიზაციის ძირითადი ამოცანები	57
ნ. შიოლაშვილი, მევენახეობის სანერგე მეურნეობის განვითარება საბჭოთამდელ საქართველოში	71

სამართალი

მ. გამყრალიძე, უმართლობის სუბიექტური ნიშნების საკითხისათვის	80
ე. კამუღარია, ხარვეზები სამართალში, როგორც სისხლის სამართლის საპროცესო კანონის ანალოგიით გამოყენების პირობა	91
რ. ხაჩაბურთი, სამართლის წარმოშობის თეორიისა და ისტორიის ზოგიერთი ასპექტი	99

რეცენზია, ინფორმაცია, ჟრონიკა

სასარგებლო გამოკვლევა მეცნიერების ეკონომიკის დარგში	109
საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიაში	112

8897

СОДЕРЖАНИЕ

ЭКОНОМИКА

М. И. ГВЕЛЕСИАНИ. О членении системы производственных отношений в «Капитале» К. Маркса	5
Ш. И. БУРДУЛИ, Н. И. ЗЕДЕЛАШВИЛИ. Рациональная организация учета контрольной информации подсистем АСУ агропромышленного объединения	21
Л. Е. ДАТУНАШВИЛИ, Л. И. ГВЕНЕТАДЗЕ. Вопросы развития специализации и концентрации сельскохозяйственного производства Хелвачаурского района	34
У. И. САМАДАШВИЛИ. Формы управленческой деятельности рабочих как структурный элемент хозяйственного механизма	46
Г. И. ЛЕМОНДЖАВА. Основные задачи оптимизации развития и размещения лесного комплекса в Грузинской ССР	57
Н. Ш. ШИОЛАШВИЛИ. Развитие саженцевого виноградарства до советизации Грузии	71

ПРАВО

О. К. ГАМКРЕЛИДЗЕ. К вопросу о субъективных признаках неправды	80
Э. Ш. КЕМУЛАРИЯ. Наличие пробелов в праве, как условие применения уголовно-процессуального закона по аналогии	91
Р. Л. ХАЧАТУРОВ. Некоторые аспекты теории и истории становления права	99

РЕЦЕНЗИЯ, ИНФОРМАЦИЯ, ХРОНИКА

Полезное исследование в области экономики науки	109
В Академии наук Грузинской ССР	112

М. И. ГВЕЛЕСИАНИ

О ЧЛЕНЕНИИ СИСТЕМЫ ПРОИЗВОДСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ В «КАПИТАЛЕ» К. МАРКСА

(К 165-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ И 100-ЛЕТИЮ СО ДНЯ СМЕРТИ
К. МАРКСА)

Основополагающее произведение марксистско-ленинской теории, гениальный «Капитал» К. Маркса на каждом этапе развития революционной деятельности трудящихся масс раскрывается все с новых и новых сторон, проливая свет на самые актуальные проблемы современности. На этапе развитого социализма особенно возрастает значение познания внутренних причинных связей производственных отношений социализма, ибо дальнейшее совершенствование этих отношений подчиняется строгой последовательности в ее элементах, взаимодействующих по определенному порядку. Политическая экономия социализма призвана раскрыть этот порядок и отразить его в логической системе категорий. А без глубокого познания методологических приемов «Капитала» это невозможно сделать. Как это указывает Генеральный секретарь ЦК КПСС Ю. В. Андропов, «все более мы ощущаем... потребность в серьезных исследованиях в области политической экономии социализма. И здесь для нашей науки немеркнущим образцом глубокого проникновения в сущность явлений экономической жизни был и остается «Капитал» К. Маркса»¹.

Вопрос о членении системы «Капитала» интересует нас в данной статье с точки зрения его возможного использования при исследовании структуры производственных отношений социализма. Т. е. нас интересует общий критерий, лежащий в основе членения «Капитала» на тома и отделы и пригодный одновременно для членения системы производственных отношений социализма. С этой точки зрения совершенно недостаточно указание на то, что в первом томе рассматривается отношение между капиталистом и рабочим, а в третьем — между капиталистом и капиталистом или же другим эксплуататором; оно ставит множество вопросов, имеющих как частный, так и общий характер. Например, остается невыясненным вопрос о субъектах отношения в первом отделе первого тома и во втором томе, вопрос о суб-

¹ Ю. Андропов, Учение Карла Маркса и некоторые вопросы социалистического строительства в СССР, «Коммунист», 1983, № 3, с. 22.

ординации этих субъектов и т. д. В конечном счете, извлеченный из «Капитала» методологический материал оказывается недостаточным для применения в политэкономии социализма.

Вместе с тем, за основу выделения структурных звеньев системы по генетической их последовательности следует, на наш взгляд, брать именно выделение субъектов производственных отношений. Именно этот признак проводит четкую грань между разными, крупными звеньями системы, следовательно, он должен иметь и определенное общеметодологическое значение.

Ближайший анализ показывает, что выделение субъектов разных звеньев отношений не означает расположения этих звеньев «рядом» друг с другом. Каждая новая функциональная связь субъектов вытекает из предыдущей, выражая тем самым лишь более высокую степень конкретизации той же, предшествующей связи. Тем самым иерархия производственных отношений выражается иерархией субъектов.

Думается, на современном этапе развития марксистско-ленинской экономической науки уже не должна оспариваться сама возможность анализа производственных отношений как отношений вполне определенных субъектов производства. Правда, в товарном производстве отношения этих субъектов овеществляются, но ведь в «Капитале» К. Маркса за вещной формой раскрывается именно отношение субъектов производственных отношений. А «Характерные экономические маски лиц, — как указывал К. Маркс, — это только олицетворение экономических отношений, в качестве носителей которых эти лица противостоят друг другу»².

В первом отделе первого тома такими субъектами представлены товаропроизводители. Оба товаропроизводителя, вступающие в отношения друг с другом, в то же время являются потребителями. Один производит то, что потребляет другой, и наоборот. Подобная двусторонность отношений, совмещение обеих функций — функции производителя и функции потребителя — каждым из агентов в одном и том же отношении, порождена обособленностью этих агентов друг от друга. Однако при развитой форме обмена, при обращении посредством денег более отчетливо видно, что каждую из этих сторон можно и нужно рассмотреть отвлеченно от другой, выделить ее абстрактное содержание, которое в то же время оказывается общим для всех форм отношений. В частности, деньги, полученные производителем взамен товара, уже не потребляются им непосредственно. Здесь он выступает лишь в одной реальной общественной роли, роли производителя, а покупатель — лишь в роли потребителя, носителя определенных потребностей. Лишь в дальнейшем служат деньги установлению нового отношения, в котором уже их владелец выступает в роли потребителя.

² К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 23, с. 95.

Эти функции прослеживаются и в фазе производства, и в фазе обмена (обращения). В производстве связь субъектов пока еще скрыта, но закономерности формирования общественно необходимых затрат труда принадлежат прежде всего именно этой фазе, так как они выражают зависимость фактических затрат от общественных потребностей. А в сфере обращения эта связь лишь проявляется и «производители и потребители противостоят друг другу, — по указанию К. Маркса — лишь как продавцы и покупатели»³.

Более ярко вырисовываются «экономические маски» агентов отношения в остальной части первого тома «Капитала». Можно даже сказать, что второй отдел тома посвящен выделению тех двух агентов из множества, отношение которых и подвергается дальнейшему анализу. В обращении, с которого здесь начинается выделение, капитал берется во всей совокупности связей. Найти же необходимо ту связь, в которой капитал возрастает, т. е. которая позволяет капиталисту получить прибавочную стоимость. Привлечением законов товарного (эквивалентного) обмена лишь подтверждается то, что все определенности товара и денег, раскрытые в первом отделе независимо от специфики капиталистического способа производства, являются внутренними моментами движения капитала — ведь капиталист выступает и как покупатель и как продавец; однако одно лишь товарное отношение, познанное в его имманентных определенностях, не объясняет происхождения прибавочной стоимости.

Привлечение законов товарного обмена указывает и на то, что прибавочную стоимость не могут породить формы капитала, функционирующие в сфере обращения. Поэтому К. Маркс отвлекается от них⁴, указывая на отсутствие (на данном этапе) промежуточных звеньев анализа, позволяющих объяснить возрастающий обратный приток денег к первоначальному капиталу.

Но и промышленный капитал, рассматриваемый самостоятельно, есть многосторонность связей. К раскрытию основной связи приводит логическое суждение о том, что изменение стоимости «должно произойти с товаром, покупаемым в первом акте Д—Т... это изменение может возникнуть только из потребительной стоимости товара как таковой, т. е. только из его потребления»⁵. А таким товаром может являться лишь способность к труду или рабочая сила. Но капиталист вступает в отношения не с самим этим товаром, а с его владельцем как субъектом производственного отношения. Это и есть основная связь промышленного капитала.

Да и сама основная связь предстает в виде совокупности связей. С одной стороны, капиталист функционирует как потребитель рабочей силы — сначала в качестве носителя потребностей на нее, ее

³ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 23, с. 172.

⁴ Там же, с. 174, 175.

⁵ Там же, с. 177.

покупателя, противостоящего продавцу, после уже он продолжает отношение с рабочим в процессе капиталистического производства.

С другой стороны, низкое производство нельзя рассматривать в отрыве от его связей с потреблением. Нельзя абстрагировать от этой связи и анализируемое отношение. Субъектами этой плоскости основного производственного отношения капитализма являются потребитель, стоящий за пределами данного производства, и производитель, снимающий различие между капиталистом и наемным рабочим.

Но кто же представляет это «единство» капиталиста и рабочего в связи производства с потребителем? Безусловно, капиталист. Производство стоимости на капиталистической фабрике означает скрытую, товарную связь капиталиста, как производителя с потребителем изготавливаемого товара. Для наемного рабочего эта связь безразлична, он не является ее субъектом. Хотя субстанцию новой стоимости образует именно его труд, это безразлично (на данном этапе анализа) с точки зрения имманентных определенностей общественно необходимых затрат. Его труд — это процесс потребления его рабочей силы капиталистом. В фазе производства капиталист производительно потребляет то, что уже куплено им и принадлежит ему одному. Поэтому и является капиталист подлинным субъектом своего производства, противостоящим потребителю.

Вместе с тем выжимание труда одного агента другим является новым, «существенным экономическим моментом самого определения формы»⁶ и, наряду со стоимостью, образующим началом капитала⁷. Этот новый момент привносится самим развитием стоимостных отношений и опирается на них. Поэтому отношение капиталиста с наемным рабочим уже включает в себя функции капиталиста как покупателя и как продавца.

Если эту разносторонность основного отношения освободить от специфики капитализма, то можно сказать, что отношение между собственником средств производства и непосредственным производителем включает в себя в качестве исходного своего элемента связь производителя с потребителем.

Надо подчеркнуть, что эта исходная связь основного отношения конкретизируется в этом отношении лишь односторонне. В частности, в первом томе «Капитала» К. Марксом выясняется форма, приобретаемая этой связью в капиталистическом производстве, однако даже не затрагивается форма, которую приобретает само капиталистическое производство в его взаимоотношении с потребителем. Другими словами, стоимостная форма обращения капитала как такового не анализируется, она фиксируется лишь будучи определенной в той степени, в которой она рассматривалась как исходное отношение.

⁶ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 46, ч. II, с. 490.

⁷ Об образующих началах капитала и о переходе от них к сущности капитала шире см.: М. Гвелесиани, К вопросу логики «Капитала» К. Маркса, «Экономические науки», 1976, № 9, с. 3—10.

Чтобы указать более четко то, что и как конкретизируется во втором томе «Капитала», следует сначала вернуться к внутренней структуре первого тома. Это необходимо сделать и с целью дальнейшего обоснования основного отношения способа производства через отношение субъектов.

Мы видели, что выделение основной связи капитала, основного отношения капиталистического производства является результатом анализа не в исходном пункте «Капитала», а во втором отделе, ибо необходимым условием выведения является предварительный анализ исходного отношения.

И на самом деле, выделение основных агентов в исходном пункте изложения даже недоказуемо. Недоказуемо в частности положение, почему именно связь этих агентов является основной, а не другая. Но для исследователя эта проблема должна быть ясной с самого начала. К исходному отношению его должна привести именно проблема расположения внутренних элементов основного отношения. Ибо производство может начаться лишь после того, как собственник средств производства привлечет к этим средствам рабочую силу. Поэтому политэкономия сначала должна рассмотреть общественную форму (общественный способ) вовлечения рабочей силы в производство. Здесь обнаруживается сходство этой формы с формой перехода в потребление продуктов производства.

Исходный пункт «Капитала» — безукоризненный пример реализации этого методологического принципа. Общественную форму всего товарного мира, включая товар рабочую силу, К. Маркс здесь анализирует сначала в общих для этого мира признаках, а не в отдельности⁸.

Сущность товара рабочая сила даже невозможно вывести из самостоятельного (изолированного от других) анализа этого особого объекта, ибо, как известно, установление категории стоимости есть установление тождества разных товаров. Т. е. вывести стоимость рабочей силы из его меновой стоимости — значит установить равенство (тождество, общность) этого товара с каким-либо другим. Важно отметить, что и отдельный анализ товаров, как продуктов ка-

⁸ «В простом товарном обращении, — пишет В. П. Шкердов, — ...среди всего наличного на рынке мира товаров находится и рабочая сила, хотя она здесь еще особо не выделяется, поскольку для определения сферы простого товарного обращения, ее законов и категорий это не имело значения. Здесь речь идет о товаре вообще, безотносительно к его определенной потребительской стоимости» (В. П. Шкердов, Метод исследования собственности в «Капитале» Маркса, М., 1973, с. 70). Правда, вряд ли можно согласиться с автором в том, что в исходном пункте «Капитала» представлена лишь сфера обращения простых товаров, но в данном случае нас интересует другая сторона дела — наличие в исходном пункте всего товарного мира, включая рабочую силу, в чем мы вполне разделяем его мнение.

питала, не может привести к желанным результатам⁹. Ибо произведенный на капиталистической фабрике товар является уже носителем сложных отношений, которые сначала следует расчленить на простые элементы. А стоимость рабочей силы сохраняет в себе первобытную чистоту определенностей простого товарного производства и эти определенности не модифицируются под воздействием капиталистического производства и обращения.

Поэтому первый отдел первого тома «Капитала» следует считать исчерпывающим анализом отношения рабочего с потребителем его рабочей силы (хотя особенности производства и воспроизводства способности к труду раскрываются не в первом, а во втором отделе), тогда как товарная форма продукта капиталистического производства раскрывается этим анализом лишь односторонне.

Переход к специфической форме капитала есть переход к анализу капиталистической собственности. Однако нигде в первых отделах, как известно, собственность самостоятельно не характеризуется как особое отношение, а лишь фиксируется принадлежность денег (а далее — и средств производства) капиталисту, соответственно — и принадлежность рабочей силы ее носителю. Реальное же назначение собственности капиталиста — выжимание прибавочной стоимости из рабочей силы — выясняется далее. А воспроизводственный аспект анализа в седьмом отделе тома позволяет установить подлинный источник капитала. Там же обнаруживается, что личный фактор капиталистического производства — рабочий класс — в действительности принадлежит капиталу¹⁰ и что это реальное экономическое отношение лишь облекается в форму юридической свободы. Именно эти и некоторые другие моменты раскрывают самые глубинные, сущностные характеристики собственности, которые обогащаются далее в последующих томах.

И как синтез всего исследования, резюме анализа всех отношений, мы можем констатировать определяющую роль формы собственности в системе по отношению к укрупненным элементам системы, например — к распределению благ вообще. Собственность является основной категорией лишь в том смысле, что представляет собою стержень всей системы¹¹, наличествует везде, при этом не только оп-

⁹ Настоящей целью в «Капитале» К. Маркса является анализ отношений капитала, а не предшествующих ему отношений. Самостоятельный анализ товара и денег есть анализ первого, простейшего элемента сложившейся системы. Его совпадение с историко-генетическим началом (выход за пределы специфики капитализма) лишь подтверждает единство исторического и логического.

¹⁰ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 23, сс. 578—591.

¹¹ Стержневыми являются и другие категории. К ним следует отнести прежде всего капитал, который мало чем отличается от категории собственности, представляя на деле ее буржуазную форму. Все связи системы есть связи капитала, его соотношение то с одним, то с другим элементом своей внутренней структуры. Поэтому среди этих связей следует выделить основную, которая и пригодна в качестве первого звена изложения.

ределяет, но и определяется на каждой ступени анализа, обогащается все новыми и новыми определенностями. Поэтому в начале изложения невозможно характеризовать ее содержание¹². Вначале она предстает как основа потому, что содержит в себе все признаки экономических отношений, через которые субъекты присваивают вещи. Тем самым собственность обнаруживает сложность и несамостоятельность своего содержания по отношению к другим элементам системы.

Следовательно, собственность (форма собственности) лишена свойств, необходимых для выполнения ею роли исходного или основного отношения генетической системы. А проблема основного отношения связана именно с проблемой формирования такой, генетически последовательной, целостной системы. Иного назначения она даже не может иметь. Поэтому к формулировке основного отношения должны быть предъявлены следующие требования: а) самостоятельность содержания по отношению к другим элементам; б) наличие в этом отношении специфического «ядра» (самой глубокой сущностной связи) системы; в) вытекающая из предыдущих возможность и необходимость рассмотрения этого отношения в полноте, до анализа последующих элементов; г) выводимость из него последующих отношений и, что является лишь дальнейшим определением этих же пунктов, д) большая простота категории основного отношения, чем последующих категорий. При нарушении хотя бы одного из этих принципов основное отношение не может стать опорным звеном генетической системы.

А возможно ли, чтобы эти требования удовлетворялись первой, относительно простой формой проявления собственности? В принципе именно такое решение вопроса предлагают, когда за основное отношение берут способ соединения вещественных и личных факторов производства.

Сначала о том, о каком отношении (о каком способе соединения) идет речь. Ибо само понятие нуждается в конкретизации и даже носит двоякое содержание. С одной стороны, факторы производства при капитализме соединяются друг с другом, будучи товарами. Но товарная форма вовлечения факторов в производство не указывает на способ их взаимодействия; она сама даже выходит, как отмечалось, за пределы специфики капиталистического производства. Даже как специфическая форма вовлечения в производство всех его факторов, ставшая базисом производства, она все же может остаться в рамках определенностей товарного производства вообще. Ибо если взаимодействие факторов не реализуется в самовозрастании стоимости, что вполне может случиться в ряде конкретных ситуаций, производ-

¹² Вряд ли следует признать удачными попытки раскрыть самостоятельное содержание социалистической собственности, не прибегая к последующим категориям системы. Однако ясно, этот вопрос требует особого анализа.

ство не становится капиталистическим¹³, лишается присущей капитализму основы функционирования.

Поэтому действительным способом соединения факторов производства является способ их совместного функционирования в производстве, а не вовлечения в производство. Третьего не дано: производство становится капиталистическим лишь тогда, когда средства производства функционируют как постоянный капитал, а рабочая сила как переменный капитал, превышающий самого себя, т. е. порождающий прибавочную стоимость. Такая их общественная форма возникает в связи с различием их функций в образовании прибавочной стоимости: постоянный капитал, в частности, является постоянным лишь постольку, поскольку он является средством выжимания прибавочной стоимости, но сам не приносит ее. Следовательно, постоянный капитал, переменный капитал, прибавочная стоимость — суть разные выражения одного и того же отношения, вернее — представляют собой грани одной и той же внутренней сущностной связи.

Тем самым лишь фиксируются взаимопредполагающие, дополняющие друг друга, немыслимые друг без друга стороны одного и того же отношения. Но эти категории в единстве характеризуют не только способ соединения факторов производства, выражающий реальную общественную функцию этих факторов, но и эксплуатацию наемного труда (антагонистический характер отношения), и отношение необходимого и прибавочного труда (продукта) и т. д. Весь спектр этих несамостоятельных отношений (граней) находит свое обобщенное выражение в относительно самостоятельном отношении капитала с наемным трудом (собственника с непосредственным производителем), что и является основным производственным отношением капитализма.

Представляющие собой триединую сущность, постоянный капитал, переменный капитал, прибавочная стоимость были выведены именно из анализа отношения капиталиста с рабочим. Выделение основного отношения в виде отношения основных субъектов имеет именно то значение, что его анализ позволяет раскрыть его сущность, которая одновременно образует самую глубокую сущность всей системы, в данном случае — капитала в единстве его многосторонних связей; следовательно, она, эта сущность, фигурирует как основа всех последующих сущностных моментов. Поэтому основное отношение и абстрактно, и конкретно. Абстрактно оно по отношению к совокупности связей разных субъектов производства. Конкретно оно потому, что оно есть отношение двух вполне конкретных субъектов (классов), которые должны иметь и историческую первичность (независимость от других субъектов) в генезисе данного способа производства.

Сущность основной связи мыслится не как «голая» сущность, а как сущность данного относительно конкретного явления (основной связи). Поэтому до конкретизации сущности в последующих отноше-

¹³ См.: К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 23, сс. 206, 208.

ниях следует соотносить ее со своей же имманентной формой, дающей ей возможность выступить наружу, превратиться в данное конкретное явление. Т. е. форму на этом уровне изложения следует включить в анализ лишь постольку, поскольку она проявляет выведенную сущность (самую глубокую сущность капитала). Лишь взаимодействие с этой сущностной формой образует полное самостоятельное содержание основного отношения. Например, ни стоимость рабочей силы, ни переменный капитал нельзя рассматривать как самостоятельные элементы по отношению к заработной плате. Поэтому одним из дополнительных принципов выделения основного отношения должно являться выделение не голой сущностной связи, а единства сущности и имманентной ее формы.

Вне такого подхода анализа в первом томе «Капитала» таких конкретных категорий, как рабочий день, зарплата и др. может показаться чисто случайным, даже отклоняющимся от принципа восхождения от абстрактного к конкретному. Вместе с тем надо подчеркнуть, что эти категории в первом томе максимально конкретизируют внутренние связи лишь основного отношения, проявляя их (выводя их) на поверхность общества, но все это делается лишь в пределах основного отношения. Последующие звенья системы, посредством обратного воздействия (а не непосредственно), могут дальше конкретизировать эти категории. Например, закономерности движения зарплаты существенно видоизменяются под воздействием промышленного цикла, падения нормы прибыли и т. д. Однако это уже не есть установление внутренних определенностей категории зарплаты.

Самостоятельное содержание основного отношения определяет возможность и необходимость самостоятельного анализа его воспроизводства. Это является еще одним (дополнительным) принципом выделения основного отношения. В седьмом отделе первого тома «Капитала» К. Маркс далее конкретизирует анализ относительно обоих полюсов отношения. Уже подзаглавие двадцать первой главы указывает на то, что здесь речь идет лишь о воспроизводстве отношения между капиталистом и рабочим¹⁴.

На «нижней оконечности» отношения (наемный труд) степень конкретизации в первом томе целиком оказывается большей, ибо прибавочная стоимость («верхняя оконечность») лишь в дальнейшем должна модифицироваться в других связях, расчленяться внутри себя, образуя в конечном счете обособленные друг от друга доходы эксплуататоров. Но следует подчеркнуть, что в пределах основного отношения она конкретизируется максимально уже в первом томе, в той мере, в которой она могла бы составить полное содержание конкретного явления при отсутствии последующих производных связей.

Допустить отсутствие последних, безусловно, можно лишь теоретически. Однако исторически этому соответствует самое начало ста-

¹⁴ См. К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 23, с. 905.

новления капитала. Несомненно, капитал не мог охватить тогда все общественное производство. Поэтому не было и отношения по поводу распределения прибавочной стоимости и т. д., следовательно, прибавочная стоимость количественно совпадала с прибылью.

С другой стороны, теоретическое допущение полной конкретизации прибавочной стоимости в первом томе «Капитала» соответствует реальному положению вещей в масштабе общественного производства. В частности, совокупный капитал присваивает ровно столько прибавочной стоимости (прибыли) посредством эксплуатации совокупного наемного труда, сколько и отдельные его индивидуальные (обособленные) звенья в сумме. Прибавочная стоимость здесь отражает **конкретное** отношение эксплуатации в общественном масштабе¹⁵.

Действительным объектом изучения в первом томе «Капитала» является именно капитал, взятый в совокупности, в нерасчлененном виде, как единство своих внутренних отпочковавшихся форм, безразличное к их обособленному существованию, что подтверждается именно нерасчлененностью прибавочной стоимости. Нет надобности прибегать к другим доказательствам, так как отдельный промышленный капиталист не в состоянии получить массу произведенной на его фабрике прибавочной стоимости. Маски отдельного капиталиста и рабочего вводятся в этом томе в анализ для наглядности, как маски не отдельных лиц, а представителей совокупного капиталиста и совокупного рабочего. Это подтверждается на примере ряда суждений К. Маркса, например, суждением об общественной форме, посредством которой рабочий класс получает от класса капиталистов причитающуюся ему часть своего собственного продукта¹⁶, о производстве промышленной резервной армии¹⁷ и др. Да и с самого начала основная связь капитала была выведена в результате установления того, что «весь класс капиталистов не может наживаться за счет самого себя»¹⁸.

Итак, относительная самостоятельность основного отношения заключается в целостности его внутренней структуры, в единстве содержания и формы, сущности и явления. Оно не только абстрактно, но и конкретно. Это придает первому тому «Капитала» большое самостоятельное значение. В результате, этот том стал могучим идей-

¹⁵ С позиций анализа основного отношения становится очевидным и то, почему не конкретизируется прибавочная стоимость в прибыль. Субъекты производства являются носителями экономических интересов, но интерес капиталиста в основном отношении представлен односторонне — лишь в соотношении с рабочим; а в этом разрезе он состоит лишь в извлечении прибавочной стоимости. Следовательно, раскрытие категории прибыли вышло бы в первом томе за пределы основного отношения.

¹⁶ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 23, с. 580.

¹⁷ Там же, с. 643—655.

¹⁸ Там же, с. 174.

ным оружием борьбы пролетариата еще до выхода последующих томов.

Последующее развитие основного производственного отношения не может означать появления какого-либо элемента извне; это — развитие внутренней структуры, протекающее между «дном» (сущностью) и поверхностью основного отношения. Так произошло и во время перехода исходного отношения в основное. Ведь сущность капитала (самовозрастающая стоимость) зиждется на сущности товара (стоимости), а на поверхности капитал опять-таки проявляется в виде товарно-денежного обмена. Но «расстояние» между сущностью и поверхностью в капитале по сравнению с товаром стало большим: усложнилась внутренняя структура.

В основном отношении эта внутренняя структура капитала представлена лишь настолько, насколько она развилась на основе товарной связи между производителем и потребителем. Ее анализ обнаруживает новый способ функционирования факторов производства и новый специфический результат, возникшие на этой основе. Однако проявление этих новых моментов в их взаимодействии с потребителем в первом томе «Капитала» пока не затрагивается. Другими словами, здесь анализируется форма, принимаемая факторами производства с точки зрения их роли в образовании прибавочной стоимости, но с этой точки зрения безразлично, какую форму принимают эти факторы в связи производства с потреблением. Связь с потреблением лишь фиксируется как простая стоимостная связь, предпосланная исходным отношением.

Во втором же томе стоимостная связь рассматривается уже как результат основного отношения. Потребителю здесь уже противостоит не просто производитель (товаропроизводитель), а капиталист, как субъект производства. В нем уже исчезло различие между собственником средств производства и непосредственным производителем, ибо процесс производства как связь этого процесса с потребителем осуществляется лишь им одним. Однако это исчезновение уже не есть отвлечение от этой связи, что имело место в первом отделе первого тома. Капиталист представлен здесь уже как носитель предшествующего, основного, отношения. Поэтому в этом новом отношении исследуется, как модифицируется стоимостная связь под воздействием раскрытых ранее сущностных определенностей капитала и как она модифицирует последние; конкретизируются и закономерности формирования общественно необходимых затрат в соответствии с новыми, специфическими условиями капиталистического производства.

В первом томе выясняется, как производится капитал¹⁹, но не исчерпывается анализ сферы капиталистического производства. Это — анализ закономерностей, возникающих лишь по поводу выжимания наемного труда. Притом предполагается, что воспроизводство основ-

¹⁹ Ср. подзаглавие первого тома «Капитала» К. Маркса.

ного отношения обеспечено посредством реализации созданной стоимости.

Во втором же томе выясняется, как обращается капитал²⁰. Капитал есть движение стоимости, но это движение охватывает не только обращение, но прежде всего — производство. Поэтому здесь конкретизируются и определенности производства. Это подтверждается хотя бы анализом производительности капитала, выделением в нем основной и оборотной частей. Движение стоимости связывается с натурально-вещественными параметрами движения факторов и результатов производства, воздействием этой связи на норму и массу прибавочной стоимости и др. Следовательно, проблематика второго тома вытекает из внутренней достаточности производства капитала. А единство первого и второго томов «Капитала» тоже составляет определенную самостоятельную целостность, характеризующую совокупный общественный капитал в его производстве и циркуляции.

Как уже отмечалось, исходное отношение системы капитала, выступая в товарной форме, выражает связь производства с потреблением (производителя с потребителем). С этой точки зрения представляется плодотворным следующее положение авторов двухтомного «Курса политической экономии»: «Исходная категория системы должна выразить **взаимосвязь** элементов процесса производства в его **взаимодействии** с потреблением. Процесс труда в связи с потреблением его продукта есть предельная абстракция производства и воспроизводства»²¹. Вместе с тем, с позиций проведенного анализа становится очевидной необходимость уточнения этой мысли. Взаимосвязь элементов (т. е. факторов) производства во взаимодействии с потреблением рассмотрено К. Марксом не в первом, а во втором томе «Капитала».

Не исключено, что допуская неточность, авторы оберегали себя от возможных упреков о «внепроизводственном», т. е. поверхностном отображении первого элемента системы. Однако выше была показана беспочвенность таких опасений, ибо связь производителя с потребителем оказалась первым внутренним элементом связи собственника с непосредственным производителем.

Думается, нет надобности рассмотреть все черты отношения производителя и потребителя, отсутствующие в первом отделе первого тома «Капитала» и данные во втором томе. Главным является не это, а принцип разграничения, степень конкретизации этих двух звеньев системы. Могут однако сказать, что связь с потребителем во втором томе, вернее, в первых двух отделах этого тома ощущается меньше, чем в первом отделе первого тома или даже в третьем томе (при рассмотрении, например, внутриотраслевой конкуренции). Такое поверх-

²⁰ Ср. подзаглавие второго тома «Капитала» К. Маркса.

²¹ Курс политической экономии, в двух томах, под ред. Н. А. Цаголова, Издание третье, т. II, М., 1974, с. 91.

ностное впечатление может быть вызвано рядом причин. В частности, во втором томе уже не приходится раскрывать тайны простой товарной связи, которые, составляя простую, но главную сторону отношения капиталистов с потребителями, были исчерпаны в самом начале производства. А здесь выясняется лишь то, как эта связь модифицируется под воздействием раскрытых сущностных определенностей капитала и как она модифицирует сами эти определенности.

Связь капиталиста как производителя с потребителем есть связь прежде всего с тем же рабочим, который продал ему свою способность к труду и, как следствие этого акта, должен купить у него средства существования. В обществе не могут быть только продавцы, с одной стороны, и только покупатели — с другой. Поэтому рабочий и капиталист неизбежно должны меняться этими ролями. Следовательно, именно с того момента, с которого «рабочая сила свободно продается самим рабочим как товар... товарное производство принимает всеобщий характер и становится типичной формой производства; лишь с этих пор каждый продукт с самого начала производится для продажи»²²... К. Маркс неоднократно подчеркивал внутреннюю несамостоятельность актов купли и продажи, их внутреннее единство, ибо нет процесса производства как отдельного, изолированного акта. Процесс производства стоимости в капиталистическом предприятии предполагает процесс производства стоимости рабочей силы, и наоборот. Но в первом томе лишь предполагалось, что рабочий получает причитающуюся ему часть созданного им же продукта, а не исследовалось воздействие этого процесса на движение производства. Во втором томе оно исследуется, но рабочий теряет здесь свою специфику, сбрасывая «экономические маски», в которых он представлялся в прежнем анализе, и выступает в роли рядового потребителя. Он выполняет здесь ту же функциональную роль, что и другие потребители, независимо от их места в системе производства и источника их реализуемого дохода.

Лишь в последнем, третьем, отделе второго тома в анализ вводятся конкретные потребители — капиталисты и рабочие. Однако это делается не с точки зрения различия способа их взаимодействия с производством. Они введены лишь постольку, поскольку присваиваемые ими части продукта приобретают разную социальную предназначенность. С точки зрения имманентной капиталу стоимостной связи производителя с потребителем безразлично, кто купит продукты производства.

Но именно введение конкретных потребителей предвещает переход анализа к новой связи капитала. Таковой является специфическое взаимодействие разных обособленных форм капитала, а также их связь с земельной собственностью, что изложено в третьем томе. Это тоже есть не что иное, как новый аспект отношения с тем

²² К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 23, сс. 600—601.

же потребителем. В частности, внутриотраслевая конкуренция опосредована, естественно, потребителем, притом — пока что абстрактным, не представленным в конкретной экономической маске. Усложнение состоит в том, что с ним соотносятся уже разные производители (капиталисты). А при межотраслевой конкуренции уже сами капиталисты вступают друг с другом в отношении и как производители, и как потребители²³. Чтобы установить основной принцип движения капитальной стоимости под углом этих отношений, в начале же третьего тома выясняется, какую форму приобретает прибавочная стоимость на поверхности явления (вернее, какова форма ее отражения в интересе капиталиста). Такой формой и является прибыль. Все это очевидно настолько, что не нуждается, на наш взгляд, в особых доказательствах.

В результате, в виде схемы, членение производственных отношений в «Капитале» под углом выделения агентов производства представляется следующим образом. В первом отделе первого тома соотносятся друг с другом производитель (товаропроизводитель) и потребитель, а в первом томе в целом — собственник средств производства и непосредственный производитель. Непосредственный анализ отношений последней пары агентов содержит в себе исходный элемент как свою внутреннюю, подчиненную связь, но он как бы приглушен, не подвергается самостоятельному рассмотрению.

Во втором томе с потребителем уже соотносится капиталист как субъект производства. Это есть рассмотрение той же исходной связи, представленной уже в качестве результата основного отношения. С другой стороны, это есть рассмотрение того же основного отношения в его взаимосвязи с потреблением.

Последующая конкретизация отношения в третьем томе заключается в его дальнейшем расчленении. Она сначала состоит в расщеплении промышленного капитала в его совокупности на индивидуальные капиталы во внутриотраслевом разрезе; т. е. расчленяется внутри себя сам производитель, а потребитель опять-таки берется абстрактный, а в дальнейшем — сами эксплуататоры соотносятся друг с другом как производители и потребители, не теряя, естественно, связь с личным потребителем.

Каждое новое звено в этой системе — это новая, более конкретная, вполне вычерченная связь того же отношения, что и предыдущие, сохраняющая в себе (воспроизводящая через себя) их. Необходимо и здесь отметить, что безусловно, выделение субъектов на разных уровнях анализа производственных отношений не есть само по себе раскрытие сущностных характеристик. Однако только оно ведет, на наш

²³ Правда, абстрактный потребитель в этом анализе все же наличествует; конечный выход производство имеет на личное потребление, в котором уже не выделяются представители разных классов и слоев. Но с политэкономической точки зрения все они воздействуют на внутриотраслевую и межотраслевую конкуренцию абсолютно одинаково.

взгляд, по верному пути и раскрытия и, следовательно, и субординации сущностных связей.

Одним из результатов анализа следует считать вывод, что система «Капитала» не построена на пофазном членении отношений, как это нередко пытаются доказать. В частности, общественные определения фазы производства раскрываются в ней в каждом томе. А в первом томе они рассматриваются несколько раз; сначала при определении стоимости товаров, затем при анализе функционирования производства уже в его специфически капиталистической форме, и, наконец, при исследовании процессов воспроизводства. **Одновременно** эти же моменты характеризуют и потребление (производственное и личное), и распределение. Тот же самый анализ раскрывает и характеристики обмена, прежде всего как обмена трудовой деятельностью. Обмен совершается — хотя и в скрытой форме — прежде всего между товаропроизводителями уже в непосредственном производстве. Он совершается и в сфере обмена (обращения), которая, хотя анализируется особо лишь в начале тома, но наличествует — в снятом виде — во всем анализе. Да и в последующих томах анализ не ведется последовательности фаз воспроизводства.

И на самом деле, агенты производства не могут вступить в отношение друг с другом лишь в одной из фаз воспроизводства. Каждое такое отношение есть целостность общественных определенностей всех внутренних моментов производства — и непосредственного процесса производства, и обмена, и распределения, и потребления. Внутри этой целостности не обособляются сущности разных фаз, а раскрывается одна — единая сущность, охватывающая все эти моменты (хотя, ее проявления в сферах производства и обращения характеризуются определенными специфическими чертами).

Это подтверждается и следующим известным положением. К. Маркса: «Непосредственное отношение собственников условий производства к непосредственным производителям — ... вот в чем мы всегда раскрываем самую глубокую тайну, скрытую основу всего общественного строя»...²⁴.

Указанное интересно и с точки зрения изложенного принципа выделения основного отношения; хотя под термином «основа» в приведенном положении подразумевается не отношение между двумя главными агентами, а сущность, являющаяся основой этого отношения. Однако думается, терминологический спор в данном случае помешал бы установить истину. Это понятие классиками марксизма-ленинизма использовалось в разных контекстах не совсем однозначно. Ухватись за отдельные высказывания, и мы получим множество основных отношений и законов. В определенной степени такая тенденция и наблюдается в нашей экономической литературе. Ее появлению способствуют не только различия в восприятии терминов, но, конечно, и

²⁴ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 25, ч. II, с. 354.

многоплановость, многогранность самих производственных отношений, возможность их классификации под углом разных критериев. Однако главным критерием должно быть, несомненно, вычленение относительно простого, но самостоятельного звена изложения, позволяющего построить логическую научную систему.

К. Маркс, по известному указанию В. И. Ленина, «Не оставил «Логики» (с большой буквы)... он оставил логику «Капитала»²⁵. Естественно, перед ним не стояла задача самостоятельного методологического обоснования первого звена системы отношений. Он эту задачу решил на деле, оставив безупречную научную систему. Что же касается приведенного положения, в нем К. Маркс совершенно отчетливо указывает на то звено, выделение которого позволяет раскрыть в нем самую глубокую сущность способа производства.

Представлена отделом политической экономики Института экономики и права АН ГССР.

²⁵ В. И. Ленин, Полное собр. соч., т. 29, с. 301.

შალვა ბურღული, ნათელა ჯაფარიძე

**აგროსამრეწველო გაერთიანებათა სააღრიცხვო-საკონტროლო
ინფორმაციის მიქანიზაციის რაციონალური ორგანიზაცია
წარმოების მართვის ავტომატიზებულ ქვესისტემაში**

სკკპ XXVI ყრილობის გადაწყვეტილებებისა და სკკპ ცენტრალური კომიტეტის 1982 წლის მაისის პლენუმზე დასახული ამოცანების შესრულებაში დიდი როლი ენიჭება სოფლის მეურნეობის აგროსამრეწველო კომპლექსების ახლებურ ორგანიზაციასა და მართვის შემდგომ სრულყოფას სხვადასხვა ქვე-დითი ღონისძიებების გატარების გზით.

სოფლის მეურნეობის და კერძოდ აგროსამრეწველო კომპლექსთა მართვის სრულყოფის ღონისძიებათა კომპლექსში მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია წარმოების მართვის ავტომატიზებული სისტემებისა და მისი ფუნქციონალური ქვესისტემების რაციონალურ ორგანიზაციას.

სხვადასხვა ღონის წარმოების მართვის ავტომატიზებული სისტემის ერთ-ერთ ქვესისტემას წარმოადგენს „ბუხჰალტრული აღრიცხვა“, რომელიც ცენტრალიზაციის საფუძველზე თანამედროვე ელექტრონული გამოთვლითი ტექნიკის გამოყენებით უზრუნველყოფს საგეგმო-საანალიზო, სააღრიცხვო-საკონტროლო, საფინანსო-საშედეგო და სხვა სახელმძღვანელო ინფორმაციულ მონაცემებს.

თანამედროვე პირობებში, როცა აღრიცხვას, კონტროლს და ანალიზს განსაკუთრებით დიდ მოთხოვნას უყენებენ, ასეთ ინფორმაციათა დამუშავების სწორი ორგანიზაცია, მისი ცენტრალიზაციისა და ავტომატიზაციის საფუძველზე, აღრიცხვისა და მექანიზაციის პროგრესული ფორმებისა და მეთოდების დანერგვა წარმოების მართვის ავტომატიზებული სისტემების მეშვეობით აგრეთვე სხვა დასახული ღონისძიებების გატარება. შეუძლიათ მხოლოდ მაღალკვალიფიციურ სპეციალისტებს. წარმოების მართვის ავტომატიზებული სისტემის ბუხჰალტრული აღრიცხვის ქვესისტემაში ცენტრალიზებული და მექანიზებული აღრიცხვის მოწყობა ცენტრალიზებული ბუხჰალტერიის დონეზე, დიდად არის დამოკიდებული მის სწორ ორგანიზაციასთან. ამასთანავე, აგროსამრეწველო გაერთიანებათა ცენტრალიზებული ბუხჰალტერიის შექმნის პრობლემა უკიდურესად რთულია და მისი წარმატებით გადაწყვეტა შესაძლებელია მხოლოდ თეორეტიკოსი და პრაქტიკოსი სპეციალისტების ურთიერთ-თანამშრომლობით სხვადასხვა დონისა და დანიშნულების სისტემათა მუშაობისა და პრაქტიკული გამოცდილების განზოგადების საფუძველზე.

აქედან გამომდინარე, სახალხო მეურნეობის სხვადასხვა დარგებში მოქმედ მართვის ავტომატიზებული სისტემის საქმიანობის გამოკვლევისა და დეტალური ანალიზის შედეგად წინამდებარე სტატიაში გაშუქებულია რაიონის აგროსამრეწველო გაერთიანების (კომპლექსის) დონის წარმოების მართვის

ავტომატიზებული სისტემის „საბუხპალტრო აღრიცხვის“ ქვესისტემების ორგანიზაციული საკითხები. ამ მიზნით, რეკომენდირებულია აგროსამრეწველო გაერთიანების სააღრიცხვო-საკონტროლო ინფორმაციის, ცენტრალიზაციისა და მექანიზაციის ახალი ორგანიზაციული ფორმა — „ცენტრალიზებული ბუხპალტერიის“ სახით და წარმოდგენილია რიგი თეორიულ-პრაქტიკული, მეთოდური და მეთოდოლოგიური ხასიათის მოსაზრებანი წარმოების მართვის ავტომატიზებული სისტემის „ბუხპალტრული აღრიცხვის“ (ცენტრალიზებული ბუხპალტერიის ფუნქციონალური (ავტონომიური) ქვესისტემის დასაარსებლად.

სასოფლო-სამეურნეო მართვის ავტომატიზებულ სისტემაში ერთ მთავარ ქვესისტემათაგანს წარმოადგენს პროგნოზების, აღრიცხვისა და ანალიზის ამოცანათა გადაწყვეტისა და მართვითი ფუნქციების შესასრულებელი ღონისძიებების შემუშავების სისტემა. იგი შედგება მართვითი ორგანოების, ადმინისტრაციულ-სამმართველო პერსონალის, ეკონომიკურ-მათემატიკური მოდელების კომპლექსის, ალგორითმებისა და ამოცანათა გადაწყვეტის პროგრამისაგან; ინფორმაციის შეკრების, დამუშავების, შენახვის, ტექნიკური საშუალებებისაგან, სპეციალისტების კოლექტივებისაგან, რომლებიც უზრუნველყოფენ ტექნიკურ საშუალებათა ექსპლუატაციას. „მართვითი სისტემები პირობით იწოდება ავტომატიზებულ სისტემებად, არსებითად ისინი ადამიანურ-მანქანურ სისტემებს წარმოადგენენ, რომლებიც უფრო რაციონალურად უზრუნველყოფენ საგეგმო-ეკონომიკური და ოპერატიული ინფორმაციის დამუშავებას ეფექტური ადმინისტრაციული ეკონომიკური მართვის მიზნით“¹.

ისევე, როგორც სახლხო მეურნეობის სხვა დარგებში, სოფლის მეურნეობის ავტომატიზებულ სისტემაში ანსხვავებენ: ტექნოლოგიური პროცესების ავტომატიზებულ სისტემასა და ორგანიზაციული (ადმინისტრაციული) მართვის ავტომატიზებულ სისტემას, რომლებიც ერთი სისტემის ორ დამოუკიდებელ (ავტონომიურ) სისტემებს წარმოადგენენ. აქედან პირველი დაკავშირებულია უშუალოდ წმინდა წარმოებრივ-ტექნოლოგიური პროცესების მართვასთან, ხოლო მეორე სოციალურ-ეკონომიკური პროცესების მართვას უზრუნველყოფს.

სოფლის მეურნეობის მართვის ავტომატიზებული სისტემის მოქმედების პირველ ეტაპზე ხორციელდება წარმოების მართვის ავტომატიზაცია მცირე მასშტაბებით — ფერმის, ბრიგადის, სამუშაო უბნების და საწყობების დონეზე, მართვის ავტომატიზებული სისტემის გაფართოება საბჭოთა მეურნეობის (კოლმეურნეობის) დონეზე.

სოფლის მეურნეობის განვითარების თანამედროვე ეტაპზე მართვის ავტომატიზებულმა სისტემამ უნდა მოიცვას სასოფლო-სამეურნეო გაერთიანება, ტრესტი, რეგიონის სოფლის მეურნეობა, სოფლის მეურნეობის ცალკეული დარგი რესპუბლიკის მასშტაბით და ბოლოს — რესპუბლიკის სოფლის მეურნეობა მთლიანად.

სასოფლო-სამეურნეო მართვის ავტომატიზებული სისტემის ძირითად ფუნქციას წარმოადგენს: სოფლის მეურნეობის წარმოების დარგების ოპტიმალური ფუნქციონირების უზრუნველყოფა — შრომითი რესურსების, მი-

¹ И. Г. Усачев, Управление сельско-хозяйственным производством. М., «Экономика», 1978, с. 288.

წის ფონდებისა და მატერიალური საშუალებების ეფექტიანად გამოყენების მიზნით; ინფორმაციის შეკრება-დაგროვება სასოფლო-სამეურნეო საქმიანობის ყველა უბნის მიხედვით და მოპოვებული ინფორმაციის ანალიზი დადებითი ტენდენციების გამოვლენისა და განზოგადების მიზნით; სასოფლო-სამეურნეო წარმოების განვითარების ოპტიმალური გეგმების პროექტების შედგენა; აუცილებელი კორექტივების შეტანა წარმოების განვითარების, სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის წარმოებისა და დამზადების პროცესში; ოპტიმალური გადაწყვეტილებების მიღება წარმოების მართვის რეალურ პირობებში; სააღრიცხვო და საკონტროლო ფუნქციების უზრუნველყოფა და სხვა ისეთი ამოცანების შესრულება, რაც ხელს შეუწყობს სასოფლო-სამეურნეო საქმიანობის სრულყოფას და საბოლოო ანგარიშში წარმოების ეფექტიანობის მკვეთრი გადიდების რეალურ პირობებს შექმნის მთლიანად აგროსამრეწველო კომპლექსის (გაერთიანების) მასშტაბით.

აგროსამრეწველო კომპლექსის მართვის ავტომატიზებული სისტემა განიხილება ორ ასპექტში: რომელი ქვესისტემები უნდა ჰქონდეს მართვის ავტომატიზებულ სისტემას და რა ფუნქციები უნდა დაეკისროს თითოეულ მათგანს? რა მეთოდებითა და როგორი ტექნიკური საშუალებებით ხდება მართვის ავტომატიზებული სისტემის ქვესისტემათა ფუნქციების შესრულება? თუ გავითვალისწინებთ, რომ მართვის ავტომატიზებული სისტემის ცალკეული ქვესისტემა წარმოადგენს მთელი სისტემის ისეთ ნაწილს, რომელიც დამოუკიდებელ საქმიანობას ეწევა და უშუალოდ აწვდის ინფორმაციას მართვის სათანადო ზემდგომ ორგანოს მათ მიერ შესრულებულ მართვითი ფუნქციების და საქმიანობის შესახებ, ამასთან ერთად, თუ ეს არ არღვევს მართვის ავტომატიზებული სისტემის ინფორმაციის უზრუნველყოფის მთლიანობას, მაშინ შეიძლება დავუშვათ, რომ აგროსამრეწველო კომპლექსთა მართვის ავტომატიზებულ სისტემას ხელს შეუწყობს მიზნობრივი დანიშნულების მსხვილი ქვესისტემების შექმნა დამოუკიდებელი ფუნქციონალური სისტემებით ინფორმაციის ცენტრალიზებული და ინტეგრალური დამუშავების საწყისებზე. ეს ობიექტური აუცილებლობა ნაკარნახევია, იმიტომ, რომ აგროსამრეწველო კომპლექსის მართვის ავტომატიზებულ სისტემაში ყველა მთავარი დარგის საქმიანობა თავისი სპეციფიკაციისა და სირთულის გამო მოითხოვს უფრო კონკრეტულ, სპეციალიზებულ და მიზანდასახულ ამოცანათა კომპლექსის შესრულებას ინფორმაციული ნაკადების დამუშავების ინტეგრაციის პრინციპებზე.

მმართველობითი ფუნქციების კლასიფიკაციით გათვალისწინებული სასოფლო-სამეურნეო (საშუალო დონის) მართვის ავტომატიზებული სისტემა შეიცავს: პროგნოზირებისა და დაგეგმვის, აღრიცხვისა და ანგარიშგების, ეკონომიკური ანალიზისა და ოპერატიული მართვის ქვესისტემებს.

სოფლის მეურნეობის ამა თუ იმ დარგის საწარმოთა სამეურნეო და ფინანსური საქმიანობის გაფართოებისა და სააღრიცხვო-ეკონომიკური და საკონტროლო ანალიზური ინფორმაციების დამუშავების თავისებურებათა გამო, საჭირო ხდება მართვის ავტომატიზებული სისტემის ზემოთ დასახელებული ზოგიერთი ქვესისტემის გამსხვილება, ავტონომიური დამოუკიდებლობის გაღრმავებისა და მისი შემდგომი დანაწევრიანებით ცალკეული სისტემების დონეზე. მაგალითად, „პროგნოზირებისა და დაგეგმვის ქვესისტემა გამსხვილების გარეშე შეიძლება დაიყოს „პროგნოზირებისა“ და „დაგეგმვის“ სისტემებად, ხოლო

ბუხპალტრულ აღრიცხვისა და ანგარიშგების ქვესისტემა უნდა გამსხვილდეს „ბუხპალტრული აღრიცხვისა და კონტროლის“ დონეზე და დანაწევრიანდეს „აღრიცხვა-ანგარიშგების“, „კონტროლისა“ და „ეკონომიკური ანალიზის“ სისტემებად. ამას მართხოვს აგროსამრეწველო კომპლექსთა თანამედროვე აღრიცხვისა და კონტროლის ცენტრალიზაციისა და მათი ინფორმაციული ნაკადების ინტეგრალური დამუშავების პრობლემებიც.

აღრიცხვის ცენტრალიზაცია და ინტეგრაცია მაღალეფექტიანი შეიძლება იყოს მხოლოდ მართვის ავტომატიზებულ სისტემებთან არსებული ახალი თაობის ელექტრონულ გამოთვლელი, პერფორაციული და სხვა საანგარიშო გამოთვლელი მანქანების რაციონალური გამოყენების საფუძველზე, რომელიც ქვესისტემათა ინფორმაციის დამუშავებასაც უზრუნველყოფს აუცილებელ დონეზე. აქედან გამომდინარე, სოფლის მეურნეობაში მას — ის ფუნქციონირების პირველ ეტაპზე, ინფორმაციის დამუშავების ინტეგრალური სისტემის გამოყენების პირობებში, შეიძლება მიზანშეწონილად ჩაითვალოს ბუხპალტრული აღრიცხვისა და კონტროლის ავტომატიზებული მართვის ქვესისტემის ისეთი სტრუქტურა, რომელშიც გათვალისწინებული იქნება ბუხპალტრული აღრიცხვისა და კონტროლის შემდეგი ფუნქციები:

1. ყველა სახეობის წარმოების წრებრუნვის ინფორმაციის ნაკადების ფორმირება და საწარმოს სამეურნეო საქმიანობის შედეგების გამოვლენა;
2. გავრთიანების საწარმოთა და ორგანიზაციათა შორის და შიგასამეურნეო ანგარიშობის შესახებ ინფორმაციის ფორმირება და ეკონომიის რეჟიმის დაცვა;
3. სამეურნეო ოპერაციების ასახვის ანგარიშთა გეგმებით გათვალისწინებული კორესპონდენციის დაცვა;
4. ოპერატიული კონტროლი და ეკონომიკური ანალიზი საწარმოს საშუალებების ეფექტიანად გამოყენების, საზოგადოებრივი ქონების დაცვის, სამეურნეო საქმიანობის სრულყოფისა და საფინანსო დისციპლინის განმტკიცების მიზნით;
5. ცენტრალური სტატისტიკური სამმართველოს რაიონული ორგანოების გამოთვლელი ელექტრონული, პერფორაციული და ბუხპალტრული (ასკოტას ტიპის) მანქანების გამოყენებით აღრიცხვის ცენტრალიზაციისა და კომპლექსური მექანიზაციის გატარება ინფორმაციის დამუშავების ინტეგრაციის პრინციპებზე.

გამოკვლეულია, რომ ინფორმაციის ავტომატიზებული დამუშავების პირობებში დაგეგმვის, აღრიცხვის, კონტროლისა და ფინანსურ-მეურნეობრივი საქმიანობის ანალიზის მნიშვნელოვან ამოცანას წარმოადგენს ეკონომიკური ინფორმაციის ისეთი ინტეგრალური ნაკადების შექმნა, რომელიც უზრუნველყოფს ცალკეული მეურნეობებისა და მთლიანად მოცემული ს/მ გავრთიანების, ტრესტის და ა. შ. სააღრიცხვო-ეკონომიკური მართვის ოპერატიულ ხელმძღვანელობას.

მართვის ავტომატიზებულ ქვესისტემას თავისთავად (დამოუკიდებლად) არ შეუძლია დირექტიული, ბრძანებითი, თუ განკარგულებითი მითითებების ხარისხის ამაღლება, ან დარღვევათა საწინააღმდეგო ღონისძიებათა გატარება, ნაგრამ ხარისხის ამაღლების სტიმულირება, ან დარღვევის საწინააღმდეგო სასიგნალო იმპულსების გამომუშავება მას შეუძლია.

ამისათვის ეგმ ან პერფორაციული გამომთვლელი მანქანები უნდა იყოს სათანადოდ დაპროექტებული და პროგრამირებული ისეთნაირად, რომ ფიქსაცია გაუკეთოს (აღნიშნოს) დირექტიულ-ბრძანებითი, განკარგულებითი დავალებების შესრულებისა ან შეუსრულებლობის ფაქტებს მართვის ობიექტების მდგომარეობისა და ცვლილებების შესახებ ცალკეული საწარმოებისა და მთლიანად გაერთიანების დონეზე.

სააღრიცხვო ინფორმაციის დამუშავების პროცესებზე კონტროლის ყველა ნებისმიერი სახეობა უნდა უზრუნველყოფდეს საწყისი, წარმოებული და საწინააღმდეგო ინფორმაციის ტექნოლოგიური პროცესის კონტროლს.

მართვის ავტომატიზებული აღრიცხვის ქვესისტემის საბოლოო მიზანს კონტროლის ნაწილში წარმოადგენს მართვის ისეთი რაციონალური სისტემა, რომელიც უზრუნველყოფს გაერთიანების ყველა საწარმო-ორგანიზაციის მეურნეობრივ-ფინანსური საქმიანობისადმი ოპერატიული სახელმძღვანელო ინფორმაციას, დირექტივების, ბრძანება-განკარგულებების ვადაზე და მაღალხარისხვნად შესრულებას და აუცილებელი კორექტივების დროულად შეტანას დავალებათა შესრულების პროცესში წარმოქმნილ ცვლილებათა შესაბამისად. ამასთანავე მართვის ავტომატიზებული ქვესისტემის რაციონალურმა ორგანიზაციამ უნდა უზრუნველყოს საწარმოთა მუშაკების პასუხისმგებლობის ამაღლება ყოველგვარი დირექტიულ-განკარგულებითი მითითების, საფინანსო და საწარმოო გეგმების ხარისხვნად და დროულად შესრულების საქმეში.

მართვის ავტომატიზებული ქვესისტემის „ცენტრალიზებული ბუხჰალტერიის“ ორგანიზაციის დროს გათვალისწინებული უნდა იქნეს ეს მდგომარეობა და მის ცალკეულ ნაწილებს (აღრიცხვისა და კონტროლის სისტემებს) მიეცეს თავისი ერთიანი ინფორმაციული ბაზები, რომლებიც ინტეგრალური დამუშავების საწყისებზე და უკუკავშირების მეოხებით ძალიან მჭიდროდ, საკმაოდ სისრულით იქმნებიან ერთმანეთთან დაკავშირებული. ასეთი ურთიერთკავშირის და უკუკავშირების გარეშე, როგორც ზემოთ აღნიშნეთ, მართვის ავტომატიზებულ ქვესისტემაში თავს იჩენს უსისტემო, დუბლირებული გაუპიროვნებელი ინფორმაციული ნაკადები, რომლებიც ზუსტად ვერ გამოსახავენ ეკონომიკურ პროცესებს. კონტროლი ასეთ ვითარებაში თავისდროულად სისტემატურად და სრულად ვერ უზრუნველყოფს თავისი ფუნქციების შესრულებას აღრიცხვის, ანალიზისა და ზვით კონტროლის მოთხოვნილებათა დონეზე. რაციონალური და ეფექტიანი მართვის ავტომატიზებული აღრიცხვისა და კონტროლის ქვესისტემის შესაქმნელად საჭიროა სამი ძირითადი პირობის დაცვა: დოკუმენტაციის უნიფიკაცია, აღრიცხვის ცენტრალიზაცია, ინფორმაციის დამუშავების მექანიზაცია და ავტომატიზაცია. ეს სამივე პირობა იმდენად მჭიდროდ აკავშირებს ერთმანეთს, რომ ერთი მათგანის შეუსრულებლობაც კი აქვეითებს ეკონომიკურ ეფექტს. ამიტომ, მართვის ავტომატიზებული ქვესისტემის დანერგვას აუცილებლად წინ უნდა უსწრებდეს აღრიცხვის შიგა ცენტრალიზაცია, მისი მაქსიმალური მექანიზაცია და დოკუმენტაციის სათანადო უნიფიკაცია.

მართვის ავტომატიზებული აღრიცხვისა და კონტროლის ქვესისტემის შექმნა გამოთვლითი ტექნიკის ბაზაზე სააღრიცხვო და საკონტროლო პროცესების, პირველ რიგში კი პირველადი აღრიცხვისა და ოპერატიული კონტროლის განვითარების საშუალებას იძლევა ავტომატიზაციის საწყისებზე, რაც ხშირ

შემთხვევაში ფერხდება საწყისი ინფორმაციის შესაკრები, საზომი, სარეგისტრაციო და გადამცემი (დისტანციური) მოწყობილობის უქონლობის გამო.

ავტომატიზებული სისტემების დანერგვა მსხვილ სასოფლო-სამეურნეო საწარმოებში (აგროსამრეწველო გაერთიანებებში) მისი ცალკეული ქვესისტემების დაპროექტებით უნდა დაიწყოს, სამუშაოთა ეტაპობრივი წარმოების გათვალისწინებით.

ამასთან დაკავშირებით, პირველ რიგში უნდა შემუშავდეს დისტანციურ გადაცემათა ოპერატიული სატელეფონო და სატელეგრაფო კავშირის ტექნიკური პროექტი და პირველი ეტაპის მუშა-ნახაზები.

განსაკუთრებული ყურადღებით უნდა შემუშავდეს „ცენტრალიზებული ბუხჰალტერის“ ქვესისტემის სტრუქტურის პროექტი, აღრიცხვის მაქსიმალური ცენტრალიზაციისა და კომპლექსური მექანიზაციის, სააღრიცხვო-საკონტროლო ინფორმაციის ინტეგრალური დამუშავების საწყისებზე დეცენტრალიზებული აღრიცხვის და კონტროლის ყველა ელემენტის გათვალისწინებით.

სააღრიცხვო-ეკონომიკური ინფორმაციის დამუშავების ავტომატიზაციის პროცესი ამჟამად ემყარება მართვის „ბადისებრი“ დაგეგმვის სისტემას, რომელიც სამუშაოთა შესრულების მეცნიერულ ორგანიზაციას ითვალისწინებს და ამიტომ ფართოდ გავრცელდა მას-ის ტექნიკური-ეკონომიკური ფუნქციონალური ქვესისტემების დაპროექტების პრაქტიკაში.

წმას-ის ფუნქციონალური ქვესისტემა, „ბუხჰალტრული აღრიცხვა“ ემსახურება ათობით საწარმოს, წასში მონაწილეობს ასობით შემსრულებელი. ასეთ პირობებში უკიდურესად ძნელია ზუსტად განისაზღვროს და დაუკავშირდეს ერთმანეთს სამუშაოთა შესრულების ვადები. აქ საქმე მართა შემსრულებელთა დიდ რიცხვში როდია, არამედ იმაშიც, რომ ერთი შემსრულებლის მუშაობის შედეგები გამოსავალ ინფორმაციას წარმოადგენს მეორე სამუშაოს დაწყებისათვის. ერთი სახის სამუშაოს შესრულებისაგან ხშირად დამოკიდებულია მეორე სამუშაოს შესრულების ვადების დაცვა, შინაარსი და მოცულობაც. წმას-ის „ბუხჰალტრული აღრიცხვის“ ქვესისტემაში შემაჯავალ საწარმოთა ტერიტორიული განლაგებაც სიძნელეს ქმნის პირველადი და საშედეგო ინფორმაციის საბუთბრუნვაში, ამიტომ წმას-ის ფუნქციონალურ ქვესისტემათა სამუშაოების წარმოებაში დიდი მნიშვნელობა ენიჭება საბუთბრუნვის ე. წ. „წრისებრი“ ტიპის გრაფიკებს, სააღრიცხვო-ეკონომიკური ინფორმაციის დამუშავების გრაფიკებსა და „ბადისებრი“ დაგეგმვის სისტემის პრინციპზე აგებულ სანიმუშო პროექტებს. ასეთი პროექტი ყველაზე უფრო ეფექტურ შედეგს დარგობრივი გაერთიანების წმას-ის „ბუხჰალტრული აღრიცხვის“ ქვესისტემის მოქმედების პირობებში იძლევა.

„წარმოების მართვის ავტომატიზებული სისტემის ორგანიზაცია სოფლის მეურნეობაში ახალი შემოქმედებითი საქმეა, რომელიც შაბლონური მიდგომით ვერ განხორციელდება, მაგრამ მრეწველობაში ამჟამად წარმატებით მოქმედ მას-ების შესწავლა და მეცნიერული განვითარება კარგ სამსახურს გაუწევს სოფლის მეურნეობის წმას-ის დამპროექტებლებს ანალოგიურ სამუშაოთა შესრულებაში“².

² შ. ბურდული, სააღრიცხვო-ეკონომიკური ინფორმაციის დამუშავების ორგანიზაცია საქართველოს სსრ სოფლის მართვის ავტომატიზებულ სისტემაში (ნაწ.1), თბ., 1977, გვ. 20—22.

მართვის ავტომატიზებული სისტემის შექმნა ითვალისწინებს ინფორმაციის შეკრების, გადაცემისა და დამუშავების ახალ წესებს, რაც მოითხოვს ყოველგვარი ინფორმაციის (ტექნიკური, სააღრიცხვო, ეკონომიკური) შემადგენლობის როლისა და ადგილის განსზღვრას მას-ის ქვესისტემაში.

„წმას-ის პირველი ამოცანაა, — მიუთითებს აკადემიკოსი ვ. გლუშკოვი, — უზრუნველყოს საწარმოს სამეურნეო საქმიანობისა და მასში მომხდარი ყველა პროცესის იდეალური აღრიცხვა³. ასეთ იდეალურ აღრიცხვას უზრუნველყოფს, მხოლოდ და მხოლოდ საწარმოთა სამეურნეო საქმიანობის ბუხჰალტრული აღრიცხვის ერთიანი ანგარიშთა გეგმა, რომელიც სინთეზურ ანგარიშებსა და სუბანგარიშებს შეიცავს.

მართვის ავტომატიზებულ სისტემაში სინთეზური ანგარიშები წარმოადგენენ ბუხჰალტრული აღრიცხვის საინფორმაციო სტრუქტურას და უზრუნველყოფენ სააღრიცხვო-ეკონომიკური ინფორმაციის კავშირს წარმოების მართვის ავტომატიზებული სისტემის სხვა ქვესისტემების სტრუქტურულ ერთეულებთან. ამიტომ, ყველა მას-ის, წმას-ის ბუხჰალტრული აღრიცხვის ქვესისტემის მოქმედების პირობებში მნიშვნელოვან თეორიულ პრობლემას წარმოადგენს ანგარიშთა კლასიფიკაციის მეცნიერული საფუძვლების შემდგომი განვითარება.

ანგარიშთა გეგმების სრულყოფის პრობლემასთანაა დაკავშირებული ანგარიშთა კორესპონდენციის, ორმაგი ასახვის და ბუხჰალტრული აღრიცხვის სხვა მეთოდების ფართოდ გამოყენების საკითხები წმას-ის „ბუხჰალტრული აღრიცხვის“ ქვესისტემაში.

წმას-ის „ბუხჰალტრული აღრიცხვის“ ქვესისტემის ფუნქციონირების პრინციპს ბუხჰალტრული აღრიცხვისათვის დამახასიათებელი მეთოდები წარმოადგენენ. ისინი სინთეზური და ანალიზური აღრიცხვის მაჩვენებლებს ასახავენ ანგარიშთა ერთიანი გეგმების საფუძველზე, ამასთან ეს მდგომარეობა არ გამოთიშავს სააღრიცხვო-ეკონომიკურ ინფორმაციის ინტეგრალური დამუშავების რაციონალურ ორგანიზაციას.

ზემოთქმული საფუძველს გვაძლევს დავასკვნათ, რომ გაერთიანების ეკონომიკური მართვისა და ოპერატიული ხელმძღვანელობისათვის საჭირო ბუხჰალტრული ინფორმაცია შეიძლება მიღებულ იქნეს მხოლოდ სინთეზური და ანალიზური, ანუ პირველი, მეორე და მესამე რიგის ანგარიშთა მეშვეობით, რომელიც უზრუნველყოფს სააღრიცხვო ინფორმაციის კლასიფიკაციასა და სისტემატიზაციას მიუხედავად იმისა, თუ როგორი ორგანიზაციული ფორმით ან ტექნიკური საშუალებით და ხერხებით მოხდება მეურნეობრივ-ფინანსური ოპერაციების დამუშავება.

პრაქტიკა გვიჩვენებს, რომ პირველადი მონაცემების მექანიზაციის პროცესში ხორციელდება ისეთი მანქანური კონტროლი, რომელიც აბსოლუტურად გამორიცხავს არითმეტიკულ გაანგარიშებათა უზუსტობას. შეცდომები, მხოლოდ ინფორმაციის მატარებლებში — პერფობარათებში, მაგნიტურ ლენტებში ან დუალბარათებში შეიძლება იყოს დაშვებული პირველადი ინფორმაციის შეტანის დროს, რაც შემდგომში ამ პროცესების გადამოწმების საშუალებით უნდა გამოვლინდეს.

³ В. М. Г л у ш к о в, Автоматизированные системы управления сегодня и завтра. М., «Мысль», 1976, с. 53.

ელექტრონული გამომთვლელი მანქანების გამოყენების რაციონალური ორგანიზაციის პირობებში სხვადასხვა დანიშნულების საწარმოთა მრავალმხრივი და რთული მეურნეობრივ-ფინანსური საქმიანობის რეალური მდგომარეობის ამსახველი და მისი მაკორექტირებელი ინფორმაციის მიღების რეალური საფუძველი იქმნება, რამდენადაც ეგმ მიერ გამომუშავებული ობიექტობრივი დახასიათებანი მართვის ოპერატიული რეგულირებისა და შემდგომი მუშაობის გაუმჯობესების ფართო ღონისძიებებს ითვალისწინებს.

ელექტრონული გამომთვლელი მანქანებით გამომუშავებული ინფორმაციის ანალიზი და მიღებული დასკვნების განზოგადება დადებით გავლენას ახდენს საწარმო-ორგანიზაციათა ხელმძღვანელი მუშაკების მუშაობის ეფექტიანობაზე, აგრეთვე ზემდგომი ორგანოების დირექტიული მითითებების, ბრძანებებისა და განკარგულებების შესრულების ხარისხზე.

მართვის ავტომატიზებულ ქვესისტემაში ელექტრონული გამომთვლელი მანქანების გამოყენებით წარმოებს ციფრობრივი მონაცემების ავტომატური გამოთვლა, დაჯგუფება, დაჯამება, სხვადასხვა რთული გაანგარიშების, საკონტროლო ცხრილებისა და სხვა შედეგის, რაც აღრიცხვისა და კონტროლის მუშაკებს ერთი მხრივ ანთავისუფლებს ხელით შესასრულებელ შრომატევადი სამუშაოსაგან, მეორე მხრივ, უზრუნველყოფს ისეთი რთული უტყუარი სააღრიცხვო რეგისტრებისა და საკონტროლო-საანალიზო ცხრილების შედგენას, რაც აადვილებს ფინანსურ-მეურნეობრივი საქმიანობის კომპლექსურ შემოწმებასა და ეკონომიკური ანალიზის ჩატარებას. მიუხედავად ამისა, ხაზი უნდა გაესვას იმ გარემოებასაც, რომ ელექტრონული გამომთვლელი მანქანების გამოყენება მართვის ავტომატიზებული სისტემის აღრიცხვისა და კონტროლის ქვესისტემის მოქმედების პირობებში, მოითხოვს მანქანური კონტროლის ფორმების სრულყოფას, რაც ამ მანქანების ნაირსახეობასა, ტექნიკურ-საექსპლოატაციო შესაძლებლობებსა და ინფორმაციათა დამუშავების ტექნოლოგიის სხვადასხვა სირთულის პროცესებთან არის დაკავშირებული. აღსანიშნავია ისიც, რომ ეგმ გამოყენებით კონტროლის რაციონალური ფორმის ჩამოყალიბება ჯერ კიდევ შესწავლის, კვლევა-ძიების სტადიაზე იმყოფება. ამასთან იგი ინფორმაციის დამუშავების მეტად რთულ ტექნოლოგიურ პროცესებს მოიცავს. ამიტომ, მეცნიერულ-ტექნიკური პროგრესის თანამედროვე ეტაპზე მთავარი ყურადღება უნდა მიექცეს აღრიცხვისა და კონტროლის მექანიზაციის ეკონომიკური ეფექტიანობის გზების ძიებას.

კვლევისა და პრაქტიკული გამოცდილების ანალიზის შედეგად დადგენილია, რომ ამ ამოცანის გადაწყვეტას ხელს შეუწყობს: ეგმ, აგრეთვე სააღრიცხვო-საკონტროლო მონაცემების შეკრების, რეგისტრაციის, დამუშავების, განოსავალი ინფორმაციის უკუკავშირების დისტანციური (გადამცემი) მოწყობილობის გამოყენება.

ერთჯერადი შეყვანა და დამუშავებული სხვადასხვაგვარი სააღრიცხვო საკონტროლო ინფორმაციის მრავალჯერადი გამოყენება ინტეგრაციის საფუძველზე

ტაბულაგრამების (მაშინოგრამების) გამაკონტროლებელი სააღრიცხვო-საკონტროლო ინფორმაციის მრავალჯერადი გამოყენება ინტეგრაციის საფუძველზე.

ტაბულაგრამების (მაშინოგრამების) გამაკონტროლებელი სააღრიცხვო საგემო ცნობათა სისტემატური ნომენკლატურის შემოღება;

ინტეგრირებული დოკუმენტაციისა და ავტომატიზებული ინფორმაციის მატარებლების ფართო გამოყენება;

საკონტროლო ტაბულაგრამების (მაშინოგრამების) კონტროლის სისტემის დადგენა, ტაბულაგრამების თანმიმდევრული მომზადება, სააღრიცხვო რეგისტრებისა და აღრიცხვის პროცესების ურთიერთკავშირის დამყარება სამახსოვრო ინფორმაციის მატარებლებზე ფიქსირებული ინფორმაციული მასივების გამოყენების საშუალებით;

დიალოგიური სისტემის შემუშავება ფინანსურ-მეურნეობრივ ოპერაციებზე ცალკეული საცნობარო ინფორმაციის მისაღებად პრინციპით „შეკითხვა-პასუხი“ კონტროლიორი — ეგმ“.

გამოსავალი ინფორმაციის პირველი შემოწმების დროს გამოვლენილი შეცდომების გასწორების შემუშავება;

პერიფერიული ინფორმაციის ტექნიკურ მატარებლებზე და ტაბულაგრამირეგისტრებზე პირველადი ინფორმაციის ასახვისა და შენახვის რაციონალიზაცია.

თანამედროვე გამოთვლითი ტექნიკის გამოყენება ფინანსურ-მეურნეობრივი საქმიანობის აღრიცხვისა და კონტროლის სფეროში მთელი რიგი საკითხების ახლებურად გადაწყვეტის საშუალებას იძლევა, რაც სააღრიცხვო ოპერაციების გაანგარიშებათა წარმოების, მონაცემთა ამოკრეფა-დაჯგუფების, აღრიცხვის რეგისტრებში მონაცემთა ჩაწერის, ტაბულაგრამებში ჩაბეჭდვისა და სხვა გამოსავალი ინფორმაციის დამუშავების კომპლექსური მექანიზაციისა და სრული ავტომატიზაციის შესაძლებლობაში გამოიხატება. ამიტომ, როგორც ზემოთ ითქვა, ელექტრონული გამომთვლელი მანქანისა და საერთოდ, მთლიანად მართვის ავტომატიზებული ქვესისტემების ზუსტი ფუნქციონირებისათვის, დიდი მნიშვნელობა ენიჭება აგრეთვე, სააღრიცხვო-საგეგმო ნომენკლატურის, კოდური სისტემისა და შესაბამისი შიფრების დამუშავებას. იგი დამყარებული უნდა იყოს საკანონმდებლო ინსტრუქციული, დირექტიული და ასეთივე ხასიათის სხვა საკანონმდებლო საცნობარო მასალებზე.

ცნობილია, რომ ტაბულაგრამების (მაშინოგრამების) სახით მისაღები აღრიცხვის საანგარიშებო რეგისტრების რეკვიზიტები ურთიერთისაგინ განსხვავდებიან შიგ ასახული ინფორმაციის შინაარსითა და მონაცემების დაჯგუფებით. ტაბულაგრამების (მაშინოგრამების) ფორმების სტრუქტურული აგებულება დამოკიდებულია ელექტრონული გამომთვლელი მანქანების საბეჭდმოწყობილობაზე. მათი მეშვეობით ჩვეულებრივად ერთი და იგივე მაჩვენებლის მანქანური ჩაწერა წარმოებს რამოდენიმე რეგისტრში ჯამობრივ საშედეგო ცხრილების შედგენით. მონაცემთა დაჯგუფების ასეთი ტექნიკა უზრუნველყოფს სააღრიცხვო და საკონტროლო-სარევიზიო ცხრილების შედგენას საჭირო ჭრილში, რაც საგრძნობლად აიოლებს აღრიცხვისა, თუ შემოწმების ჩატარების პროცესს და სავსებით ამორიცხავს საკონტროლო ცხრილების შედგენასთან დაკავშირებულ ხელის შრომას. გარდა ამისა, ინფორმაციის ინტეგრაცია და აღრიცხვის რეგისტრთა შორის ურთიერთკავშირის უზრუნველყოფა შესაძლებელი ხდება ერთიანი საკონტროლო მასივების დამუშავებით.

დასკვნა: სააღრიცხვო ინფორმაციის დამუშავების პროცესებზე კონტროლის ყველა ნებისმიერი სახეობა უნდა უზრუნველყოფდეს საწყისი, წარმოებული და საშედეგო ინფორმაციის ყველა ტექნოლოგიური პროცესის კონტროლს.

აღსანიშნავია, რომ ამ ტექნოლოგიურ პროცესებს შორის ყველაზე დიდი შრომატევადობით (50—80 %) გამოირჩევა მანქანური მატარებლების მომზადება და საწყისი ინფორმაციის შეყვანა ეგმ-ში. მანქანური მატარებლების ამყამად არსებული ტექნიკური საშუალებები სრულიად არ შეესაბამება იმ მოთხოვნებს, რომლებსაც მექანიზაცია და ავტომატიზაცია უყენებს კონტროლისა და რევიზიის პირველადი მონაცემების ეგმ-ში შეყვანის მოსამზადებელ პროცესს.

სამამულო სერიული ელექტრონული და გამოთვლითი ტექნიკის გამოყენების პრაქტიკა გვიჩვენებს, რომ პირველადი სააღრიცხვო-საკონტროლო ინფორმაციის მომზადებისა და ეგმ-ში შეყვანის პროცესის სრულყოფისათვის აუცილებელია:

1. ისეთი „დუალკარტების“ მსგავსი ტექნიკური საშუალებების შექმნა, რომელშიც შეთავსებული იქნება მანქანური მატარებლები და პირველადი დასამუშავებელი მონაცემები. ამ შემთხვევაში შედარებით უფრო ეფექტური იქნება ისეთი მოწყობილობის გამოყენება, რომელიც უშუალოდ იანგარიშებს პირველად მონაცემებს და გადაიტანს ინფორმაციის მეორე მატარებელზე ან სპეციალური არხის საშუალებებით შეიტანს უშუალოდ ეგმ „მეხსიერებაში“.

2. არა ნაკლებ ეფექტიანი იქნება ისეთი დისტანციური მოწყობილობის გამოყენება, რომლებიც უზრუნველყოფენ პირველადი მონაცემების ეგმ მოწოდებას უშუალოდ მათი წარმოქმნის ადგილებიდან. მხედველობაშია მისაღები, რომ ეგმ გარემოწყობილობა — ტელეტაიპები, პირველადი მონაცემების გადამცემი მულტიფლუიდატორების („მინსკი“-1560), მონაცემების მოსამზადებელი მოწყობილობა (ეს-9001) და სხვ. იდგმება უშუალოდ პირველადი ინფორმაციის წარმოქმნის სამუშაო ადგილებზე, რომლებიც სპეციალური არხების მეშვეობით არიან დაკავშირებული ელექტრონულ გამომთვლელ მანქანასთან.

ელექტრონული გამომთვლელი მანქანის გამოყენების ხარისხის, პროგრამული ორიენტაციისა და ადმინისტრაციულ-ტექნიკური პერსონალის ეგმ-სთან და ტექნიკურ საშუალებებთან დამოკიდებულების მიხედვით მართვის ავტომატიზებულ სისტემას პირობით ყოფენ სამ სახეობად: საინფორმაციო-საცნობარო, საინფორმაციო-მრჩეველი და საინფორმაციო-სამმართველო:

„საინფორმაციო-საცნობარო“ სისტემა წარმოადგენს მართვის ავტომატიზაციის უმდაბლეს საფეხურს, ეს სისტემა რეგისტრაციას უკეთებს და გაცემს ინფორმაციას წარმოების მიმდინარე პროცესში. საცნობარო ინფორმაცია გაციემა სათანადო შერჩევისა და დაჯგუფების საფუძველზე მანქანური დოკუმენტების ფორმით. ზოგიერთ შემთხვევაში აქვე წარმოებს პირველადი ინფორმაციის დამუშავება: მანქანური დოკუმენტაცია შეიცავს საგეგმო გაანგარიშებებს, ცნობებს მატერიალურ და ფულად დანახარჯებზე, სამუშაო დროის გაცდენებზე და ა. შ.

ამ ცნობების შეფასებისა და შესაბამისი გადაწყვეტილებების მიღების ფუნქცია ეკისრებათ აგროსამრეწველო გაერთიანების ხელმძღვანელ მუშაკებს.

„საინფორმაციო-მრჩეველი“ სისტემა არა მხოლოდ ინფორმაციის რეგისტრაციას, შეკრება-დამუშავებასა და გაციემას, ითვალისწინებს, არამედ მათ შეფასებასაც აწარმოებს და საჭირო შემთხვევებში გადაწყვეტილებათა შესრულების რეკომენდაციებსაც იმუშავებს. ამ მიზნით, ეგმ-ში ფართოდ გამოი-

ყენება ეკონომიკურ-მათემატიკური მეთოდები და მართვითი სისტემის მარეგულირებელი მოდელები.

„საინფორმაციო-სამმართველო“ სისტემაში ინფორმაციის რეგისტრაცია, შეკრება და დამუშავება, აგრეთვე წინასწარ მიცემული პროგრამებით გათვალისწინებული მართვითი გადაწყვეტილებანი ავტომატიზებულად ხორციელდება.

გამოთვლითი სისტემის სხვადასხვა მოწყობილობისა და დამაკავშირებელი არხების საშუალებით მუშავდება აგრეთვე მართვითი განკარგულებები. მართვის მუშაკთა ფუნქციებში რჩება მხოლოდ კონტროლი სისტემის მიერ მიღებულ გადაწყვეტილებათა და განკარგულებათა შესრულებაზე. ეგმ-ს მიერ აღნიშნული ამოცანების შესასრულებლად მართვითი სისტემის სამოქმედო პროგრამისა და მოდელების გარდა საჭიროა გადაწყვეტილებათა მიღების მოდელების შეტანა, რაც დიდ სირთულესთან არის დაკავშირებული, იმის გამო, რომ ფორმალიზაციას არ ექვემდებარებიან.

აღრიცხვისა და კონტროლის მექანიზაციისა და ავტომატიზაციის განვითარების შთავარი მიმართულება რაიონული აგროსამრეწველო გაერთიანების მართვის ავტომატიზებული სისტემის მოქმედების პირობებში უნდა ითვალისწინებდეს ისეთ პრობლემას, როგორცაა ადგილებზე (ძირითადი დარგების საწარმოებში) საყრდენი პუნქტების, პირველადი საინფორმაციო-საცნობარო სისტემების ტექნიკურ საშუალებათა კომპლექსების მოწყობა.

მართვის ავტომატიზებულ სისტემებში აღრიცხვისა და კონტროლის ქვესისტემებში, დაარსების პროცესში მეცნიერული კვლევადიების ამოცანები იმაში მდგომარეობს, რომ სააღრიცხვო-საკონტროლო სამუშაოთა წარმოების დონე ტექნიკური პროგრესის თანამედროვე მოთხოვნებს შეესაბამებოდეს.

აგროსამრეწველო გაერთიანებებს მას-ის „ბუხჰალტრული აღრიცხვის“ ქვესისტემის გამომთვლელ მანქანათა დანადგარისა ან მისი ფილიალების დაპროექტების დროს გათვალისწინებული უნდა იქნეს აღრიცხვის მექანიზაციის პრაქტიკოს მოწინავე გამოცდილება. ჩვენს ქვეყანაში მოქმედი სხვადასხვა დარგის მას-ების მაგალითზე.

სააღრიცხვო-ეკონომიკურ ინფორმაციათა მექანიზებული დამუშავების სრულყოფისა და ეკონომიკური ეფექტურობის ამაღლების სადღეისო გადაუდებელი ამოცანაა კომპლექსური მექანიზაციისა და ავტომატიზაციის დანერგვა.

სოფლის მეურნეობის გაერთიანებათა მსხვილ საწარმოებში მექანიზაცია-ავტომატიზაციამ უნდა მოიცვას სააღრიცხვო-საგეგმო ინფორმაციის დამუშავების მთელი პროცესი. კერძოდ, აღრიცხვის მექანიზაციამ უნდა უზრუნველყოს მთლიანად მოცემული დარგის აღრიცხვისა და კონტროლის ოპერაციები-სა და სამეცნიერო-საფინანსო საქმიანობის სხვა პროცესების მექანიზაციის მაღალი დონე.

აღრიცხვისა და კონტროლის მექანიზაციისა და ავტომატიზაციის განვითარების მეორე მიმართულება დაკავშირებულია ტექნოლოგიური პროცესების სრულყოფის პრობლემებსა და პრინციპებთან, რომელთა შორის აღსანიშნავია:

მანქანური დოკუმენტაციისა და რეგისტრების უნიფიკაცია, სტანდარტიზაცია და მათი შესადაგება ინფორმაციის დამუშავების ავტომატიზაციასთან. მინიმიზაციის პრინციპების გამოყენება და რეკვიზიტების დუბლირების ლი-

კვიდაცია, ინფორმაციის ერთგვარი შეყვანა და მრავალგვარი განოყენება, ინფორმაციის ნაკადების რაციონალური ორგანიზაცია და მათი ოპტიმიზაციის პრინციპების შემუშავება.

ინფორმაციის მანქანური მატარებლების დამუშავება, პირველადი ინფორმაციის გადაცემა და ეგმ-ში შეყვანა, კონტროლისა და კორექტირების განხორციელება;

ჩანაწერების დიდი მასივებისა და ერთიანი ცენტრალიზებული ნორმატიული ბაზის შექმნა უნიფიცირებული დოკუმენტაციით, ერთიანი მონაცემების ბანკის პროგრამული, მათემატიკური და ინფორმაციული უზრუნველყოფა, მონაცემთა ბანკში ცვლილებების შეტანის ხერხების დადგენა;

მომხმარებლებსა და მოქმედ ეგმ კონკრეტულ ტიპებთან ორიენტირებულ პროგრამირების სპეციალური სისტემების დამუშავება;

ინფორმაციის დამუშავების, განახლების, მომხმარებლებზე გაცემის, შენახვისა და კონტროლის რაციონალური მეთოდების კვლევა-ძიება, ბლოკური სისტემების, აღრიცხვისა და კონტროლის ტიპური მოდელების შემუშავება-აღრიცხვის, კონტროლისა და ანალიზის დებულებების, წარმოების წესებისა და მეთოდების საფუძველზე, უნივერსალური ტიპის ალგორითმებისა და პროგრამების, კომპლექსური მექანიზაცია-ავტომატიზაციის და ინფორმაციული მასივების კომპლექსური ანალიზის პრინციპების დამუშავება;

ამჟამად აღრიცხვისა და კონტროლის კომპლექსური მექანიზაციისა და ავტომატიზაციის ნაკლოვანებას წარმოადგენს თეორიისა და პრაქტიკის ურთიერთ შეუსაბამობა, ინფორმაციის დამუშავების არა რაციონალური ტექნოლოგია და კონტროლისა და ანალიზის ძირითადი პრინციპის დარღვევა;

აღრიცხვისა და კონტროლის ავტომატიზაციის სხვა ნაკლოვანებანი გაპირობებულია სააღრიცხვო-საკონტროლო ინფორმაციის დამუშავების დაბალი დონით, რაც იმით აიხსნება, რომ:

ამჟამად მოქმედი ალგორითმები არ წარმოადგენენ აღრიცხვისა და კონტროლის წესების და მეთოდების დამახასიათებელ, სისტემატიზებულ კომპლექსურ შენაერთებს. ამიტომ, სახელმძღვანელო ინფორმაციის ავტომატიზაცია ხორციელდება უმთავრესად გამოთვლითი სამუშაოების მექანიზაციის დონეზე. გარდა სრულყოფილი და უნივერსალური ალგორითმებისა, სააღრიცხვო-საკონტროლო სამუშაოების ავტომატიზაციისათვის აუცილებელია ინფორმაციის ფორმალიზაცია და ცალკეულ სააღრიცხვო-საკონტროლო სამუშაოთა ავტომატიზაციის ინდივიდუალური პროგრამირება. მაგალითად, კონტროლის სფეროში: საწარმოთა საწარმოო პროგრამის შესრულების ანალიზი, კონტროლი და რევიზია; შრომის გამოყენებისა და ანაზღაურების ანალიზი, კონტროლი და რევიზია; პროდუქციის წარმოებისა და თვითღირებულების ანალიზი, კონტროლი და რევიზია; ფულადი სახსრების, საანგარიშსწორებო-საკრედიტო ოპერაციების, მოგებისა და რენტაბელობის და ფინანსური მდგომარეობის ანალიზი, კონტროლი და რევიზია და სხვ. ყველა ასეთ ამოცანათა შესასრულებლად უნდა შემუშავდეს ინდივიდუალური პროგრამა ეკონომიკური ანალიზის, კონტროლისა და რევიზიის მეთოდებისა და ხერხების საფუძველზე. ზემოთ დასახელებულ ამოცანათა მსგავსი ყველა ამოცანის დამოუკიდებელი გადაწყვეტა დაკავშირებულია უდიდეს შრომით დანახარჯებთან. ამიტომ, გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭება სააღრიცხვო-საკონტროლო ინფორმაციის დამუშავების პროცესების უნიფიკაციას, რომლის ერთ-ერთი სა-

შუალება რევიზიის, ანალიზისა და კონტროლის ცალკეული ამოცანის გარკვეული ნაწილის ფორმალიზაცია ანუ მოდიფიკაციური აღწერილობა. იგი ემყარება კონტროლისა და ეკონომიკური ანალიზის თეორიულ საფუძვლებს, წესებსა და ცალკეულ ამოცანათა გადაწყვეტის მეთოდებს და არა მარტო მანქანური კონტროლის რაციონალური ორგანიზაციის წინაპირობას წარმოადგენს, არამედ რევიზიისა და ეკონომიკური ანალიზის ჩატარების პროცესში ყველა ტიპის გამომთვლელი მანქანის მაქსიმალურად გამოყენების შესაძლებლობებსაც უზრუნველყოფს.

Ш. И. БУРДУЛИ, Н. И. ЗЕДЕЛАШВИЛИ

РАЦИОНАЛЬНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ УЧЕТА КОНТРОЛЬНОЙ ИНФОРМАЦИИ ПОДСИСТЕМ АСУ АГРОПРОМЫШЛЕННОГО ОБЪЕДИНЕНИЯ

Резюме

В совершенствовании хозяйственного механизма агропромышленных комплексов важная роль возлагается на всестороннее улучшение финансово-экономической и учетно-контрольной деятельности путем создания соответствующих подсистем, автоматизированных систем управления, в этой связи, в работе рассматриваются вопросы централизации обработки учетно-экономической информации районного агропромышленного объединения в условиях соответствующих подсистем АСУ.

Излагается политика партии и правительства в области совершенствования управления и структуры агропромышленных комплексов. Исследован передовой опыт научной организации, а также централизации и механизации обработки учетно-контрольной информации в условиях применения электронно-вычислительной машины и перфорационной вычислительной техники.

Автоматизация и механизация учетно-контрольной информации рассматривается с позиции создания «централизованной бухгалтерии» как основной подсистемы АСУ агропромышленного объединения.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ეკონომიკისა და სამართლის ინსტიტუტის აღრიცხვისა და ფინანსების ჯგუფმა

ლინა ჯათუნაშვილი, ლილი გვენტაძაძე

**ხელვაჩაურის რაიონის სასოფლო-სამეურნეო წარმოების
სპეციალიზაციისა და კონცენტრაციის განვითარების საკითხები**

სოციალისტური მშენებლობის თანამედროვე ეტაპზე განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება სახალხო მეურნეობის ყველა დარგის, მათ შორის, სოფლის მეურნეობის შემდგომ ამაღლებას, რომლის განვითარება მნიშვნელოვნად არის დამოკიდებული სასოფლო-სამეურნეო წარმოების კონცენტრაციის დონის ამაღლებასა და სპეციალიზაციის გაღრმავებასთან.

სოფლის მეურნეობის სპეციალიზაციისა და კონცენტრაციის საკითხზე სკკპ ცენტრალური კომიტეტის 1976 წლის 30 მაისის ცნობილ დადგენილებაში აღნიშნულია, რომ ფართო კოოპერირების ბაზაზე სასოფლო-სამეურნეო წარმოების სპეციალიზაცია და კონცენტრაცია, მისი თანამედროვე ინდუსტრიულ საფუძველზე გადაყვანა — სოფლის მეურნეობის შემდგომი განვითარების მაგისტრალური ხაზი, ლენინური კოოპერაციული გეგმის პრაქტიკული განხორციელების ახალი ეტაპია. ამავე დადგენილებაში ხაზგასმულია, რომ სასოფლო-სამეურნეო საწარმოთა მრავალდარგოვნება და წარმოების დაბალი კონცენტრაცია ხელს უშლის სოფლის მეურნეობის ძირითადი დარგების ეკონომიკური ეფექტიანობის ამაღლებას.

ხელვაჩაურის რაიონში, უკანასკნელი 5 წლის მანძილზე, მნიშვნელოვნად გადიდდა სოფლის მეურნეობის მთლიანი პროდუქციის წარმოება და მუშაკთა ფულადი შემოსავალი, გადაჭარბებით შესრულდა რაიონის მაპროფილებელი დარგების: ჩაის ფოთლისა და ციტრუსოვანთა ნაყოფის წარმოების და სხვა სამხრეთული კულტურების, აგრეთვე რძისა და ხორცის დამზადების გეგმები. მაგრამ, ამასთან ერთად, რაიონის სოფლის მეურნეობის მუშაკებმა მთლიანად ვერ უზრუნველყვეს სასოფლო-სამეურნეო წარმოების განვითარების ყველა რეზერვის ამოქმედება, რადგან რაიონის კოლმეურნეობებში ჯერ კიდევ სათანადოდ არ არის მოწესრიგებული ძირითად დარგებთან დამატებითი და დამხმარე დარგების რაციონალური შეთანაწყობის საკითხი.

ხელვაჩაურის რაიონში სასოფლო-სამეურნეო წარმოების კონცენტრაციისა და სპეციალიზაციის შემდგომი აღმაგლობის საკითხების დამუშავებისათვის რაიონის 17 კოლმეურნეობისა და 6 საბჭოთა მეურნეობის სამეურნეო საქმიანობის ანალიზის შედეგად დავადგინეთ რამდენად შეესაბამება დარგებისა და კულტურების შეთანაწყობა ბუნებრივ ეკონომიკურ პირობებს.

რაიონის საზოგადოებრივ მეურნეობებში მთლიანი და სასაქონლო პროდუქციის სტრუქტურის შესწავლამ გვიჩვენა, რომ კოლმეურნეობები მრავალდარგოვან მეურნეობებს მიეკუთვნება, რაიონის თითქმის ყველა კოლმეურნეობაში მიწათმოქმედების კულტურებისა და მეცხოველეობის დარგების რაოდენობა 15-დან 21-ის ფარგლებში მერყეობს, ხოლო საბჭოთა მეურნეო-

ბებში, სადაც წამყვანია მეციტრუსეობა და მეჩაიეობა, აწარმოებენ ხილს, ბოსტნეულს, ტუნგოს, ყავთ მსხვილფეხა რქოსანი პირუტყვი, ღორი, მისდევენ მეაბრეშუმეობას. სწორედ აღნიშნულით არის გაპირობებული ის, რომ კოლმეურნეობების მთლიან და სასაქონლო პროდუქციაში ძირითადი დარგების ხვედრითი წონა ჯერ კიდევ დაბალია. რაიონში სასოფლო-სამეურნეო საწარმოთა სპეციალიზაციის კოეფიციენტი სასაქონლო პროდუქციის გაანგარიშების მიხედვით საშუალო 0,40-ის ტოლია, კოლმეურნეობების სპეციალიზაციის საშუალო კოეფიციენტი 0,35, ხოლო საბჭოთა მეურნეობების — 0,81-ს უდრის.

ცალკეულ კოლმეურნეობებში სპეციალიზაციის კოეფიციენტის გაანგარიშებით მივიღეთ, რომ სასაქონლო პროდუქციის მიხედვით სპეციალიზაციის გაღრმავებული დონე აქვს ახალსოფლის კოლმეურნეობას (0,78) მაღალი კი — ჩაისუბნის, მახოს, ახალსოფლის, აჭარისწყლის, ახალშენის, მახინჯაურის, მეჯინისწყლის, ხელვაჩაურის, თხილნარის კოლმეურნეობებს. ხოლო ქედქადისა და ჩხუტუნეთის კოლმეურნეობებში სპეციალიზაციის დონე საშუალოა.

საბჭოთა მეურნეობებში სასაქონლო პროდუქციის მიხედვით სპეციალიზაციის კოეფიციენტი 0,71-დან 0,88-მდე მერყეობს, როგორც მათი სახელწოდება გვიჩვენებს, ეს საბჭოთა მეურნეობები მეციტრუსეობის ღრმად სპეციალიზებულ მეურნეობებს წარმოადგენენ.

ხელვაჩაურის რაიონში სპეციალიზაციის გაღრმავებული და მაღალი დონით გამოირჩევიან მეჩაიეობისა და მეციტრუსეობის მიმართულების კოლმეურნეობები: ჩაისუბნის, ახალშენისა, მახოს, ახალსოფლის, აჭარისწყლის. მათი მთლიანი და სასაქონლო პროდუქციის სტრუქტურაში ჩაის ხვედრი წონა 50 %-ზე მეტია, ხოლო მეჯინისწყლის კოლმეურნეობაში მეციტრუსეობის ხვედრიწონა 71% შეადგენს. მიუხედავად იმისა, რომ დასახელებულ კოლმეურნეობებში წარმოება მრავალდარგოვანია, მთლიანი და სასაქონლო პროდუქციის სტრუქტურაში ძირითადი კულტურების — ჩაისა და ციტრუსების მაღალმა ხვედრმა წონამ განაპირობა ამ კოლმეურნეობებში სპეციალიზაციის მაღალი დონე. იმ კოლმეურნეობებში, რომლებიც გარდა ჩაისა და ციტრუსებისა აწარმოებენ მემცენარეობის თითქმის ყველა დანარჩენ კულტურას, თანაბარი ოდენობით მათი სპეციალიზაციის დონე, რაიონის საშუალო მაჩვენებელთან შედარებით, მნიშვნელოვნად დაბალია.

სპეციალიზაციის დონის ამაღლებასთან ერთად რაიონის კოლმეურნეობებში მნიშვნელოვნად იზრდება სამეურნეო საქმიანობის შედეგობრივი მაჩვენებლები. გაანგარიშებამ გვიჩვენა, რომ სპეციალიზაციის მაღალი დონის პირობებში, საშუალო დონესთან შედარებით, მთლიანი პროდუქციის წარმოება ერთ ჰექტარ სასოფლო-სამეურნეო სავარგულზე 1,5 ჯერ იზრდება ერთ საშუალო წლიურ მომუშავეზე კი — 30 %-ით, ერთ მანეთ სასოფლო-სამეურნეო დანიშნულების ძირითად საწარმოო დანახარჯებზე 36 %-ით. შესაბამისად იზრდება სასაქონლო პროდუქციის წარმოება და შოგების ოდენობა.

სოფლის მეურნეობის ძირითადი დარგების სპეციალიზაციის გაღრმავებისა და კონცენტრაციის დონის ამაღლებასთან ერთად საჭიროა მატერიალურ-ტექნიკური ბაზის განმტკიცება, წარმოებაში მექანიზაციის ფართოდ დანერგვა.

სასოფლო-სამეურნეო საწარმოები მაშინ იძლევიან შედარებით მაღალ ეფექტს, როცა ინტენსიფიკაციის დონე მაღალია, იზრდება მეურნეობის ფონდ-შეიარაღება, სასოფლო-სამეურნეო საწარმოები ფართოდ იყენებენ კომპლექ-

ქსური და საწარმოო პროცესების მექანიზაციას. სოფლის მეურნეობრივი წარმოების ინტენსიფიკაციის დონეს განაპირობებს დამუშავებაში მყოფ ფართობზე ძირითადი ფონდების მოცულობა.

ხელვაჩაურის რაიონის საზოგადოებრივ მეურნეობებში 1979 წელს, 1975 წელთან შედარებით, ძირითადი ფონდების მთლიანი ღირებულება გაიზარდა 18,5%-ით, მათ შორის კოლმეურნეობებში — 20,3%-ით, ხოლო საბჭოთა მეურნეობებში — 17,2%-ით, 1979 წელს ძირითადი ფონდების 84% სასოფლო-სამეურნეო დანიშნულების ძირითად საწარმოო ფონდებზე მოდიოდა. სოფლის მეურნეობაში მიმდინარე ტექნიკური პროგრესი ხელს უწყობს ძირითადი ფონდების მთლიან ღირებულებაში მისი აქტიური ნაწილის ხვედრითი წონის შემდგომ ზრდას.

ხელვაჩაურის რაიონში, 1979 წელს, საწარმოო ფონდების აქტიურ ნაწილზე სასოფლო-სამეურნეო დანიშნულების ძირითადი საწარმოო ფონდების მხოლოდ 11% მოდიოდა, რაც იმის მაჩვენებელია, რომ რაიონის საზოგადოებრივ მეურნეობებში ტექნიკური აღჭურვილობის გადიდების მნიშვნელოვანი რეზერვები არსებობს, რაც მეურნეობების შემდგომი განვითარების, ინტენსიფიკაციის დონისა და პროდუქციის წარმოების ეკონომიკური ეფექტიანობის ამაღლების ერთ-ერთ მნიშვნელოვან პირობას წარმოადგენს.

რაიონის საზოგადოებრივ მეურნეობებში საწარმოო ფონდების ძირითადი მაჩვენებლების, ფონდურზრუნველყოფის, ფონდშიარაღებისა და ფონდუკუგების გაუმჯობესებისათვის განსაკუთრებული ყურადღება უნდა მიექცეს ძირითადი ფონდების არა მარტო რაოდენობრივ ზრდას, არამედ მათ გონივრულ და მაღალხარისხოვან გამოყენებას. თავიდან უნდა ავიცილოთ ტექნიკის მოცდენა, მივაღწიოთ ტრექტორებისა და სხვა სასოფლო-სამეურნეო ტექნიკის სრულად დატვირთვას და მანქანა-მოწყობილობათა უფრო ეფექტურად გამოყენებას.

ხელვაჩაურის რაიონის საზოგადოებრივი მეურნეობებისათვის დამახასიათებელია მცირე მიწიანობა, მრავალკონტურიანობა, ნაკვეთების რთული კონფიგურაცია. რაიონის საზოგადოებრივ მეურნეობებში მიწის ფონდის სტრუქტურის შესწავლამ გვიჩვენა, რომ როგორც საშუალოდ რაიონში, ისე ცალკეულ კოლმეურნეობებში მცირე სასოფლო-სამეურნეო სავარგულების ხვედრიწონა. საშუალოდ რაიონის მიწის ფონდები მხოლოდ 36,5% მოდის სასოფლო-სამეურნეო სავარგულზე, მათ შორის, კოლმეურნეობებში — 34,2, ხოლო საბჭოთა მეურნეობებში — 75,1%. რაიონის საზოგადოებრივ მეურნეობათა მთლიან მიწის ფართობში განსაკუთრებით მაღალია ტყეების ფართობი, რომელთა ხვედრიწონა 41,8%-ს შეადგენს.

მიწების რაციონალურად გამოყენება მნიშვნელოვნად არის დამოკიდებული სასოფლო-სამეურნეო სავარგულთა სტრუქტურაზე, რაიონის საზოგადოებრივ მეურნეობებში დაბალია სახნავის (9,7%) და სათიბის (0,5%), ხოლო შედარებით მაღალი საძოვრების ხვედრიწონა, რაც 22,9%-ს უდრის. სასოფლო-სამეურნეო სავარგულთა მთლიან ფართობში მნიშვნელოვნად მაღალია მრავალწიან ნარგავთა ხვედრიწონა (64,9%): ის ფაქტი, რომ ხელვაჩაურის რაიონის საზოგადოებრივ მეურნეობებში მრავალწიან ნარგავებს მაღალი ხვედრიწონა უკავიათ რაიონის სასოფლო-სამეურნეო სავარგულთა სტრუქტურაში, სავსებით კანონზომიერი მოვლენაა, რამდენადაც ჩიის, ციტრუსებისა და სხვა სუბტროპიკული კულტურების წარმოებაში ხელვაჩაურის რაიონის საზო-

გადობრივ მეურნეობებს ერთ-ერთი წამყვანი ადგილი უჭირავს როგორც აჭარის, ისე საქართველოს სს რესპუბლიკაში.

1975—1979 წლებში რაიონის საზოგადოებრივ მეურნეობათა მიწის მთლიანი ფართობის სტრუქტურაში მკვეთრი ცვლილება არ შეინიშნება. მაგრამ, ამ პერიოდში, რაიონში საძოვრების ფართობის ხარჯზე გადიდა სახნავის ფართობი 2%-ით, ჩვენის აზრით, რაიონში საძოვრების შემცირება, თუნდაც ასე მცირე ოდენობით, მაინც არა მიზანშეწონილია, რადგან რაიონის საზოგადოებრივ მეცხოველეობას ამ ღონისძიებით შეუმცირდა ისედაც მცირე საკვები ბაზა. უმჯობესი იქნებოდა სახნავის ფართობი გადიდებულიყო გამოუყენებელი ან დაჭაობებული მიწების ათვისების ხარჯზე. პერსპექტივაში რაიონის სასოფლო-სამეურნეო სავარგულთა ფართობის გადიდება სწორედ ამ მიმართულებით უნდა განხორციელდეს.

სპეციალიზაციის, კონცენტრაციისა და დარგთა რაციონალური შეთანაწყობის საკითხთან დაკავშირებით ისმება კითხვები: როგორ გადავწყვიტოთ დარგთა და კულტურათა შეთანაწყობის ეკონომიკური ეფექტიანობის საკითხი, რამდენი დარგი და კულტურა და კერძოდ რომელი დარგები და კულტურები დავტოვოთ მეურნეობაში და რის მიხედვით განვსაზღვროთ მათი არსებობის მიზანშეწონილობა.

ხელვაჩაურის რაიონი საქართველოს სსრ სოფლის მეურნეობის სპეციალიზაციის მეჩაიეობისა და სუბტროპიკული მეხილეობის მე-X ქვეზონაში შედის. როგორც ქვეზონის დასახელება გვიჩვენებს, რაიონის საზოგადოებრივ მეურნეობებში ძირითადი დარგი მეჩაიეობაა.

ჩაის კულტურა რაიონის საზოგადოებრივ მეურნეობებში 2782 ჰექტარზეა გაშენებული, მათ შორის, მოსავლიანი ჩაის პლანტაციის ფართობი 83% შეადგენს. 1979 წელს რაიონის საზოგადოებრივმა მეურნეობებმა 17350 ცენტ. ჩაის ხარისხოვანი ფოთოლი აწარმოეს.

ჩაი მაღალინტენსიური კულტურაა, რომელიც დიდი რაოდენობით მოითხოვს წარმოების დამატებით ხარჯებს. 1975—1979 წლებში ხელვაჩაურის რაიონის კოლმეურნეობებში ერთ ჰექტარ ჩაის პლანტაციაზე გაწეული ხარჯები 16%-ით გაიზარდა.

სათანადო ეკონომიკური ანალიზით ირკვევა, რომ ხელვაჩაურის რაიონის კოლმეურნეობებში ერთ ჰექტარ ჩაის პლანტაციაზე იზრდება წარმოების დანახარჯები, მაგრამ ზრდის შედარებით მაღალი ტემპი ახასიათებს პროდუქციის წარმოებასაც. სახელდობრ, ჩაის ფოთლის წარმოების მოცულობის 50,3%-ით ზრდამ წარმოების დანახარჯების ზრდასთან (16,7%) შედარებით განაპირობა ერთი ცენტ. ჩაის ფოთლის თვითღირებულების შემცირება 13,5%-ით.

რაიონის კოლმეურნეობებში ჩაის ფოთლის წარმოების გადიდება ორი ფაქტორის ზემოქმედების შედეგად იქნა მიღწეული: 94,7% მოსავლიანობის ამაღლებამ, ხოლო 5,3% ჩაის პლანტაციის ფართობის გადიდებამ განაპირობა.

ხელვაჩაურის რაიონის კოლმეურნეობებში ჩაის ფოთლის მოსავლიანობა 1975 წელს 74 ცენტნერიდან 1979 წელს 81,6 ცენტნერამდე, ხოლო საბჭოთა მეურნეობებში 61 ცენტ-დან 87,3 ცენტნერამდე გაიზარდა. საზოგადოებრივ მეურნეობებში მაღალი მოსავლიანობით გამოირჩევა ახალსოფლის (122 ცენტ.), ურეხის (99,7 ცენტ.), ჭარნალის (94,5 ცენტ.) და სხვა კოლმეურნეობები. თუ საზოგადოებრივ მეურნეობებში ჩაის ფოთლის მოსავლიანობის დო-

ნეს ავამალღებთ ახალსოფლის კოლმეურნეობის მოსავლიანობის დონემდე, მაშინ ხელვაჩაურის რაიონში ჩაის ხარისხოვანი ფოთლის წარმოება პერსპექტივაში მნიშვნელოვნად გაიზრდება.

დიდ გავლენას ახდენს ჩაის ფოთლის წარმოების გადიდებაზე დარგის სპეციალიზაციისა და კონცენტრაციის დონე. სათანადო ეკონომიკურმა ანალიზმა გვიჩვენა, რომ იმ კოლმეურნეობებში, რომელთაც ჩაის პლანტაციის ფართობი 101-დან 140 ჰექტარამდე აქვთ, უკეთესი შედეგობრივი მაჩვენებლები გააჩნიათ, იმ კოლმეურნეობებთან შედარებით, რომელთა ფართობი 25-დან 100 ჰექტარს არ აღემატება. ამ კოლმეურნეობებში ჩაის ფოთლის წარმოება 2,6 ჯერ და მოსავლიანობა 27,7% იზრდება, ხოლო ერთი ცენტნერი ფოთლის თვითღირებულება 45,5%-ით და ერთ ჰექტარ ჩაის პლანტაციაზე დანახარჯები 30%-ით მცირდება.

მეჩაიეობა ხელვაჩაურის რაიონში მაღალრენტაბელურია. 1979 წელს ხელვაჩაურის რაიონის კოლმეურნეობებში რენტაბელობის დონე 47,1, ხოლო საბჭოთა მეურნეობებში 38,8 პროცენტს შეადგენდა.

რენტაბელობის დონის ამაღლება მჭიდრო კავშირშია ჩაის ფოთლის ხარისხის ამაღლებასთან. ეს საკითხი განსაკუთრებული მსჯელობის საგანი გახდა საქართველოს კომპარტიის XXII პლენუმზე, სადაც აღინიშნა რომ ჩვენ გვჭირდება ჩაის ხარისხის გაუმჯობესების ერთიანი, მთლიანი, კომპლექსური, მცენიერული სისტემა... ჩაის ხარისხის გაუმჯობესების პრობლემა უნდა მივიჩნიოთ მთელი რესპუბლიკის პარტიული ორგანიზაციის მომავალი წლისა და მთელი მეთერთმეტე ხუთწლედის უმნიშვნელოვანეს ამოცანად.

მართლაც, პროდუქციის ხარისხის გაუმჯობესების საკითხი მეჩაიეობაში დღეისათვის პირველხარისხოვან მნიშვნელობას იძენს. ჩაის პროდუქციის ხარისხზე სხვადასხვა ფაქტორი მოქმედებს: ჩაის პლანტაციისათვის ფართობის შექრჩევას პლანტაციებში მინერალური და ორგანული სასუქების დოზირებული შეტანის ვადების გათვალისწინება, კრეფის წესების დაცვა, მოკრეფილი ფოთლის გადამამუშავებელ ფაბრიკებში დროული ჩაბარება და სხვ. იმის გამო, რომ ჩაის ფაბრიკები ვერ ასწრებენ ვეგეტაციის პირველ პერიოდში მიღებული ნედლეულის გადამამუშავებას, ფაბრიკების დაბალი გამტარუნარიანობის გამო, ირღვევა ტექნოლოგიური რეჟიმი, რაც უარყოფითად მოქმედებს ჩაის ხარისხზე. ჩვენი აზრით, საჭიროა რაიონში ჩაის გადამამუშავებელი ფაბრიკების სიმძლავრეების მნიშვნელოვანი გადიდება.

ხელვაჩაურის რაიონის კოლმეურნეობებში ჩაის პლანტაციების ფართობის ზვედროწონა მრავალწლიან ნარგავთა მთლიან ფართობში მაღალია, იგი 51 პროცენტს უდრის. ამიტომ, პერსპექტივაში ამ რაიონში ჩაის ფართობების შემდგომი გადიდება მიზანშეწონილად არ მიგვაჩნია. ჩვენის აზრით, საჭიროა ყურადღება გამახვილდეს მხოლოდ ინტენსიურ ფაქტორზე, როგორცაა ჩაის მოსავლიანობის ზრდა. ამ საქმეში წამყვანი როლი უნდა შეასრულოს მაღალხარისხოვანი ჯიშების სწორად შერჩევამ და გაადგილებამ. ამ მიზნით, დიდ მუშაობას ეწევა შრომის წითელი დროშის ორდენოსანი ჩაისა და სუბტროპიკული კულტურების სრულიად საკავშირო სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტი.

ჩაის ფოთლის მოსავლიანობა ხელვაჩაურის რაიონის კოლმეურნეობებში 81,6 ცენტნერს უდრის. მაგრამ, მოსავლიანობის ეს დონე 6,2 პროცენტით ნაკლებია საქართველოს სსრ კოლმეურნეობების საშუალო შესაღარ მაჩვენებელს.

ბელზე. ამგვარად, მოსავლიანობის გადიდების საქმეში ხელვაჩაურის რაიონის მეჩაიეებს გარკვეული რეზერვები გაჩნიათ, რომელთა ამოქმედება აამაღლებს მოსავლიანობას და გააძლიერებს ჩაის ფოთლის წარმოებას.

მეციტრუსეობა ხელვაჩაურის რაიონის სოფლის მეურნეობის ერთ-ერთ წამყვანი და მაღალრენტაბელური დარგია.

1966—1975 წლებში რესპუბლიკაში ციტრუსოვანთა ნაყოფის წარმოება 2-ჯერ, ხოლო მეთაე ხუთწლედის ოთხი წლის განმავლობაში 2,5-ჯერ გაიზარდა.

მიღწეული წარმატებების მიუხედავად ციტრუსოვანთა ნაყოფის წარმოება ვერ აკმაყოფილებს მოსახლეობის მზარდ მოთხოვნილებას ამ ძვირფას კულტურაზე. ამიტომ სოფლის მეურნეობის შუშაკთა უმნიშვნელოვანესი ამოცანას წარმოადგენს რესპუბლიკაში მეციტრუსეობის შემდგომი განვითარება, დარგის ინტენსიფიკაციის ამაღლება და მისი სამრეწველო საფუძველზე გადაყვანა.

სკკპ ცენტრალური კომიტეტისა და მინისტრთა საბჭოს 1979 წლის დადგენილებით გათვალისწინებულია, რომ 1985 წლისათვის ციტრუსოვანთა ნაყოფის წარმოება უნდა გაიზარდოს 350 ათას ტონამდე. მათ შორის, ლიმონის — 12 ათას ტონამდე. 1990 წლისათვის ამ მაჩვენებელმა შესაბამისად 500 ათასსა და 100 ათას ტონას უნდა მიაღწიოს.

ამ ამოცანის წარმატებით გადასაწყვეტად, მეთერთმეტე ხუთწლედში, ლიმონის ნარგავები უნდა გაშენდეს 2,3 ათას ჰექტარზე. გათვალისწინებულია პოლიმერული მასალებისაგან გაკეთებული ასაწყობ-დასაშლელი კარკასების დამზადება და 400—500 ჰექტარზე ლიმონის გაზით გათბობა, რისთვისაც 1984—1985 წლებში აშენდება გაზსადენი ქუთაისიდან სოხუმამდე, რომელსაც ექნება განშტოებანი ბათუმსა და ფოთში. განსაკუთრებით ყურადღება მიექცევა ლიმონარუმების მშენებლობას.

ციტრუსოვანთა ფართობებითა და ნაყოფის წარმოების მიხედვით აჭარის ასს რესპუბლიკა, საქართველოს სს რესპუბლიკის იმ 14 რაიონს შორის, რომელიც მეციტრუსეობას ეწევა, ერთ-ერთ პირველ ადგილზეა. ხელვაჩაურის რაიონის საზოგადოებრივი მეურნეობების ციტრუსოვანთა ფართობის ხვედრიწონა აჭარის ასს რესპუბლიკის ციტრუსოვანთა მთლიან ფართობში 38,2% შეადგენს. მათ შორის, მოსავლიანი პლანტაციის ხვედრიწონა — 42,2%, ხოლო, წარმოებული პროდუქციისა — 47,5%.

აჭარის ასს რესპუბლიკის ციტრუსოვანთა მთლიან ფართობში საზოგადოებრივი მეურნეობების ხვედრიწონა 62,3 პროცენტია. მათ შორის, ნაყოფის მომცემი პლანტაციის — 46,9, ხოლო წარმოებული პროდუქციისა — 19,2 პროცენტს არ აღემატება.

1979 წლის ცნობილ დადგენილებაში „საქართველოს სს რესპუბლიკაში სამხრეთელი და სუბტროპიკული კულტურების წარმოების გადიდებისა და სოფლის მეურნეობის შემდგომი დაჩქარებული განვითარების ღონისძიების შესახებ“. დასმულ ამოცანათა წარმატებით გადაწყვეტის საქმეში გარკვეული წვლილი ხელვაჩაურის რაიონმა უნდა შეიტანოს.

ხელვაჩაურის რაიონში 1975—1979 წლებში ერთ ჰექტარ ციტრუსოვანთა პლანტაციაზე წარმოების დანახარჯები 52,7%-ით გაიზარდა, მაგრამ, ამავე პერიოდში, მიღწეულ იქნა ციტრუსოვანთა ნაყოფის წარმოების 75,2%-ით ზრდა, რამაც განაპირობა ფართობი ერთეულზე შრომის ფულადი-მატერიალური

დანახარჯების ზრდის ტემპთან შედარებით წარმოებული პროდუქციის უპირატესი გადიდება.

ხელვაჩაურის რაიონის კოლმეურნეობებში ციტრუსოვანთა წარმოება გაიზარდა როგორც ფართობის (ექსტენსიური), ისე მოსავლიანობის (ინტენსიური) ფაქტორების შედეგად. გაანგარიშებამ გვიჩვენა, რომ ამ ორი ფაქტორის გავლენით 1975—1979 წლებში ციტრუსოვანთა ნაყოფის წარმოება მოსავლიანობის ზრდის შედეგად — 83,5%-ით, ხოლო ფართობის გადიდების შედეგად 16,5%-ით გაიზარდა.

ხელვაჩაურის რაიონის ცალკეულ კოლმეურნეობებში ციტრუსოვანთა ნაყოფის მოსავლიანობა მერყეობს 98 ცენტნერიდან (ურეხის კოლმეურნეობა) 280 ცენტნერამდე (მეჯინისწყლის კოლმეურნეობა).

მაღალია ციტრუსოვანთა ნაყოფის საჰექტარო მოსავლიანობა რაიონის საბჭოთა მეურნეობებშიც, რომლებიც სპეციალიზებული არიან ჩაის ფოთლის ან ციტრუსოვანთა ნაყოფის წარმოებაზე.

მეციტრუსეობა მაღალრენტაბელური დარგია. 1979 წელს ხელვაჩაურის რაიონის კოლმეურნეობებში რენტაბელობის დონე ამ დარგში 76,7%-ს, ხოლო საბჭოთა მეურნეობებში — 84,3%-ს უდრიდა.

ცნობილია, რომ მიწის რესურსები ციტრუსოვანი კულტურების გასაშენებლად, დასავლეთ საქართველოს სუბტროპიკულ რაიონებში, ძალიან შეზღუდულია, ხოლო მოთხოვნილება ამ ძვირფასი კულტურის ნაყოფზე, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, წლითიწლოებით იზრდება. ამიტომ, ჩვენის აზრით, მაქსიმალურად უნდა გამოვიყენოთ ციტრუსოვანი კულტურებისათვის ვარგისი ყოველი მიწის ნაკვეთი.

იმის გამო, რომ ციტრუსების გავრცელების არეალი შეზღუდულია ციტრუსოვანთა ფართობის გადიდების თვალსაზრისით, მიზანშეწონილია რაიონში გაიშალოს მუშაობა ამორტიზირებულ ციტრუსოვანთა პლანტაციების ამოსაძირკვავად და ახლის გასაშენებლად. ახალი პლანტაციების გაშენება და ძველი, დაბალმოსავლიანი პლანტაციის რეკონსტრუქცია მხოლოდ მაღალმოსავლიანი დარაიონებული ჯიშებით უნდა მოხდეს. ამავე დროს, უნდა გათავისუფლდეს ფართობები უპერსპექტივო სხვა მრავალწლიანი ნარგავებიდან და ეს ფართობები ციტრუსების გასაშენებლად უნდა გამოვიყენოთ.

ციტრუსოვანთა ნაყოფის წარმოების გადიდების დიდი რეზერვია მოსავლიანობის ზრდა. აჭარის ასსრ საზოგადოებრივ მეურნეობებში გაცილებით ნაკლებ ციტრუსოვანთა ნაყოფს აწარმოებენ, ვიდრე კოლმეურნეთა საკარმიდამო ნაკვეთებზე. ამ კატეგორიის მეურნეობებში მიღებული საჰექტარო მოსავალი ხელვაჩაურის რაიონში 3,8-ჯერ, ხოლო ქობულეთში 4-ჯერ აღემატება ამავე რაიონების კოლმეურნეობების შესადარ მაჩვენებელს. ეს ფაქტი თვალნათლივ მეტყველებს საზოგადოებრივ მეურნეობებში მეციტრუსეობის გაძლიერებისა და ორგანიზაციის ჯერ კიდევ დაბალ კულტურაზე.

მოსავლიანობის ამაღლებისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს წარმოებაში უფრო ყინვაგამძლე, უხვმოსავლიანი, ადრემწიფადი, მაღალხარისხოვანი ნაყოფის მომცემი ციტრუსოვანთა ჯიშების გამოყვანასა და შემდგომ მათ წარმოებაში დანერგვას.

ხელვაჩაურის რაიონში არსებულ ციტრუსოვანთა ნარგავების გარკვეული ნაწილი გადავიღებულა 30° დახრილობის ფერდობებზე, ტერასებზე და რთულ რელიეფიან პატარა ნაკვეთებზე, სადაც სამუშაოთა უმეტესი ნაწილი ხელით

სრულდება. ამიტომ, მნიშვნელოვანი პრობლემაა შრომატევადი პროცესების მექანიზაციის, მცირე მექანიზაციის გამოყენება. მაგრამ, აქვე უნდა აღინიშნოს ის გარემოებაც, რომ მეურნეობები ჯერ კიდევ არ არიან უზრუნველყოფილი დარგის ეკონომიკური ეფექტიანობის ამალღებისათვის საჭირო ყველა საშუალებებით. ეს ეხება სწორედ ციტრუსოვანთა პლანტაციების დამმუშავებელ მცირე მექანიზაციას, დასაწვიმი დანადგარებით რწყვას, ცენტრალიზებული წესით ტორფ-მინერალური სასუქების და ტორფ-კომპოსტების მომზადებას და სხვ.

ამავე დროს, მნიშვნელოვანი პრობლემაა მეციტრუსეობაში დასაქმებულ მუშაკთა მატერიალური დაინტერესების ამალღება. საჭიროა გადიდდეს შრომის ანაზღაურება ციტრუსების ნარგავთა მოვლისათვის, მისი როგორც რაოდენობრივი, ისე ხარისხობრივი მაჩვენებლისათვის.

ხელვაჩაურის რაიონში ტუნგოს განვითარებისათვის ხელსაყრელი ბუნებრივი პირობები არსებობს. ანალიზმა გვიჩვენა, რომ 1979 წელს ხელვაჩაურის რაიონის კოლმეურნეობებში, 1975 წელთან შედარებით, ტუნგოს ნაყოფის წარმოება 50,8 პროცენტით შემცირდა, რაც მოსავლიანობის მკვეთრმა შემცირებამ გამოიწვია. აღნიშნულმა თავის მხრივ განაპირობა პროდუქციის თვითღირებულების ზრდა და დარგის არარენტაბელურობა, ტუნგოს წარმოება ზარალიანია ხელვაჩაურის რაიონის 8, ხოლო რენტაბელური რაიონის 5 კოლმეურნეობაში.

ტუნგოს ნაყოფს მეტად დიდი სახალხომეურნეობრივი მნიშვნელობა აქვს, პერსპექტივაში, ტუნგოს ნაყოფის წარმოებაში 1975 წლის დონის მიღწევა და შემდგომ მისი წარმოების კიდევ უფრო გადიდება ძირითადად ტუნგოს ნაყოფის მოსავლიანობის ამალღებით უნდა განხორციელდეს. აქ კი საჭიროა დიდი პასუხისმგებლობით მოვეყიდოთ აგროტექნიკურ ღონისძიებათა მაღალ-ხარისხოვნად ჩატარებას, რაც ტუნგოს ნაყოფის მოსავლიანობისა და წარმოების მოცულობის შემდგომი გადიდების დიდ შესაძლებლობას იძლევა.

დაფნის კულტურა გავრცელებულია ხელვაჩაურის 17 კოლმეურნეობა-სა და 4 საბჭოთა მეურნეობაში.

ხელვაჩაურის რაიონის კოლმეურნეობებში 1975—1979 წლებში მიუხედავად იმისა, რომ 3,4%-ით გაიზარდა დაფნის მოსავლიან ნარგავთა ფართობი, დაფნის ფოთლის წარმოება მაინც შემცირდა 4 პროცენტით, რაც მოსავლიანობის შემცირებამ განაპირობა.

1979 წელს დაფნის ფოთლის წარმოებიდან მოგება მიიღო 7, ხოლო იზარალა 10 კოლმეურნეობამ.

ეკონომიკურმა ანალიზმა გვიჩვენა, რომ იმ კოლმეურნეობებში, სადაც დაფნის ნარგავებს ფართობის შედარებით მაღალი კონცენტრაციის დონე აქვს დაბალი კონცენტრაციის დონის მქონე კოლმეურნეობებთან შედარებით, ერთი ცენტნერი პროდუქციის თვითღირებულება დაბალია, ხოლო მოსავლიანობა მაღალი. ამის კარგი მაგალითია მეჯინისწყლის, ახალსოფლის, თხილნარის კოლმეურნეობები და მახინჯაურის საბჭოთა მეურნეობა.

ხელვაჩაურის რაიონის საზოგადოებრივ მეურნეობებში ამ დარგის რენტაბელობის დონის ამალღების მიზნით საჭიროა ამალღდეს შრომის ნაყოფიერება და შემცირდეს პროდუქციის თვითღირებულება, პერსპექტივაში დაფნის, როგორც ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი სამხრეთული კულტურის შემდგომ განვითა-

რებას, ყურადღება უნდა მიექცეს და მისი წარმოების გადიდება, რაიონში ძირითადად მოსავლიანობის ამალღების გზით უნდა განხორციელდეს.

ხელვაჩაურის რაიონის კოლმეურნეობებში მევენახეობა დამატებითი დარგია. აქ ვენახის ფართობს 48 ჰექტარი უკავია, რაც მრავალწლიან ნარგავთა მთლიანი ფართობის 1,1 პროცენტს არ აღემატება.

რაიონის კოლმეურნეობებში ვენახები გაშენებულია პატარა ზომის ნაკვეთებზე, რაც ხელს უშლის სამუშაოთა მექანიზაციას. 1975—1979 წლებში გაიზარდა ყურძნის წარმოებაზე გაწეული ხარჯები 19,8%-ით და გადიდა პროდუქციის თვითღირებულება 15,6%-ით. ეს დარგი ხელვაჩაურის კოლმეურნეობებში ზარალიანია.

რადგან რაიონში მევენახეობის განვითარება, მხედველობაში გვაქვს მისთვის ახალი ფართობების გამოყოფის სიძნელები, შეზღუდულია, ამიტომ განსაკუთრებული ყურადღება უნდა მიექცეს მეჩხერიანობის ლიკვიდაციას, არსებული ნარგავების მოვლას და ყურძნის საჰექტარო მოსავლიანობის ამალღებას. ამასთან ერთად, გათვალისწინებული უნდა იქნეს მაღლარი ვენახის გაშენებისათვის რაიონში არსებული მნიშვნელოვანი შესაძლებლობანი.

ხელვაჩაურის რაიონის კოლმეურნეობებში მრავალწლიან ნარგავთა მთლიან ფართობში მეხილეობას 9,7 პროცენტი უკავია. რაიონში გავრცელებულია თესლოვანი, კურკოვანი, კაკლოვანი და სუბტროპიკული კულტურები. სუბტროპიკებს ხეხილის მთლიან ფართობში 7,3 პროცენტი უკავიათ.

როგორც ეკონომიკურმა ანალიზმა გვიჩვენა, ხელვაჩაურის რაიონის კოლმეურნეობებში იზრდება ერთი ცენტნერი ხილის თვითღირებულება და წრომითი დანახარჯები. უმრავლეს კოლმეურნეობაში ეს დარგი ზარალიანია, 1979 წელს ამ დარგიდან იზარალეს 6, ხოლო მოგება მიიღო რაიონის 7 კოლმეურნეობამ. ხილის მოსავლიანობა ხელვაჩაურის რაიონის კოლმეურნეობებში 1979 წელს 26 ცენტნერს უდრიდა, რაც მნიშვნელოვნად დაბალია აჭარისა და საქართველოს კოლმეურნეობათა საშუალო შესადარ მაჩვენებელზე. აღნიშნულიდან გამომდინარე რაიონის კოლმეურნეობებს მეხილეობის დარგში მოსავლიანობის გადიდების მნიშვნელოვანი რეზერვები გააჩნიათ. ხეხილის ნარგავების მოვლის გაუმჯობესება, ბაღებში ნიადაგის მინერალური და ორგანული სასუქებით განოყიერება, ნარგავობათა თავისდროული შეწამვლა და, რაც მთავარია, მეჩხერიანობის ლიკვიდაცია მნიშვნელოვნად აამალღებს ხეხილის მოსავლიანობას.

რაიონის კოლმეურნეობებში ხილის ფართობები მცირდება, პერსპექტივაში, ჩვენის აზრით, ყურადღება არ უნდა გამახვილდეს ამ ფართობებზე ხეხილის ნარგავების აღდგენის, ან ახლის გაშენების მიმართულებით. ეს ძირითადად ეხება თესლოვან, კურკოვან და კაკლოვან ხილს, რადგან ასეთი გამოწვევის უფლებული მიწები მაქსიმალურად უნდა იქნეს გამოყენებული სუბტროპიკული კულტურებისა და ციტრუსების გასაშენებლად.

ამა თუ იმ რაიონში ზოგიერთი დარგი და კულტურა არსებობს დამოუკიდებლად იმისა, თუ საერთო სახელმწიფოებრივი თვალსაზრისით რამდენად პერსპექტიული არის მოცემული რეგიონისათვის. ყველა ამ კულტურათა და დარგთა არსებობა მოცემულ რაიონში ხელს უშლის ძირითადი დარგების შემდგომ განვითარებას. მხედველობაში გვაქვს ხელვაჩაურის რაიონის კოლმეურნეობებში სახნავის მთლიან ფართობზე მარცვლეულის, ძირითადად სამარცვლე სიმინდისა და საკვები კულტურების მაღალი ხვედრიწონა.

მარცვლელული კულტურებიდან სიმინდი მოჰყავთ ხელვაჩაურის 15 კოლმეურნეობაში 420 ჰექტარზე, რაც რაიონის სახნავი ფართობის 50,9 პროცენტს შეადგენს. მიუხედავად მარცვლელის მაღალი ხვედრიწონისა, იგი რაიონის კოლმეურნეობაში დამატებითი დარგია. 1975—1979 წლებში მარცვლელის ფართობი ხელვაჩაურის რაიონში 17,7% შემცირდა, მოსავლიანობა კი 9,7% გაიზარდა.

სამარცვლე სიმინდის წარმოება ზარალიანია რაიონის თითქმის ყველა კოლმეურნეობაში.

რაიონის კოლმეურნეობებში იზრდება სამარცვლე სიმინდის წარმოება და მცირდება ნათესი ფართობი. აღნიშნული კანონზომიერ მოვლენად უნდა ჩათვალოს, რადგან რაიონის კოლმეურნეობებში ძირითადად ჩაი და ციტრუსოვანთა კულტურებია გაშენებული და მომავალშიაც აღნიშნული კულტურების, განსაკუთრებით ციტრუსოვანების განვითარებაა მიზანშეწონილი, რომლებმაც კვლავაც უნდა დაიკაონ სათესი კულტურებისათვის ვარგისი მიწის ფართობები.

რაიონის საზოგადოებრივ მეურნეობებში ბოსტნეულის ფართობს სახნავის 5,8% — უკავია. კოლმეურნეობებში ბოსტნეულის ფართობი მერყეობს 0,5-დან 1,5 ჰექტარამდე, ხოლო საბჭოთა მეურნეობებში მისი ფართობი 0,3—0,5 ჰექტარს არ აღემატება. წარმოების სპეციალიზაციისა და კონცენტრაციის დაბალი დონე ხელს უშლის რაიონის კოლმეურნეობებს ამ დარგში უკეთეს შედეგს მიღწიონ. 1979 წელს ბოსტნეულის რეალიზაციის შედეგად მიღებულმა მოგებამ 4 კოლმეურნეობასა და 3 საბჭოთა მეურნეობაში 2238 მანეთი, ხოლო 11 კოლმეურნეობაში, მებოსტნეობიდან მიღებულმა ზარალმა, 12871 მანეთი შეადგინა.

ჩვენის აზრით, ბოსტნეულის წარმოება მთლიანად ამოღებული უნდა იქნეს საბჭოთამეურნეობრივი წარმოებიდან, სადაც მისი ფართობი 1979 წელს მხოლოდ 1,8 ჰექტარს შეადგენდა და გადიდდეს ბოსტნეულის ფართობი 5 კოლმეურნეობაში (ურეხის, მეჯინისწყლის, ხელვაჩაურის და ერგეს ნაცვლად 14-სა).

ხელვაჩაურის რაიონის სოფლის მეურნეობის მთლიანი პროდუქციის სტრუქტურაში 1975—1979 წლებში, მეცხოველეობის პროდუქციის ხვედრითი წონა, შემცირდა 6,1 პროცენტიდან 3,8 პროცენტამდე. ამჟამად, რაიონის 15 კოლმეურნეობას, 5 საბჭოთა მეურნეობასა და ერთ მეცხოველეობის სანაშენე მეურნეობაში ჰყავთ 4874 მსხვილფეხა რქოსანი პირუტყვი, მათ შორის 1578 ფურია. რაიონში მსხვილფეხა რქოსანი პირუტყვი მერძეულ-მეხორცეული მიმართულებისაა, მაშინ როდესაც 1979 წელს რაიონის საზოგადოებრივ მეურნეობებში მსხვილფეხა რქოსანი პირუტყვის მხოლოდ 32,4% მეწველ ფურებზე მოდიოდა. აღნიშნული პროპორცია არ პასუხობს რაიონში მეცხოველეობის მიმართულებას. ქვეყნის მრავალი მოწინავე საზოგადოებრივი მეურნეობის გამოცდილება გვიჩვენებს, რომ ინტენსიური მერძეული მესაქონლეობის პირობებში ყოველწლიურად მიზანშეწონილია 100 მეწველ ფურზე ჯოგის შემადგენლობაში შეყვანილ იქნეს 20—25 პირველადი უშობელი. ეს მაჩვენებელი ხელვაჩაურის რაიონის საზოგადოებრივ მეურნეობებში როგორც ვხედავთ მნიშვნელოვნად დაბალია.

რაიონის კოლმეურნეობებში იზრდება მსხვილფეხა რქოსანი პირუტყვის პროდუქტიულობა. ასე მაგალითად, 1979 წელს, 1975 წელთან შედარებით,

პირუტყვის საშუალო წლიური წველადობა 8,3%-ით გაიზარდა, მიუხედავად აღნიშნულისა, რაიონის კოლმეურნეობებში მსხვილფეხა რქოსანი მეცხოველეობა ჩამორჩენილი დარგია, რომლის ძირითად მიზეზს კოლმეურნეობებში მეცხოველეობის მოძველებული მეთოდებით გაძლოლა წარმოადგენს. რაიონის საზოგადოებრივი მეურნეობებისათვის დამახასიათებელია შედარებით მცირე მოცულობის ფერმები — დაბალპროდუქტიული პირუტყვითა და არადამაკმაყოფილებელი საკვები ბაზით, სადაც არ ხორციელდება მეცხოველეობის შიდადარგობრივი სპეციალიზაცია, არ არის მოწესრიგებული პირუტყვის კვების ორგანიზაცია, ამიტომ რაიონის საზოგადოებრივი მეურნეობები ამ დარგიდან დიდ ზარალს განიცდიან.

ხელვაჩაურის რაიონში საკოლმეურნეო მეცხოველეობის პროდუქციის რეალიზაციის შედეგად 1975 წელს იზარალეს 599 ათასი მან., 1979 წელს — 401 ათასი მანეთი, ზარალიანობის დონე 1975 წელს უდრიდა 54,5%, 1979 წელს კი — 59,4%. ამგვარად, კოლმეურნეობებში იზრდება ზარალიანობის დონე, რომელსაც ფარავს მემცენარეობიდან მიღებული მოგება, რაც მნიშვნელოვნად ამცირებს მათ შემოსავლიანობას.

რაიონის საზოგადოებრივ მეურნეობებში პირუტყვის პროდუქტიულობის, წარმოების კონცენტრაციისა და სპეციალიზაციის დონის ამაღლებით შეიძლება მნიშვნელოვნად გავაუმჯობესოთ წარმოების შედეგობრივი ეკონომიკური მაჩვენებლები.

ხელვაჩაურის რაიონში მეცხოველეობის სპეციალიზაციისა და კონცენტრაციის დონის ამაღლება სამი ძირითადი მიმართულებით უნდა წარიმართოს: 1. მყარი საკვები ბაზის შექმნით, 2. ჯიშთსაშენი მუშაობის გაღრმავებით, 3. დარგის მატერიალურ-ტექნიკური ბაზის განმტკიცებით.

მეცხოველეობის განვითარების მთავარი ფაქტორი არის და იქნება მყარი საკვები ბაზა. არც მეცხოველეობის პროდუქციის წარმოების თანამედროვე ტექნოლოგია, არც სანაშენე მეურნეობის მუშაობის ყველაზე სრულყოფილი მეთოდები არ მოგვცემს სასურველ ეფექტს, თუ საზოგადოებრივ მეურნეობებში საკვების წარმოება არ არის მოწესრიგებული. ხელვაჩაურის რაიონის საზოგადოებრივ მეურნეობებში საკვებ კულტურებს 371 ჰექტარი უკავიათ, რაც რაიონის სასოფლო-სამეურნეო სავარგულის 4,3% და სახნავის 40,9% შეადგენს. 1979 წელს, დახარჯული საკვების 50% ნაყილია, ნაყილი საკვების 75% კი კომბინირებულ საკვებზე მოდის. იმის გამო, რომ მეურნეობები არ არიან უზრუნველყოფილი საკუთარი წარმოების საკვებით, იძულებული არიან საკვების დეფიციტი დაფარონ კომბინირებული საკვების ხარჯზე, რაც, თავის მხრივ, იწვევს მეცხოველეობის პროდუქციის თვითღირებულების ზრდას.

საკვები წარმოების ჩამორჩენის ძირითადი მიზეზი მისი დაბალი მოსავლიანობაა. იმის მაგივრად რომ თითოეულ ჰექტარზე მივიღოთ საშუალოდ 300—350 ცენტ. სიმინდის სასილოსე მასა, 45—50 ცენტ. მრავალწლიანი, 35—40 ცენტ. ერთწლიანი ბალახების თივა და 400—500 ცენტ. საკვები ძირხვენები, რაიონის კოლმეურნეობებში 1979 წელს ჰექტარზე მიღებულია შესაბამისად; 134 ცენტ. სიმინდის სასილოსე მასა, 22 ცენტ. საკვები ძირხვენები. შედარებით უკეთესადაა საქმე ერთწლიანი და მრავალწლიანი ბალახების თივის დამზადების საქმეში. აღნიშნულიდან გამომდინარე, რაიონში არსებულ-

ლი შესაძლებლობანი საკვების დამზადების საქმეში მაქსიმალურად უნდა იქნეს გამოყენებული.

თუ გავითვალისწინებთ იმას, რომ რაიონში სახნავის მნიშვნელოვანი ნაწილი საჭიროა გამოყენებული იქნეს, ერთი მხრივ, მრავალწლიანი ნარგავებისა და, მეორე მხრივ, ბოსტნეულის და ძვირფასი ტექნიკური კულტურების გაშენებისათვის, მაშინ შეიძლება დავასკვნათ, რომ რაიონში მეცხოველეობის საკვებწარმოების ამოცანები ძირითადად ბუნებრივ საკვებ-სავარგულებმა უნდა შეასრულოს.

ხელვაჩაურის რაიონში საჭიროა გატარდეს რიგი აგროტექნიკური ღონისძიებანი ბუნებრივი საკვებ-სავარგულების ზედაპირული ვაუმჯობესების და მათი მოსავლიანობის ამაღლების მიმართულებით.

Л. Е. ДАТУНАШВИЛИ, Л. И. ГВЕНЕТАДЗЕ

ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ СПЕЦИАЛИЗАЦИИ И КОНЦЕНТРАЦИИ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО ПРОИЗВОДСТВА ХЕЛВАЧАУРСКОГО РАЙОНА

Резюме

На современном этапе социалистического строительства для успешного решения задач, поставленных производственной программой, особое внимание уделяется вопросам дальнейшего повышения экономики сельскохозяйственного производства, развитие которой во многом связано с повышением уровня его концентрации и углублением специализации.

Основным направлением сельского хозяйства Хелвачаурского района является растениеводство, в основном производство чая, цитрусовых и субтропических культур, чему способствует особенный микроклимат района. Но большинство сельскохозяйственных производств района многоотраслевые и имеют низкий уровень концентрации, что мешает повышению экономической эффективности основных отраслей сельского хозяйства.

В работе изучено и проанализировано современное состояние отраслей и культур в сельскохозяйственном производстве района и поставлены вопросы рационального соотношения с основными отраслями вспомогательных и подсобных отраслей.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა
აკადემიის ეკონომიკისა და სამართლის ინსტიტუტის
აგრარულ პრობლემათა განყოფილებამ

უზანგი სამაღაზვილი

მუშათა მმართველური სპმინანობის ფორმები, როგორც სამეურნეო მექანიზმის სტრუქტურული ელემენტი

სოციალისტური საზოგადოების განვითარება, მისი პროგრესი, დიდადაა დამოკიდებული საწარმოო ძალთა ხასიათისადმი წარმოებითი ურთიერთობების შესაბამისობაზე, რასაც ჩვენი ქვეყანა აღწევს სამეურნეო მექანიზმის განუხრელი სრულყოფის გზით.

სამეურნეო მექანიზმის სრულყოფა კი მისი ყველა რგოლისა და ელემენტის შეთანხმებულად მოქმედების უზრუნველყოფის ღონისძიებათა კომპლექსის განხორციელებას გულისხმობს. კომპლექსურობა, დღევანდელ პირობებში, ფუნქციონირებადი სამეურნეო მექანიზმის უმთავრესი დამახასიათებელი თვისებაა, რაც იმას ნიშნავს, რომ სამეურნეო მექანიზმი საგეგმო მაჩვენებლების, ეკონომიკური ბერკეტების და ორგანიზაციული ფორმების მექანიკური ჯამი კი არა, არამედ, ერთიანი, მთლიანი სისტემაა.

არც ისე შორეული წარსულის გამოცდილებამ გვიჩვენა, რომ იზოლირებულად გატარებულ ცალკეულ ღონისძიებას და მიღებულ გადაწყვეტილებას (თუნდაც თავისთავად სწორს) თითქმის ყოველთვის არასასურველი შედეგი მოსდევდა.

მიუხედავად იმ ცხარე ისტორიული გაკვეთილებისა, დღესაც ვხვდებით ცალკეულ გამოკვლევებს, სადაც სამეურნეო მექანიზმი განიხილება ცალმხრივად, არასისტემური მიდგომით. მაშ რითი უნდა აიხსნას ის გარემოება, რომ პ. ბუნიჩი თავის წიგნში — „სოციალისტური საზოგადოების სამეურნეო მექანიზმი“, ეხება რა მეურნეობრიობის საკითხებს, საერთოდ ყურადღების გარეშე ტოვებს წარმოების მართვაში მშრომელთა მონაწილეობის ფორმებს და, ბუნებრივია, ამ ელემენტის ურთიერთკავშირებს სამეურნეო მექანიზმის სხვა ელემენტებთან? ეს მაშინ, როდესაც ერთ-ერთ ავტორიტეტულ გამოცემაში¹ სამეურნეო მექანიზმის სტრუქტურულ რგოლად დაგეგმვასთან, რომელიც მართვის ცენტრალური რგოლია, სოციალისტური მეურნეობის ხელმძღვანელობის ეკონომიკურ ბერკეტებსა და სტიმულებთან, სამეურნეო ორგანოების ორგანიზაციული მუშაობის მეთოდებთან და სტილთან ერთად სავსებით სამართლიანადაა მოხსენიებული წარმოების მართვაში შრომითი კოლექტივების მონაწილეობის ფორმები.

სამართლიანობა მოითხოვს ითქვას ისიც, რომ ეკონომიკურ ლიტერატურაში ზოგჯერ ვხვდებით როგორც ცალკეულ მონოგრაფიას, ისე სამეცნიერო სტატიას, სადაც სამეურნეო მექანიზმის ანალიზისას ყურადღება ეთმობა

¹ სამეურნეო მექანიზმის სრულყოფა. ბ. ი. გოსტევის, ა. თ. რუმიანცევის საერთო რედაქციით, თბ., 1981, გვ. 13.

მშრომელთა მმართველურ საქმიანობასაც. მაგალითისათვის შეიძლება დავასახელოთ ლ. აბაღინის ფრიად საინტერესო წიგნი — „სოციალისტური ეკონომიკის დიალექტიკა“ (მოსკოვი, 1981 წ.). აქ მართვის საზოგადოებრივ ფორმებს დათმობილი აქვს ცალკე პარაგრაფი — „დემოკრატიული საწყისების განვითარება ეკონომიკის მართვაში“, ან ვ. ბელიანოვის სტატია — „განვითარებული სოციალიზმის სამეურნეო მექანიზმი“², სადაც სამეურნეო მექანიზმის სტრუქტურულ ელემენტებთან ერთად დახასიათებულია წარმოების მართვაში მშრომელთა მონაწილეობის ფორმებიც. თუმცაღა, მათში სამეურნეო მექანიზმის სრულყოფისათვის „ქვემოდან“ (მშრომელთა წიაღიდან) მომდინარე შემოქმედებითი ინიციატივა, მიჩქვფარე ენერგია, გარკვეულწილად ეპიკრულადაა გადმოცემული.

უნდა აღინიშნოს, რომ დღევანდელ პირობებში ეკონომიკის ოპტიმალური ფუნქციონირება, მეურნეობრიობის ცენტრალიზებული ფორმების ეფექტიანობა დიდადაა დამოკიდებული მშრომელთა შემოქმედებით ინიციატივაზე, შრომით და მმართველურ აქტივობაზე. სწორედ ამის შესახებ მიუთითებდა სსკპ ცენტრალური კომიტეტის 1979 წლის ნოემბრის პლენუმი — „ქვეყანაზე, მის ეკონომიკაზე ფიქრობს, მისით სულდგმულობს ათასობით შრომითი კოლექტივი, მილიონობით შეგნებული საბჭოთა მოქალაქე, სოციალისტური სამეურნეო მექანიზმი მოწოდებულია ფართო, ღირსეული გზა მისცეს მიჩქვფარე ენერგიას და ინიციატივას“³.

ბუნებრივია, იბადება კითხვა — რა არის მშრომელთა მმართველური საქმიანობა? მშრომელთა მმართველური საქმიანობა, ფართო გაგებით, ესაა პროცესი, რომელიც ადამიანთა ურთიერთობების რეგულირებასა და კოორდინაციას ემსახურება, როგორც საზოგადოებრივი კვლავწარმოების პროცესში მთლიანად, ისე პოლიტიკისა და იდეოლოგიის დარგში. მის გამოსახატავად ეკონომიკურ ლიტერატურაში გამოიყენება ისეთი ცნებები, როგორიცაა: „მშრომელთა მართვაში მონაწილეობა“ და „მშრომელთა მართვაში ჩაბმა“. სინამდვილეში კი ეს ცნებები მოვლენის სხვადასხვა მხარეებს ასახავენ. პირველი მიგვითითებს თვით ფაქტზე, რომ მშრომელები მონაწილეობენ მართვაში. მაგრამ, როგორც პრაქტიკა გვიჩვენებს, მშრომელთა მონაწილეობა მართვაში შეიძლება იყოს აქტიური, შეიძლება — პასიური. ასევე, შეიძლება ეს საქმიანობა თვით მშრომელთა ინიციატივის გამოვლენით იყო ნაკარნახევი, შეიძლება მათ მართვაში მონაწილეობას ვიღაც (ვთქვათ საწარმოს ხელმძღვანელობა და საზოგადოებრივი ორგანიზაციები) ახვევდეს თავს. როგორც ჩვენ ვფიქრობთ, ამ ცნებას სრული უფლება აქვს იტრილოს სამეცნიერო ბრუნვაში მაშინ, როცა მოვლენის რაოდენობრივ მხარესთან გვაქვს საქმე და მას სტატისტიკურად ვიხილავთ. მეორე ცნება — „მშრომელთა მართვაში ჩაბმა“, იმას ნიშნავს, რომ საჭიროა მშრომელთა ფართო მასები ჩავაბათ მართვაში. ცნობილია, რომ მშრომელთა შემადგენლობაში შედის მუშაკთა ისეთი კატეგორიაც, რომელიც პროფესიულად არის დაკავებული მმართველური საქმიანობით. მაშასადამე, მათი მართვაში ჩაბმა არ არის საჭირო. კი მაგრამ, მამ როგორღა უნდა გავიგოთ მშრომელთა მართვაში ჩაბმის ამოცანა? ჩვენი აზრით,

² იხ. ჟურნალი «Экономические науки», 1980, № 10, с. 86.

³ სსკპ ცენტრალური კომიტეტის პლენუმის 1979 წლის 27 ნოემბრის, მასალები თბ., 1979.

აქ საქმე ეხება არა ყველა მშრომელს, არამედ მუშებს, მოსამსახურეებსა და ინჟინერ-ტექნიკურ პერსონალს⁴, რომელთა პროფესიულ საქმეს შეადგენს მწარმოებლური (საშემსრულებლო) საქმიანობა და არა მართვა.

ამდენად, განვითარებული სოციალისტური საზოგადოების პირობებში, როდესაც ამ მოვლენის განვითარებაში უბირატესად თვისებრივ მხარეებს და სამეურნეო მექანიზმზე მის აქტიურ ზემოქმედებას ექცევა ყურადღება, აუცილებელია შედარებით სრულყოფილი ცნება, რომელიც უფრო ზუსტად ასახავდა კონკრეტულ სინამდვილეს. ამიტომაცაა, რომ ვეთანხმებით ა. ორლოვს, რომელსაც ზემოთ ხსენებული ცნებების გვერდით შემოაქვს — „მუშათა მმართველური საქმიანობა“⁵. ავტორი ითვალისწინებს რა, რომ საქმე ეხება უშუალო მწარმოებლური საქმიანობით დაკავებული პირების, მუშების მმართველურ საქმიანობას, მის მიერ ეს ცნება ფორმულირებულია, როგორც „მუშათა უშუალო მმართველური საქმიანობა“⁶.

ჩვენ აზრით, ა. ორლოვის მიერ მუშათა მმართველური საქმიანობის ასეთ ხელოვნურ „გაბერვას“, გარკვეული უზუსტობა შეაქვს ხსენებულ ცნებაში. საქმე ისაა, რომ მუშები მართვაში მონაწილეობენ როგორც უშუალოდ (საწარმოო დემოკრატიის ისეთი ფორმებით, როგორიცაა ბრიგადის საბჭო და ბრიგადირთა საბჭო, სოციალისტური შეჯიბრება, შემხვედრი დაგეგმვა და სხვა; ინდივიდუალურად — პრესაში წერილების გამოქვეყნებით, კონფერენციებზე მოხსენებით გამოსვლით და სხვა), ისე შუალობითად (წარმომადგენლობითი დემოკრატიის ფორმები: მშრომელთა დეპუტატების საბჭოები და სხვადასხვა საზოგადოებრივი ორგანიზაციები).

უკვე მუშათა მმართველური საქმიანობის უშუალო და შუალობითი დემოკრატიული ფორმების არასრული ჩამონათვალიდანაც ნათლად ჩანს, რომ ისინი მონაწილეობენ სოციალური ცხოვრების სხვადასხვა სფეროს მართვაში.

ჩვენ აღარ შევუდგებით საზოგადოებრივი ცხოვრების სოციალურ-პოლიტიკური, სულიერი და იდეოლოგიური სფეროების მართვაში მუშათა მონაწილეობის სპეციალურ ახსნას, მიუხედავად იმისა, რომ მუშათა მმართველური საქმიანობის ეს ასპექტები ძალიან მნიშვნელოვანია. საკითხისადმი პოლიტიკონომიური კუთხით მიდგომის გამო, გამოვყოფთ საზოგადოების არსებობისა და განვითარების გადამწყვეტ სფეროს — მატერიალურ წარმოებას. აქ კი მუშები გვევლინებიან, როგორც საწარმოო ძალების, ისე წარმოებით ურთიერთობათა შემადგენელ ელემენტად. აი, სწორედ ამიტომ, ჩვენ გვესახება, რომ მართვაში მუშათა მონაწილეობის ფორმები, როგორც სამეურნეო მექანიზმის მნიშვნელოვანი ელემენტი, საუკეთესო საშუალებაა საწარმოო ძალებისა და წარმოებითი ურთიერთობების შესაბამისობაში მოყვანის.

მუშათა მმართველური შრომის ახსნის მიზნით, ავტორები სარგებლობენ ფუნქციონალური მიდგომით. ჩვენ ვიზიარებთ საკითხისადმი ასეთ მიდგომას. მაგრამ არანაკლებ საინტერესოდ მიგვაჩნია მუშათა მმართველური შრომის ანალიზი მმართველურ ურთიერთობათა სისტემის მეშვეობით.

⁴ ივლისხმება ის ინჟინერ-ტექნიკური პერსონალი, რომელთაც დაქვემდებარებაში არ ჰყავთ მუშები.

⁵ იხ. Орлов, А. К. Советский рабочий и управление производством, М., 1978, с. 57—58.

⁶ იქვე, გვ. 59.

წარმოებით ურთიერთობათა სისტემაში მმართველური ურთიერთობის ადგილის კვლევის ამოსავალი საფუძველი უნდა იყოს მარქსისტული დებულება იმის შესახებ, რომ თვით წარმოებით ურთიერთობათა სისტემა არაერთგვარია. ეგრეთ წოდებული პირველადი ურთიერთობის გვერდით იგი გულისხმობს მეორე ხარისხოვან და მესამე ხარისხოვან, საერთოდ ნაწარმოებ, გადატანილ, არა თავდაპირველ წარმოებით ურთიერთობას⁷.

მმართველური ურთიერთობა სწორედ წარმოებული (მეორადი) ელემენტია წარმოებით ურთიერთობათა სისტემისა, რამეთუ თვით წარმოების მართვის ფუნქცია კოოპერაციული შრომის შედეგია და ემსახურება უშუალო მწარმოებლების ერთობლივი საქმიანობის რეგულირებას, კოორდინაციას — „ყოველი უშუალოდ საზოგადოებრივი, ანუ კოლექტიური შრომა... მეტად თუ ნაკლებად მმართველობას საჭიროებს“⁸.

ვ. ვოლოვიჩი გამოდის რა ზემოთ მოტანილი მარქსისტული დებულებებიდან, წარმოების მმართველური ურთიერთობის მთლიანი სისტემა დაჰყავს ორ სახეზე: ურთიერთობა მმართველურ აპარატსა და უშუალო მწარმოებლებს შორის და ურთიერთობა თვით მმართველურ აპარატს შიგნით ვერტიკალურად და ჰორიზონტალურად⁹. ავტორს ამით მუშები პრაქტიკულად გამოჰყავს მართვის სუბიექტის შემადგენლობიდან. რა თქმა უნდა, ეს ასე არ არის. ამის შესახებ უკვე ითქვა, რომ სოციალიზმის დროს წარმოების მართვის სუბიექტად გვევლინება არამარტო მმართველური პერსონალი, არამედ მუშებიც.

ამასთან დაკავშირებით, მმართველური ურთიერთობის კლასიფიკაცია, ჩვენი აზრით, ასე უნდა მოხდეს:

ძირითადი მმართველური ურთიერთობა, რომელშიც შედის ურთიერთობა მმართველურ აპარატსა და უშუალო მწარმოებლებს შორის; **შიდასახობრივი სპეციფიკური მმართველური ურთიერთობა**, რომელშიც შედის ურთიერთობა თვით მმართველურ აპარატს შიგნით და ურთიერთობა უშუალო მწარმოებლებს შორის; **წარმოებული თანამმართველური ურთიერთობა**, აქ იგულისხმება ურთიერთობა მუშათა მართვის საზოგადოებრივ ინსტიტუტებსა და მმართველურ პერსონალსა და საზოგადოებრივ ორგანიზაციებს შორის.

შემოთავაზებულ კლასიფიკაციას, ვფიქრობთ, გააჩნია როგორც თეორიული, ისე პრაქტიკული მნიშვნელობა. თეორიული იმ გაგებით, რომ ამ კლასიფიკაციის მიხედვით მუშები გვევლინებიან არა მარტო მართვის ობიექტად, არამედ მართვის სუბიექტადაც, რაც ხელს უწყობს ეკონომიკური თეორიის შემდგომ სრულყოფასა და განვითარებას. პრაქტიკული კი იმ გაგებით, რომ მმართველური შრომის დანაწილება მმართველურ პერსონალსა და მუშებს შორის, ისე როგორც ნებისმიერი სახის შრომის დანაწილება, ზრდის მის შედეგს.

ეს უფრო ნათელი რომ გავხადოთ, მოვიშველიებთ კონკრეტულ მაგალითებს, კერძოდ კი — როგორ ნაწილდება მმართველური შრომა საწარმოო გა-

⁷ კ. მარქსი, პოლიტიკური ეკონომიის კრიტიკისათვის, თბ., 1953, გვ. 294.

⁸ კ. მარქსი, „კაპიტალი“, ტ. 1, გვ. 420.

⁹ Волович В. Управленческие отношения: природа и структура. «Экономические науки», 1976, № 2, с. 56.

4. „მაცნე“, ეკონომიკისა და სამართლის სერია, 1983, № 2

ერთიანება „ელმავალმშენებელში“ მმართველურ აპარატსა და მუშათა თვით-მართვის ისეთ საზოგადოებრივ ინსტიტუტებს შორის, როგორცაა ბრიგადის საბჭო და ბრიგადირთა საბჭო.

საკვლევ საწარმოში დღეისათვის ფუნქციონირებს 282 ბრიგადა, რომლებშიც გაერთიანებულია სამრეწველო-საწარმოო მუშათა ნახევარზე მეტი. შრომის ხსენებულმა ფორმამ საგრძნობლად გაზარდა შრომის ნაყოფიერება, განამტკიცა შრომის დისციპლინა, გაზარდა მუშათა კვალიფიკაცია და სხვა.

იბადება კითხვა, რა არის ამ წარმატებების მიზეზი? იგივე ტექნიკა და ტექნოლოგია, რასაც ადგილი ჰქონდა შრომის ინდივიდუალური ორგანიზაციის დროს. გაერთიანდნენ მუშები ბრიგადებში და მივიღეთ საკმაოდ განსხვავებული შედეგი. მართლაც, ქარხანა ერთბაშად და ძირეულად ვერ შეცვლიდა ტექნიკასა და ტექნოლოგიას. მაშასადამე, წარმატებების მიზეზი უნდა ვეძიოთ მართვის კოლექტიურ ხასიათში.

ბრიგადებს გააჩნიათ მართვის საკუთარი ორგანო ბრიგადის საბჭოს სახით, სადაც შედიან მოწინავე, კვალიფიციური და ავტორიტეტული მუშები. საბჭოს მუშაობაში დიდი ადგილი უჭირავს შრომის ნაყოფიერების ამაღლების, თვითრი და წლიური, შემხვედრი გეგმების განხილვას, ამა თუ იმ მუშის სამუშაოს გაცდენის შემთხვევაში შესასრულებელი სამუშაოების რაციონალურად განაწილებას, შრომითი მონაწილეობის კოეფიციენტის მიხედვით ხელფასის გაანგარიშებას და სხვა.

ჩამოთვლილი საკითხების მოგვარება შესაბამისი მმართველური სამსახურის საქმეა, მაგრამ, როგორც ვხედავთ, ამავე საკითხებით დაინტერესებულნი არიან თვით მუშები და საკმაოდ წარმატებითაც ართმევენ თავს.

უფრო მეტიც, ბრიგადის საბჭოს მსჯელობის საგნად გადაიქცევა ხოლმე არა საწარმოო საკითხებიც. მაგალითად, მტვიფრავთა კომპლექსური ბრიგადა, საბჭოს გადაწყვეტილებით, არაერთხელ ამოდგომია გვერდში მუშა ვათიან-შვილს საცხოვრებელი ბინის მშენებლობაში არასამუშაო დღეების ხარჯზე. ასევე, ტ. ლომიძის ამწყობი კომპლექსური ბრიგადა ერთობლივად დაეხმარა ახალგაზრდა მუშას — მარგიშვილს, რომელსაც კოოპერაციული წესით ბინის მშენებლობისას დააკლდა 800 მანეთი. საბჭოს მეშვეობით ნაწილდება, აგრეთვე, ბრიგადაში შესული დეფიციტური საქონელი, ეწყობა კოლექტიური სვლა თეატრში, კინოში, წვეულებებზე და სხვა.

ეს ყველაფერი იმაზე მიგვანიშნებს, რომ ბრიგადის საწარმოო ცხოვრებაში თუ მის ფარგლებს გარეთ, არ არსებობს რამდენადმე მნიშვნელოვანი საკითხი, რომლის რეგულირებაში არ მონაწილეობდეს ბრიგადის საბჭო, რაც ბრიგადის კოლექტივს კიდევ უფრო მონოლითურად შეკავშირებულს ხდის.

აქ ისიც უნდა ითქვას, რომ გამოკითხული ბრიგადირებიდან ჯერჯერობით ყველა ვერ ერკვევა შრომითი მონაწილეობის კოეფიციენტის მიხედვით ხელფასის გაანგარიშებაში, სოციალისტური შეჯიბრების ორგანიზაციაში და სხვა მმართველურ საკითხებში. ისინი ამის მიზეზად ასახელებენ იმას, რომ მათთვის ეს საკითხები არ უსწავლებიათ. ამ მიმართებით დადებით გამოცდილებად მიგვაჩნია კალუგის ტურბინების ქარხანაში მოქმედი ბრიგადირთა მოსამზადებელი ოთხმოცდაათსაათიანი კურსები, სადაც ბრიგადირები ეუფლებიან წარმოების მართვისა და ორგანიზაციის, ფსიქოლოგიის, შრომის სა-

მართლის საკითხებს. კარგი იქნებოდა თუ კალუგელთა ამ პრაქტიკას საწარმოო გაერთიანება „ელმავალშენებელშიც“ დავნერგავდით.

შრომის ორგანიზაციისა და სტიმულირების ბრიგადული ფორმის შესახებ დებულების მიხედვით საამქროს დონეზე უნდა ფუნქციონირებდეს ბრიგადირთა საბჭო, რასაც, სამწუხაროდ, არა აქვს ადგილი აღნიშნულ საწარმოში. კითხვაზე — „საჭიროდ მიგაჩნიათ თუ არა საამქროში ბრიგადირთა საბჭოს არსებობა“, თითქმის ყველა რესპონდენტი დადებით პასუხს იძლევა. მათი აზრით, ხსენებული მართვის საზოგადოებრივი ორგანო ხელს შეუწყობს საამქროს შიგნით მატერიალური და შრომითი რესურსების მოქნილად მანევრირებას. მიუხედავად იმისა, რომ გაერთიანებაში მუშაობს შრომის ბრიგადული ფორმის დანერგვისა და განვითარების მუდმივმოქმედი კომისია, აქ მაინც წელი ტემპით მიმდინარეობს ახალი ბრიგადების ჩამოყალიბება და წვრილი ბრიგადების მსხვილ, კომპლექსურ ბრიგადებად გაერთიანება, რაც საამქროში ბრიგადირთა საბჭოს უქონლობის ერთ-ერთ ძირითად მიზეზად უნდა მივიჩნიოთ.

ელმავალშენებელთა ქარხანაში ბრიგადების საწარმოო საქმიანობის კოორდინაციის მიზნით ფუნქციონირებს ბრიგადირთა საბჭო სსრ კავშირის სახელმწიფო პრემიის ლაურეატის ა. გელაშვილის თავმჯდომარეობით. ბრიგადირთა საბჭოს კოლექტიური აზრი და გადაწყვეტილება ეხმარება როგორც ბრიგადირებს, ისე ადმინისტრაციას წარმოშობილი პრობლემის ყოველმხრივ განხილვასა და ოპერატიულად გადაჭრაში... ერთხელ გაერთიანების მეხუთე საამქროში ნოვოჩერკასკიდან საეკიპაჟო ნაწილის (ძარას) დროულად მოუწოდებლობის გამო გეგმის შესრულება საფრთხის წინაშე დადგა. არსებული შედეგების შესახებ საამქროს ხელმძღვანელობამ ინფორმაცია მიაწოდა დირექციას. აუცილებელი შეიქმნა ამ საამქროში დამატებით გაგზავნილიყო ოცდახუთი კვალიფიციური მუშა. დირექტორი ასეთ შემთხვევაში, როგორც წესი, კადრების განყოფილებას მიუთითებდა ახალი მუშების მიღებაზე. ასე მოიქცეოდა საწარმოს ნებისმიერი ხელმძღვანელი შრომის ინდივიდუალური ორგანიზაციის დროს. ელმავალშენებელთა ქარხანაში. კი ეს პატარა კადრების „პრობლემა“ ბრიგადირთა საბჭოს მსჯელობის საგნად გადაიქცა.

გაერთიანების გენერალური დირექტორი არ შემცდარა, როდესაც რჩევისათვის მუშებს მიაკითხა. ბრიგადირთა საბჭომ მოითხოვია და გადაწყვიტა, რომ თითოეულ ბრიგადას უნდა გამოეყო რამდენიმე მოხალისე მუშა, რომელნიც დახმარებას გაუწევდნენ ჩამორჩენილ საამქროს. ასეც მოხდა — გამოყოფილი მუშების დახმარებით გამოსწორდა ჩამორჩენილი საამქროს მდგომარეობა და მიღწეულ იქნა წარმოების პროცესის უწყვეტობა.

აი, თუნდაც ეს პრიმიტიული მაგალითი ნათლად ლაპარაკობს იმაზე, თუ რა შედეგი შეიძლება მოჰყვეს მმართველური შრომის დანაწილებას მუშათა თვითმართვის საზოგადოებრივ ინსტიტუტებსა და მმართველურ პერსონალს შორის.

საკვლევი საწარმოს ეკონომიკური პოტენციალის ამადლებაში დიდი წვლილი შეაქვს სოციალისტურ შეჯიბრებას, რომელშიც ჩაბმულია გაერთიანების თითქმის ყველა მშრომელი. სოციალისტური შეჯიბრება, როგორც შრომითი აქტივობის ფორმა, მკიდრო კავშირშია მუშათა მმართველურ საქმიანობასთანაც. ეს კავშირი ნათლად ვლინდება სოციალისტური შეჯიბრების ორჯ

განიზაციის ლენინური სამერთიანი პრინციპის (საჯაროობის, შედეგების შესაღარიბობის და მოწინავე გამოცდილების გავრცელების) ანალიზისას.

საჯაროობა თავისთავად იმაზე ლაპარაკობს, რომ მუშებს შეუძლიათ მიიღონ ინფორმაცია შრომითი წარმატებებისა თუ წარუმატებლობის შესახებ. სწორედ ამ საქმეს ემსახურება ელმავალმშენებელთა საქარხნო გაზეთი, რომელშიაც ყოველ კვირა ქვეყნდება შეჯიბრებაში გამარჯვებული და ჩამორჩენილი საამქროები, უბნები და ბრიგადები. ასეთი ოპერატიული ინფორმაციის მიღების შემდეგ, ვფიქრობთ, კარგი იქნებოდა გაზეთის ფურცლები დასთმობოდა ჩამორჩენილი საამქროს, უბნის თუ ბრიგადის ხელმძღვანელებს, რომლებიც საჯაროდ ახსნიდნენ ჩავარდნის მიზეზებს და წამოაყენებდნენ წინადადებებს მათ აღმოსაფხვრელად. ეს ხელს შეუწყობდა მშრომელთა ფართოდ ჩაბმას გავრთიანების სამეურნეო ცხოვრების მართვაში.

სოციალისტური შეჯიბრების სწორად ორგანიზაციის მნიშვნელოვანი პრინციპია — შედეგების შესაღარიბა. ამ უკანასკნელის განხორციელება მოითხოვს შრომაში მოწინავეების გამოვლენას და მათ სამართლიან მატერიალურ თუ მორალურ წახალისებას, გამოუყენებელი შესაძლებლობებისა და რეზერვების ყოველმხრივ და საფუძვლიან ანალიზს. აი, როდესაც ასეთი ანალიზური ხასიათის საშუალებაში მონაწილეობენ თვით შრომაში მობაეჭრენი, ეს იმას ნიშნავს, რომ მუშები საქმიანობენ მართვაში, ვინაიდან სამეურნეო საქმიანობის ანალიზი მართვის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან კომპონენტს წარმოადგენს.

მუშები მმართველურ საქმიანობას ეწევიან მაშინაც, როცა ავრცელებენ მოწინავე გამოცდილებას (თაოსნობას). გასათვალისწინებელია, ისიც, რომ მოწინავე გამოცდილების გავრცელება როლი წარმოადგენს მის პირწმინდა დედანს. ეს პროცესი გულისხმობს მშრომელთა მიერ ადგილობრივი პირობების სწორად შეფასებას, სპეციფიური რეზერვების გათვალისწინებას და სხვა.

სოციალისტური შეჯიბრების პროცესში შობილი ახალი თაოსნობა, რომელიც მშრომელთა წიაღიდან მომდინარე შემოქმედებით ინიციატივას ასახავს, მოითხოვს ოპერატიულ ხელმძღვანელობას, შედეგების ობიექტურ შეფასებას და მის ფართოდ გავრცელებას.

უკანასკნელ პერიოდში მასების შრომითი ინიციატივით წარმოშობილი ბევრი თაოსნობა ფართოდ გავრცელდა რესპუბლიკაში და საკმაოდ დიდი როლი ითამაშა საზოგადოებრივი წარმოების ეფექტიანობის ამაღლებასა და ტექნიკური პროგრესის დაჩქარებაში.

„ყოველ სამუშაო ადგილზე ხარისხობრივი მაჩვენებლის გაუმჯობესება — ხუთწლედის სამსახურში“ — ასეთი იყო თბილისის ფოლად-თუჯსახმელი ქარხნის მეკოპეთა ბრიგადის თაოსნობა, რომელსაც სსრ კავშირის უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი, სოციალისტური შრომის გმირი გ. კურტანიძე ხელმძღვანელობს. თვით საწარმოს შიგნით ამ წამოწყებას 20 ბრიგადა გამოეხმაურა, რესპუბლიკის მასშტაბით კი — 30 ათასი მშრომელი. კურტანიძის ბრიგადის ახლებური მეთოდით მუშაობის ეკონომიკურმა ეფექტმა 6 მილიონი მანეთი შეადგინა.

„მოქმედ სიმძლავრეთა რეკონსტრუქციაზე მინიმალური კაპიტალური დაბანდებით უზრუნველყოთ წარმოების მოცულობის ზრდა“ — გადაწყვიტა ქუთაისის ს. ორჯონიკიძის სახელობის ქარხნის შრომითმა კოლექტივმა. ამ

ინიციატივას მხარი აუბა 600-ზე მეტმა შრომითმა კოლექტივმა, რის შედეგადაც მიღებულ იქნა მნიშვნელოვანი ეკონომიკური ეფექტი¹⁰.

ამრიგად, შრომითი შეჯიბრების პროცესში და მისი ორგანიზაციის დროს მუშები აუცილებლობის წესით საქმიანობენ მართვაში. შეჯიბრება ამაღლებს რა მოპაექრეთა შრომით ეფექტიანობას, ამავე დროს, გამოუმუშავებს მათ მმართველურ ჩვევებს. ამიტომაც, რომ სოციალისტური შეჯიბრების მეშვეობით მუშათა მართვაში მონაწილეობის შედეგიანობა პირდაპირ დამოკიდებულია იმყოფება მის არა ფორმალურ ხასიათთან.

სოციალისტური ეკონომიკის განვითარების დღევანდელ ეტაპზე, როდესაც სულ უფრო ფართოვდება საზოგადოებრივი წარმოების მასშტაბები და რთულდება სამეურნეო კავშირები, განსაკუთრებულ მნიშვნელობას იძენს დაძაბული და შეწონასწორებული გეგმების მიღება. სწორედ ამის გამო, საჭირო გახდა სოციალისტური შეჯიბრების, სახალხო მეურნეობის დაგეგმვის და შემხვედრი დაგეგმვის ურთიერთკავშირების დადგენა.

ერთი ჯგუფი ეკონომისტებისა (ვ. რომანიუკი¹¹, ე. ტორკანოვსკი და სხვები) სთვლის, რომ შემხვედრი დაგეგმვა სოციალისტური შეჯიბრების ორგანიზაციის ფორმაცაა, რამეთუ ეს უკანასკნელი მშრომელთა ინიციატივის საფუძველზე ემსახურება სახელმწიფო საგეგმო დავალებების შესრულებასა და გადაჭარბებას. მაგალითად, ე. ტორკანოვსკი წერს — სოციალისტური წარმოების მართვის მექანიზმში შემხვედრი გეგმის ჩართვის აქტუალური ამოცანები შეიძლება და უნდა გადაიჭრას კიდევ ამ უკანასკნელის არა სახალხო მეურნეობის დაგეგმვის სისტემის ელემენტად გადაქცევით, არამედ მისი, როგორც სოციალისტური შეჯიბრების სისტემის ელემენტის თავისებურებების გამოყენების გზით¹².

მეორე მიმდინარეობა კი (მ. ვოეიკოვი, ს. შკურკო¹³) მომხრეა შემხვედრი გეგმის სახალხო მეურნეობის დაგეგმვის პროცესში ორგანული ჩართვისა. მათი შეხედულებით, შემხვედრი გეგმები მიღებულ უნდა იქნეს სახელმწიფო დავალების (გეგმის) დამტკიცებამდე, რაც ხელს შეუწყობს ეკონომიკის შეწონასწორებულობისა და პრობორციულობის განმტკიცებას. შემხვედრი გეგმები, — აღნიშნავს მ. ვოეიკოვი, — მიღებულ უნდა იქნეს სახელმწიფო გეგმების შემუშავების პროცესში და დამტკიცდეს მასთან ერთად. ასეთ შემთხვევაში მშრომელთა შემოქმედებითი და სამეურნეო ინიციატივით გამოვლენილი წარმოების განვითარების დამატებითი შესაძლებლობები, შეუსაბამდება სახალხო მეურნეობის სხვა დარგებისა და საწარმოების გეგმებს¹⁴. აქედან შეიძლება დავასკვნათ, რომ შემხვედრი დაგეგმვა არის მშრომელთა მმართველური საქმიანობის ფორმა, სოციალისტურ შეჯიბრებაში წარმოშობილი ინიციატივისა და დირექტიული დაგეგმვის შეხამების საუკეთესო საშუალება, სამეურნეო მექა-

¹⁰ მასალები საქართველოს პროფსაბჭოს 1976—1981 წლების მუშაობის ანგარიშისათვის, თბ., 1981, გვ. 9—10.

¹¹ იხ. В. Я. Романюк, План, соревнование, встречный план, М., 1980, с. 5.

¹² Е. П. Торкановский, Т. В. Торкановская Народохозяйственное планирование, встречные планы и социалистическое соревнование, М., 1979 с. 57.

¹³ С. И. Шкурко, Соревнование в новых условиях хозяйствования, М., 1981, с. 19.

¹⁴ М. И. Воейков, Соревнование и народнохозяйственное планирование, М., 1980, с. 132.

ნიზმის შემადგენელი ელემენტი. მეურნეობრიობის დღევანდელი მექანიზმი კი ნოწოდებულია სულ უფრო აქტიურად ზემოქმედებდეს წარმოების ეფექტიანობისა და მუშაობის ხარისხის ამაღლებაზე. სწორედ ამ საქმეს ემსახურება დაძაბული სახალხომეურნეობრივი გეგმების შემუშავება, რაშიც დიდ როლს ასრულებს შემხვედრი დაგეგმვა. მაშასადამე, ეს უქანასკნელი სამეურნეო მექანიზმის რეალიზაციის საშუალებადაც გვევლინება.

წინათ ცენტრალიზებული წესით შედგენილი გეგმები, რომლებშიც არ იყო გათვალისწინებული ქვედა რგოლებში არსებული შინაგანი რეზერვები, სრულად ვერ ასახავენ შრომითი კოლექტივების რეალურ შესაძლებლობებს. რის გამოც, მთელი რიგი საწარმოების მიერ არადაძაბული (არარეალური) გეგმები ხშირად გადაჭარბებით სრულდებოდა.

გეგმის ასეთ გადაჭარბებას მოსდევდა გარკვეული დისპროპორციები, თუკი ზეგეგმითი პროდუქციის გამოყენებისათვის მზად არ იყო მისი მომხმარებელი. ხშირად ადგილი ჰქონდა მატერიალური რესურსების გაყინვას და დეფიციტის წარმოშობას, რაც უარყოფით გავლენას ახდენდა ამ რესურსების მომხმარებელი საწარმოების გეგმების შესრულებაზე.

დღეს ამ დისპროპორციების აღმოფხვრა შესაძლებელია „ზევიდან“ დაგეგმვაზე „ქვევიდან“ დაგეგმვის დამატებით, ცალკეული გაერთიანების და საწარმოს შრომითი კოლექტივის მიერ შემხვედრი გეგმების აღებით. „ზევიდან“ და „ქვევიდან“ დაგეგმვის შეხამების სქემა მეურნეობრიობის მექანიზმში ზოგადად ასე გამოიყურება: სამინისტროებსა და უწყებებს, სსკ სახელმწიფო საგეგმო კომიტეტის პროექტიდან გამომდინარე, საწარმოებამდე დაჰყავთ ეკონომიკური და სოციალური განვითარების ძირითადი მაჩვენებლების საკონტროლო დავალებები ხუთწლიანი პერიოდისათვის. საწარმოები, ხელმძღვანელობენ რა საკონტროლო დავალებებით შეიმუშავენ ხუთწლიანი გეგმის პროექტს. ამ სამუშაოების მსვლელობისას შრომითი კოლექტივები ყოველწრივ იხილავენ წარმოების რეზერვებს, ანალიზებენ წარმოების ეფექტიანობისა და მუშაობის ხარისხის ამაღლების შესაძლებლობებს როგორც საწარმოს შიგნით, ისე მის ფარგლებს გარეთ. ყოველივე ამის შედეგად საბუთდება ხუთწლიანი გეგმის პროექტის თითოეული მაჩვენებელი, რომელიც უნდა იყოს დაძაბული და აღემატებოდეს შესაბამის საკონტროლო ციფრს.

საწარმოთა ხუთწლიანი გეგმის პროექტი განიხილება სამინისტროების (უწყებების) მიერ დაქვემდებარების მიხედვით და საჭირო შემთხვევაში ხდება მისი კორექტირება. იგი წარმოადგენს ხუთწლიანი გეგმის პროექტის შემუშავების საფუძველს ჯერ დარგებისათვის, ხოლო შემდეგ მთლიანად სახალხო მეურნეობისათვის. სახალხო მეურნეობის გეგმის დამტკიცების შემდეგ იწყება გეგმური მაჩვენებლების ქვევით სვლა. საწარმოები ლეზულობენ სამინისტროებისათვის (უწყებებისათვის) დამტკიცებულ ხუთწლიან გეგმას, დაყოფილს ცალკეული წლების მიხედვით.

წლიური გეგმები მუშავდება საწარმოო კოლექტივების მიერ მოცემული წლისათვის ხუთწლიანი გეგმის დავალებათა საფუძველზე. ამ ეტაპზე შრომითი კოლექტივი კვლავ საგულდაგულოდ ანალიზებს წარმოების რეზერვებს. წლიური გეგმის პროექტი, რომელიც შესაძლებელია და უნდა აღემატებოდეს კიდევ ხუთწლიანი გეგმის წლიურ დავალებას, გაივლის სახელმწიფო ცენტრალიზებული დაგეგმვის ყველა სტადიას და დაიყვანება საწარმოებამდე.

ამრიგად, როგორც ხუთწლიანი გეგმის მომზადებისას, ისე წლიური გეგმის შემუშავებისას მკაცრად უნდა იქნეს დაცული „ზემოდან“ და „ქვემოდან“ დაგეგმვის შეხამების პრინციპი, როგორც პირველ, ისე მეორე შემთხვევაში „ზემოდან“ საგეგმო დავალებების გვერდით უნდა გვქონდეს გეგმა „ქვემოდან“, ანუ შემხვედრი დაგეგმვა, რომელშიაც გამოხატულებას პოულობს მშრომელთა საქმიანობა დაგეგმვაში, ეს უკანასკნელი კი, როგორც ცნობილია, სამეურნეო მექანიზმის ცენტრალური რგოლია.

შემხვედრი გეგმა თავისი დასრულებული სახით, [ე. ი. სათანადო წესით განხილული და დამტკიცებული შეიძლება იყოს მხოლოდ წლიური, რაც განპირობებულია იმით, რომ საწარმოებისათვის დამტკიცებული წლიური გეგმები შეიძლება განსხვავდებოდეს ხუთწლედის ცალკეული წლების მიხედვით გათვალისწინებული საგეგმო დავალებებისაგან. უფრო მეტიც, ისინი უნდა აღემატებოდნენ საგეგმო დავალებებს. რაც შეეხება ხუთწლიან გეგმას, იგი არც გადასინჯვას და არც დაზუსტებას არ ექვემდებარება, სტაბილურია, უცვლელია მთელი ხუთწლიანი საგეგმო პერიოდის განმავლობაში. ის ფაქტი, რომ საწარმოებს აქვთ უფლება შეიმუშაონ ხუთწლიანი შემხვედრი გეგმები, სრულიადაც არ ნიშნავს იმას, რომ ამასთან ერთად უნდა მოხდეს კოლექტივისათვის დამტკიცებული ხუთწლიანი გეგმის კორექტირება.

შემხვედრი გეგმა თავისი დასრულებული სახით წლიურია სხვა მიზეზის გამოც. შეუძლებელია, რომ კოლექტივმა ხუთწლიანი გეგმის დამტკიცებისთანავე მიიღოს დასაბუთებული ხუთწლიანი შემხვედრი გეგმა, სადაც გათვალისწინებული იქნება ყველა ის რეზერვი, რომელიც თანდათანობით გამოვლინდება ხუთი წლის განმავლობაში. ასეთი რეზერვების გამოვლენას ესაჭიროება გარკვეული დრო და შემოქმედებითი ძიება. საერთოდ მიღებულია, რომ წლიური გეგმა, რომელიც აღემატება ხუთწლედის წლიურ დავალებას, იწოდებოდეს შემხვედრად, თუმცა ამ უკანასკნელის არსი მოცემული წლის საგეგმო დავალების მხოლოდ „გადაამეტებაში“ მდგომარეობს. ამას მოწმობს თუნდაც ის, რომ საგეგმო დავალების „გადაამეტებაზე“ სულ სხვა აღრიცხვის, შეფასების და სტიმულირების წესია, ძირითად გეგმაზე კი — სხვა.

ჩვენს მიერ განხილული მართვის საზოგადოებრივი ფორმები, ნათლად გვიჩვენებენ, რომ მშრომელები ეხმარებიან მმართველურ აპარატს სწორი გადაწყვეტილების მიღებაში თანამონაწილეობის წესით. პერსპექტივაში კი, კომუნისტურ თვითმმართველობაზე გადასვლისას, მშრომელი მასები თვითონ მიიღებენ გადაწყვეტილებას, მაგრამ შესაბამისი მმართველური სამსახურის დახმარებით.

თუმცა, არ იქნებოდა სწორი კომუნისტური თვითმმართველობა წარმოგვედგინა, როგორც ცალკეული ინდივიდებისა და კოლექტივების მიერ დეცენტრალიზებულად მიღებული გადაწყვეტილება, როცა ამ გადაწყვეტილებებს შორის არ არის ურთიერთკავშირი და არ ემორჩილება ერთიან მიზანს. მართვის ასეთი ფორმა ნიშანდობლივი იყო პირველყოფილი თემური წყობილების განუვითარებელი წარმოებითი ურთიერთობებისათვის და არა კომუნისტური საზოგადოებისათვის, რომლის დროსაც ადგილი ექნება შრომის საზოგადოებრივი დანაწილებისა და წარმოების საშუალებათა განსაზოგადოების უმაღლეს ხარისხს, რაც ცენტრალიზებული მართვის ობიექტურ აუცილებლობას მოითხოვს. სხვა საქმეა, რომ კომუნიზმის პირობებში მართვა მოკლებული იქნება იძულების ელემენტებს. კომუნიზმს, — წერდა ვ. ი. ლენინი, —

„ჩვენ ვუწოდებთ ისეთ წესწყობილებას, როცა ადამიანები ეჩვევიან საზოგადოებრივ მოვალეობათა შესრულებას იძულების განსაკუთრებული აპარატის უქონლად“¹⁵. ხოლო პოლიტიკური მმართველობის ადგილს დაიჭერს საზოგადოებრივი თვითმმართველობა. ასეთი მმართველობის ჩანასახს კი, დღევანდელ პირობებში, წარმოადგენს მშრომელთა მმართველური საქმიანობის ფორმები.

У. И. САМАДАШВИЛИ

ФОРМЫ УПРАВЛЕНЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ РАБОЧИХ КАК СТРУКТУРНЫЙ ЭЛЕМЕНТ ХОЗЯЙСТВЕННОГО МЕХАНИЗМА

Резюме

Развитие и прогресс социалистического общества во многом зависят от соответствия производственных отношений и производительных сил, что достигается посредством неуклонного совершенствования хозяйственного механизма. А совершенствование последнего предполагает осуществление целого комплекса взаимосвязанных мер, охватывающих все звенья и элементы системы планового управления народным хозяйством. Комплексность — это есть отличительная черта современного хозяйственного механизма.

Автор подчеркивает, что при исследовании хозяйственного механизма необходимо должное внимание уделять такому его элементу и средству реализации, как управленческая деятельность трудящихся и, в частности, рабочих.

Исходя из положений марксизма-ленинизма о производственных отношениях, дана авторская классификация управленческих отношений производства; делается вывод, что рабочие при социализме являются не только объектом, но субъектом управления. Указывается, что управленческая деятельность рабочих не самоцель, а важнейшее средство развития и совершенствования производительных сил и производственных отношений.

На примере промышленных предприятий Грузинской ССР даны анализ различных форм управленческой деятельности рабочих и конкретные предложения о дальнейшем совершенствовании хозяйственного механизма.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ეკონომიკისა და სამართლის ინსტიტუტის სამეცნიერო-ტექნიკური პროგრესის ეკონომიკური პრობლემების განყოფილებამ

¹⁵ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 30, გვ. 336.

Г. И. ЛЕМОНДЖАВА

ОСНОВНЫЕ ЗАДАЧИ ОПТИМИЗАЦИИ РАЗВИТИЯ И РАЗМЕЩЕНИЯ ЛЕСНОГО КОМПЛЕКСА В ГРУЗИНСКОЙ ССР

Задача оптимизации развития и размещения лесного комплекса на всех уровнях планирования и, в том числе, на региональном уровне, имеет большое значение для повышения эффективности его функционирования. Основным критерием и условием выделения такого комплекса служит теснота связи в процессе производственной деятельности отдельных отраслей производства, входящих в состав данного комплекса. В результате научно-технического прогресса, достижения которого широко внедряются в производственную сферу деятельности общества, взаимосвязь и взаимозависимость отраслей материального производства становятся более многообразными и устойчивыми. Эта тенденция и в будущем будет развиваться.

В лесном комплексе такая тенденция обнаруживается в углублении степени переработки древесины разного качества для получения различных видов продукции на основе широкого внедрения современного оборудования и совершенствования технологии производства, химических и химико-механических методов обработки древесины и его отходов, образующихся почти на всех стадиях переработки древесины. В результате этого в последнее время изменяется и сама структура потребления продукции лесного комплекса. Это связано с появлением новых видов продукции с более высокими потребительскими свойствами, чем производимая ранее. Заслуживает внимания то, что при производстве таких видов продукции в качестве сырья используются в основном низкокачественный лесоматериал и производственные отходы лесопереработки. Это привело к расширению производственных связей между отдельными предприятиями комплекса в направлении использования древесного сырья и его отходов.

Лесной комплекс объединяет следующие виды производства: лесное хозяйство, лесозаготовительная, деревообрабатывающая, целлюлозно-бумажная и лесохимическая отрасли промышленности. Отдельные отрасли лесного комплекса при реализации общей цели, заключающейся в достижении такого уровня своего развития, при котором наиболее полно удовлетворяются все потребности народного хозяйства на продукцию данного комплекса, выполняют различные функции. Одни отрасли производства в этой системе работают над ее реализацией, а другие не имеют непосредственного отношения к основным целям развития комплекса. Лесное хозяйство и лесозаготовительная

промышленность создают ресурсы и обеспечивают ими те отрасли производства комплекса, которые непосредственно работают над реализацией поставленной цели. Поэтому первые являются ресурсообеспечивающими, а другие — целереализующими. Подобный анализ функций отдельных отраслей по отношению к цели развития многоотраслевого комплекса дается в работах¹.

Характер взаимозависимости и взаимоподчиненности этих отраслей в смысле реализации общей цели развития всей системы (в которые они входят как его подсистемы) обуславливает разработку оптимального варианта развития и размещения лесного комплекса в целом. Только при таком подходе к решению данной задачи возможно определить наиболее эффективную структуру лесного комплекса. Это особенно важно в таких лесодифицитных регионах страны, каким является республика ГССР, где в результате этого можно создать оптимальные условия для комплексного использования всех видов древесины и ее отходов.

Такая постановка решения задачи планирования развития и размещения лесного комплекса в ГССР в настоящее время не практикуется. Поэтому отдельные мероприятия в рамках различных отраслей лесного комплекса не могут быть взаимосогласованы и во многих случаях имеют противоречивый характер. Примером этого служат мероприятия, осуществленные в последнее время Министерством лесной и деревообрабатывающей промышленности ГССР в целях усовершенствования технического уровня отрасли. В результате этого повысилась мощность отдельных предприятий по выработке различных видов продукции. Но в связи с тем, что они не сопровождались соответствующими мероприятиями в других отраслях лесного комплекса (в частности, в лесозаготовительной промышленности) не был обеспечен запланированный эффект.

Грузинская республика является малолесным регионом страны. Хотя на ее территории лесом занято приблизительно 3100 тыс. га и ее лесистость составляет 38,5% (по этим показателям она занимает второе место после РСФСР), но лесные ресурсы расположены на территории ГССР очень неравномерно. Так, например, лесистость западной части республики составляет 50%, а восточной, где сосредоточено около 60% населения, достигает лишь 29%. Более того, около 80% лесной площади расположено на высоте 1000 и более метров над уровнем моря. Это осложняет как лесоэксплоатацию, так и проведение различного рода мероприятий по воспроизводству леса.

План лесозаготовок республики в настоящее время определяется в 780 тыс. м³ в год. Это только примерно на 22,3% удовлетворяет ее общую потребность в древесине, поэтому часть недостающей древеси-

¹ Лейбкинд А. Р., Рудник Б. Л., Методические аспекты формирования межотраслевых производственных комплексов.—Изв. АН СССР, серия экономич., 1981; Лемешев М. Я. Панченко. Комплексные программы планирования народного хозяйства, М., 1973.

ны завозятся из других районов страны. Среднее расстояние перевозки древесины и пиломатериалов равно приблизительно 4898 км при транспортных затратах на один м³ древесины в 14—15 руб. В связи с тем, что лесозаготовка в перспективе перемещается в более отдаленные северные и восточные районы Сибири, вышеуказанные показатели и в будущем не будут уменьшаться. Поэтому для лесной промышленности республики первоочередной задачей является рациональное использование всех видов древесины. Таким образом, необходимость перехода на интенсивный путь развития лесной промышленности диктуется современным состоянием уровня развития сырьевой базы предприятий этого комплекса в масштабах данной республики.

Новые методы экономики лесной промышленности должны основываться на улучшении системы планирования и управления, широком внедрении в производство современного оборудования и технологических способов, обеспечивающих увеличение количества продукции, получаемой на единицу перерабатываемой древесины. Вовлекается также в хозяйственный оборот древесина низкого качества и ее отходы.

Учитывая настоящее состояние лесного фонда республики, здесь требуется последовательно проводить научно обоснованные мероприятия по его восстановлению, ускорить процессы его воспроизводства и внедрения в хозяйственную практику таких форм и методов организации производства, которые способствовали бы улучшению состояния лесных массивов. Это позволит осуществить в лесном хозяйстве реализацию принципа непрерывной эксплуатации леса в хозяйственных целях. В последнее время на территории ГССР не практикуется метод сплошной рубки, после которого восстановление леса, особенно в высокогорных районах является сложным и длительным процессом, требует больших капитальных и трудовых затрат. В результате широкого применения такого метода в лесах ГССР до недавнего времени, значительная часть его лесных массивов была полностью уничтожена. Поэтому большая часть лесной площади республики выпала из хозяйственного оборота. Это привело также к потере тех качеств почвы в районах республики, которые необходимы для нормального развития лесонасаждений. Для их восстановления и улучшения состояния лесов республики необходимо осуществить комплекс взаимосвязанных мероприятий, реализации которых потребует объединенных усилий даже отраслей, не входящих в состав данного комплекса (т. е. требуется разработка научно обоснованной долгосрочной программы по улучшению состояния лесного фонда ГССР). Важным элементом такой программы должна рассматриваться задача оптимизации развития и размещения лесного комплекса ГССР.

В связи с этим рассматриваются вопросы, относящиеся к лесному хозяйству (в частности, о выборе оптимальных способов и форм эксплуатации лесного фонда). Основной целью такой постановки за-

дачи при имеющихся ресурсах древесины является наиболее полное удовлетворение спроса потребителей в продукции лесного хозяйства.

Согласно оценкам специалистов в этой области, широкое использование в лесах Грузинской ССР таких способ рубки, как рубка ухода и санитарная рубка позволит довести лесозаготовку до уровня 2,5 млн. м³ в год². При этом именно эти способы лесоэксплуатации удовлетворяют вышеуказанным требованиям. Таким образом, имеются солидные резервы, реализация которых послужит основой создания хороших условий развития лесного комплекса республики в целом. Однако нужно учитывать и то обстоятельство, что при таких способах эксплуатации лесного фонда получается в большом объеме низкокачественная древесина. Поэтому параллельно с решением о способах рубки, нужно решать вопросы об оптимальном размещении предприятий, могущих эффективно перерабатывать такие виды древесины на нужную продукцию для народного хозяйства, т. е. необходимо установить соответствие между мощностями лесозаготовки по видам древесины и мощностями по ее переработке.

Вопросы развития и размещения предприятий по переработке низкокачественной древесины и отходов лесозаготовок (например производства технологической щепы для целлюлозно-бумажной промышленности и древесностружечных плит) необходимо увязать с вопросами функционирования не только тех хозяйственных объектов, у которых образуются производственные отходы, но и тех, которые являются основными потребителями их продукции.

В рамках лесного комплекса весьма важное место занимают вопросы согласования интересов лесохозяйственных, лесозаготовительных и деревообрабатывающих предприятий. Организационной формой такого согласования служит в последнее время создаваемые лесопромышленные комбинаты, получающие преимущественное развитие в малолесных регионах страны. Создание таких комбинатов обеспечивает хорошие условия для комплексного использования всех продуктов леса; тем самым создаются условия для повышения эффективности всего комплекса. Однако переустройство организационной деятельности различных предприятий в рамках одного объединения еще не означает устранения причин возникновения противоречий между ними. Для этого требуются разные мероприятия как чисто экономического, так и технико-экономического характера. В первую очередь нужно изменить характер хозяйственного механизма, на основе которого должны построить экономические отношения предприятия. В этом случае рассматриваемые хозяйственные объекты могут функционировать наиболее эффективно. В деле достижения этой цели немаловажное значение имеет технологический фактор производства, выступающий в качестве материальной основы реализации вышеуказанных принципов.

² Карчава Ш. Г., Экономическая эффективность и пути повышения концентрации производства, (диссертационная работа), 1976, с. 46.

По данным ЦСУ ГССР³ распределение прибыли по некоторым отраслям лесного комплекса приведено в таблице 1. Как видно из таблицы лесозаготовка в этом комплексе является убыточной, более того, ощущается тенденция к увеличению степени их убыточности. Причиной такого состояния можно считать, прежде всего, резкое сокращение лесных ресурсов хозяйственного назначения. Кроме того, отказ от применения сплошного метода рубки леса и эксплуатации его в основном такими методами, как санитарные рубки и рубки ухода, связано с дополнительными затратами (это в ценах их реализации не учитывается).

млн. руб.

Т а б л и ц а 1

	1965	1970	1975	1976	1977	1978
Лесная, деревообрабатывающая и целлюлозно-бумажная пром-сть	0,5	3,0	10,5	9,3	11,3	10,3
Деревообрабатывающая промышленность	—	6,6	10,5	11,0	12,5	13,7
Лесозаготовительная промышленность	2,5	-1,1	-0,9	-2,2	-2,2	-4,0

Очевидно, при таких условиях одной из первостепенных задач является совершенствование цен продукции, производимых в системе лесного комплекса. Необходимость последнего диктуется самой сущностью цен, на основе которых должны разрабатываться системы критериев эффективности производства и стимулов, способных воздействовать на повышение эффективности производства в рамках данного комплекса. Таким образом, требуется, по меньшей мере разработка такой системы цен, при которых предприятия, входящие в комплекс, могли бы строить свои отношения на хозрасчетной основе. Экономические условия для комплексного использования всех ресурсов древесины и его подведомственных отходов можно создать только на основе подобных мероприятий.

В широких масштабах применение вышеуказанных способов лесозаготовок требует хорошо развитой системы лесовозных дорог, так как в этом случае степень рассредоточенности лесозаготовки увеличивается. Такое хозяйство в лесах ГССР развито слабо, о чем свидетельствуют следующие данные: на один кв. км лесной площади приходится 0,27—0,3 км дорог, а средний всесоюзный аналогичный показатель равен 0,64 км. Учитывая особенности расположения лесного фонда на территории ГССР, очевидно, что для создания нормальных условий функционирования таких лесозаготовительных предприятий требуются большие затраты. Поэтому необходимо при ограниченных ресурсах выбрать такую последовательность их хозяйственного освоения, которая даст наибольший экономический эффект.

³ Статистический сборник ЦСУ ГССР, 1979.

Последнее время в производственных целях широко применяются различные отходы лесозаготовки и деревообработки. Они перерабатываются в различные виды продукции, которые эффективно заменяют древесину в круглом виде. Например, для производства одной тонны картона требуется около трех м³ древесных отходов и дров, тогда как это последнее в строительстве заменяет 6 м³ пиломатериалов, а в производстве тары — 18 м³ качественной древесины в круглом виде. Важно то, что имеются большие возможности увеличения выхода картоны из одного м³ древесины на основе усовершенствования технологических способов производства картона. Такая возможность при механической обработке древесины сильно ограничена. В связи с этим в структуре производства лесного комплекса происходят прогрессивные сдвиги, как в масштабе всей страны, так и в рамках ГССР. Опережающими темпами развиваются деревообрабатывающая и целлюлозно-бумажная отрасли промышленности. Об этом свидетельствует ниже приведенная таблица 2.

Таблица 2

Сравнение темпов роста продукции отдельных отраслей лесного комплекса ГССР*

	1970	1975	1980
1 Лесная, деревообрабатывающая и целлюлозно-бумажная пром-сть	100	156,92	207,83
2 Лесозаготовительная пром-сть	100	163,91	133,4
3 Деревообрабатывающая пром-сть	100	143,57	208,32
4 Целлюлозно-бумажная пром-сть	100	221,52	344,64

Несмотря на это, лесная промышленность ГССР далека еще от оптимальной структуры и поэтому во многих случаях наблюдаются диспропорции в обеспечении ряда отраслей деревообрабатывающей промышленности деловой древесиной. В связи с этим важное значение на современном уровне развития лесного комплекса приобретает определение его оптимальной производственной структуры, обеспечивающей повышение экономической эффективности его функционирования.

Наиболее развитой отраслью в системе лесного комплекса ГССР является деревообрабатывающая промышленность, которая выпускает большое количество продукции, имеющей широкий диапазон потребления. Общая сумма валовой продукции этой отрасли составляет 2,3% всей продукции промышленности, около 2% основных фондов приходится на ее долю, а по численности рабочего персонала составляет 4,3%.

Деревообрабатывающая промышленность в системе народного хозяйства республики имеет важное значение. Ее продукция потребляется во всех отраслях производства, а также служит основным фактором удовлетворения растущих потребностей населения. Но сего-

* Для составления таблицы использованы материалы ЦСУ ГССР.

дняшний уровень развития далеко еще от возможности эффективного удовлетворения этих потребностей. Например, по производству мебели на душу населения республика занимает одно из последних мест в стране.

С целью устранения такого положения дел Министерством лесной и деревообрабатывающей промышленности на 1971—1975 годы был проведен целый ряд мероприятий по техническому перевооружению данной отрасли на основе внедрения современного оборудования и технологических процессов, обеспечивающих выпуск продукции в широком ассортименте, высокого качества. Валовая продукция за этот период возросла на 49,2%, производственные основные фонды на 56,6%, производство мебели увеличилось на 85%.

Несмотря на достигнутые успехи, деревообрабатывающая промышленность не смогла выйти на такой уровень развития, чтобы могла обеспечить удовлетворение всех потребностей республики в продукции деревообработки. Основным ограничивающим условием его развития является нехватка древесного сырья. Несмотря на это, некоторое увеличение выпуска продукции возможно за счет улучшения планирования и управления в целом лесного комплекса и непосредственно входящей в него данной отрасли. При таком рассмотрении этой задачи возможно более полное выявление основных резервов его развития. Имеются внутренние резервы для повышения его эффективности, совершенствования организационной формы производства, внедрения современных технологических процессов, повышения концентрации, углубления специализации и нахождения эффективных форм их комбинирования. Уровень концентрации по деревообрабатывающей промышленности приведен в таблице 3.

Таблица 3⁴

Предприятия, состоящие на самостоятельном балансе с годовым объемом валовой продукции (тыс. руб.)	Уд. вес отдельных групп по количеству предприятий (в %)				Уд. вес отдельных групп по объему производимой продукции (в %)			
	1965	1970	1975	1977	1965	1970	1975	1977
I до 100	—	0,3	0,16	0,1	—	14,3	7,1	5,5
II 101— 500	2,3	3,2	1,57	1,7	15,8	17,8	14,3	16,7
III 501— 1000	15,7	4,1	5,28	4,6	36,8	10,7	16,1	16,7
IV 1001— 3000	52,2	39,7	27,6	23,5	42,1	39,3	41,1	35,2
V 3001— 5000	2	25,5	17,8	15,1	—	10,7	10,1	11,1
VI 5001—10000	29,8	27,2	22,1	22,2	5,3	7,2	7,1	9,3
VII 10000 и более	—	—	25,4	32,8	—	—	3,6	5,5

Как видно из данной таблицы, в динамике уровень концентрации имеет тенденцию к увеличению, сокращается доля мелких предприятий. Но как известно, наибольший эффект от концентрации производ-

⁴ Чиковани Т. Деревообрабатывающая промышленность: достижения, проблемы, перспективы. Экономист, 1979, № 11, Тбилиси, с. 13.

ства можно получить тогда, когда этот процесс сопровождается соответствующей ему формой специализации, кооперирования и комбинирования. Определение оптимальной формы сочетания этих факторов повышения эффективности общественного производства — одна из основных задач, которая должна решаться при разработке плана развития и размещения производства любого вида и, в том числе, производства лесного комплекса.

Особенно плохо обстоит дело с концентрацией лесопильных заводов в ГССР. По данным ЦСУ ГССР на 1977 год на территории республики функционирует 445 лесопильных заводов, которые распределены на территории республики и принадлежат разным министерствам и ведомствам. Их общая мощность по выработке пиломатериалов во многом превосходит фактическое их производство. Поэтому коэффициент их использования очень низок и составляет 9—10%. Как видно, такое количество лесопильных заводов необоснованно. Поэтому нужно решить вопросы об их объединении в возможных масштабах и размещении по территории ГССР. Это очень важно и с точки зрения повышения степени комплексного использования древесины, так как в этой стадии обработки около 30—40% перерабатываемой древесины идет на отходы. Только на базе крупных предприятий указанного вида может быть создано такое производство, которое сможет эти отходы эффективно перерабатывать в нужную продукцию для народного хозяйства. Как видно, при их размещении и этот фактор должен учитываться.

В рамках деревообрабатывающей промышленности создан ряд комбинатов в составе которых объединяются предприятия, связанные по технологической линии переработкой древесины. Такая форма организации производства является прогрессивной, особое развитие она получила в мебельной промышленности ГССР. В рамках такого предприятия создаются хорошие условия для повышения уровня специализации как в целом данного предприятия, так и для его отдельных частей. Также создаются благоприятные условия для внедрения новой техники и механических способов производства и их эффективного использования. На этих комбинатах интеграция производства различного вида осуществлена по линии их вертикальной связи, но при реализации принципа комплексного использования древесины этого недостаточно. Их нужно дополнить связями межотраслевого характера, т. е. требуется определенное сочетание в рамках этих комбинатов вертикальной и горизонтальной связей. Последние в основном определяются при создании предприятий или отдельных цехов в пределах комбината, которые производят продукцию из отходов древесины, получаемых на разных стадиях ее обработки на данном комбинате.

Варианты создания таких комбинатов, различающихся между собой по разным параметрам, должны анализироваться совместно с другими задачами, которые приходится решать при разработке оптимального варианта развития и размещения лесного комплекса в целом.

В состав лесного комплекса входит целлюлозно-бумажная промышленность, выпускающая различные виды полуфабрикатов и конечной продукции в виде бумаг и картона. По сумме выпускаемой продукции целлюлозно-бумажная промышленность составляет 0,6% всей валовой продукции промышленности республики. Число предприятий и комбинатов равно восьми, занято на них около 3619 человек.

Как уже отмечалось выше, при производстве продукции целлюлозно-бумажной промышленности применяются в основном низкокачественные древесина и отходы лесозаготовки и деревообработки. Вопросы о формах организации производства такого рода сырья был рассмотрен выше в связи с организацией производства лесозаготовки и деревообработки. В основном полуфабрикатом для производства картона и бумаг является целлюлоза, которую можно производить из различного вида древесины и ее отходов. Применение последних позволит сократить потребление качественной древесины, которая может быть направлена в другие сферы производственной деятельности лесного комплекса. Также нужно учитывать то обстоятельство, что некоторая продукция этой промышленности заменяет потребность в качественной древесине, причем в гораздо больших размерах, чем требуется для производства.

Таким образом, характеристика тех отраслей материального производства, которые получили развитие в системе лесного комплекса Грузинской ССР и задач, которые стоят перед ними, показывает важность комплексного подхода при решении различных задач, касающихся развития и размещения производства лесной промышленности. Только на основе такого подхода представляется возможным определение оптимальной структуры лесного комплекса и оптимального варианта развития и размещения как всей системы производства в целом, так и ее отдельных частей.

Реализовать такой принцип планирования в масштабе этого комплекса на основе традиционных методов планирования не представляется возможным. На характер формирования вариантов развития и размещения этих производств оказывает влияние множество факторов (природного, экономического, экологического, технологического, территориального и социального характера), которые связаны между собой самым тесным образом и в большинстве случаев имеют противоречивый характер. Поэтому очевидны целесообразность и необходимость применения экономико-математических методов планирования, на основе разработки единой модели адекватно описывающей данный объект планирования. Разработка экономико-математической модели развития лесного многоотраслевого комплекса ГССР позволяет достаточно полно учитывать действия многообразных факторов, влияющих на эффективность развития и размещения данного производственного комплекса.

В настоящее время разработано множество экономико-математических моделей, отражающих разные стороны и аспекты развития и функционирования лесного многоотраслевого комплекса. Среди них есть и такие, которые охватывают исследуемый объект как целое, на основе разработки системы моделей оптимизации развития и размещения данного комплекса в масштабе страны. Многие при их практическом применении доказали свою жизнеспособность, и, тем самым, эффективность.

В начальной стадии применение таких методов в планировании и управлении производств лесопромышленного комплекса осуществлялось при решении отдельных, частных задач, возникающих на нижних уровнях планирования и управления производством. В частности, к задачам этого класса принадлежат, например, определение наилучшего варианта загрузки оборудования, различающихся между собой по производительности выработки отдельных видов продукции⁵, оптимизация способов раскроя материалов на некоторых стадиях его обработки⁶ и т. п. Модели данного класса применяются для оптимизации отдельных параметров функционирования текущего производства.

Решение задач такого типа способствует улучшению некоторых технико-экономических характеристик отдельных предприятий, в частности, повышается степень эффективного использования оборудования и материальных ресурсов. Поэтому их применение на уровне предприятия обосновано и целесообразно в любом случае, независимо от того, реализуются или нет оптимальные методы на других уровнях планирования лесного комплекса. Только следует отметить, что в первом случае их эффективность будет намного выше, чем во втором.

Следующим этапом развития данного подхода является разработка и практическое применение моделей для исследования вопросов развития и размещения производства отдельных видов продукции в масштабе страны или в пределах района. При постановке и анализе таких задач предполагается, что перспектива развития других видов производства в данном районе лесного комплекса является заранее заданной.

Такая же предпосылка принимается при определении оптимального плана развития и размещения производства целлюлозно-бумажной промышленности⁸. Согласно этой схеме, оптимизация размещения производств разделяется на две последовательные стадии. На первой стадии определяется оптимальный вариант размещения по районам

⁵ Смоляницкий Б. З., Пугачев В. Ф., Оптимальное планирование в целлюлозно-бумажной промышленности, М., 1964.

⁶ Ветшева В. Ф., Малыгин К., Переработка дровяного сырья. — «Лесная промышленность», 1981.

⁷ Глейзер Г. С., Пуговкин Р. С., Шашкина Г. Решение задачи размещения целлюлозно-бумажной промышленности, М., 1969.

⁸ Глотов В. В., Денищенко Т. Ю. Обоснованные оптимального размещения целлюлозно-бумажной промышленности, М., 1969.

страны. На второй стадии — внутрирайонное размещение производства с определением оптимального уровня концентрации производства по пунктам их размещения, специализации и комбинирования, рациональные схемы перевозки продукции.

Учитывая тесноту и взаимозависимость различных видов производства, входящих в состав лесного комплекса, становится очевидным, что в данном случае оптимальный план размещения отдельных видов продукции будет сильно зависеть от уровня обоснованности вышеуказанной предпосылки. Поэтому реализовать такую схему оптимизации в масштабе страны фактически невозможно, а в рамках экономического района его реализация лишь в том случае является целесообразной, если данный район является производителем преимущественно одного вида продукции. Однако, в связи с тем, что в последнее время повышаются требования эффективности использования лесных ресурсов в каждом районе страны, на основе нахождения оптимального способа сочетания производства различных видов продукции, такое условие в перспективе не выполнимо.

Для его реализации в работах ряда авторов предлагаются экономико-математические модели оптимизации внутриотраслевой структуры лесного комплекса⁹. Для оценки комплексного и эффективного использования древесины различного вида предлагается показатель, разработанной ими в виде расчетной прибыли приходящей на 1 м³ перерабатываемой древесины. Исходя из этого, выбирается такой план развития и сочетания предприятий лесного комплекса внутри района, который максимизирует этот показатель, выступающий в данном случае в качестве критерия оптимальности. Определение оптимальной структуры производства на основе применения максимума расчетной прибыли предъявляет особые требования к системе цен на сырье, полуфабрикаты и продукцию этого комплекса. Однако, так как в настоящее время существующие цены не удовлетворяют такому требованию, до решения задачи оптимизации данного типа потребуются специальные расчеты для устранения влияния указанного недостатка на оптимальное решение.

Определение оптимальной структуры лесного комплекса должно решаться на уровне народного хозяйства. Это связано с тем, что при данном уровне потребления основной задачей является выявление и учет экономической эффективности производства и применения взаимозаменяемой продукции по различным направлениям их потребления.

⁹ Петров А. П. Айзер Г. Модель оптимизации комплексного использования древесного сырья в лесоперерабатывающей промышленности. — «Экономика и математические методы», 1976, т. 12, № 16, с. 1201—1203; Глейзлер Г. С., Жуков Г. Д. «О задаче обоснования оптимальной структуры лесоперерабатывающего производства» — «Экономика и математические методы», 1980. т XVI, вып. 6, с. 1218—1220.

В литературе для решения этого вопроса разработан оптимизационный межотраслевой баланс народного хозяйства¹⁰. Здесь конечная потребность в определенных продукциях фиксируется, а варианты их удовлетворения выбираются таким образом, чтобы совокупные приведенные затраты были минимальными. При таком рассмотрении этого вопроса возможные направления использования продукции лесного комплекса с учетом их взаимозаменяемости оцениваются с точки зрения их народнохозяйственной эффективности.

После решения последней задачи следует перейти к анализу и моделированию развития и размещения лесного комплекса по районам страны. Здесь должны определяться оптимальная структура, межрайонные пропорции, внутриотраслевая и внутрирайонная структура производства лесного комплекса, а также наиболее рациональные связи между районами страны. Это задача в работе «Системы моделей оптимизации развития и размещения лесного народнохозяйственного комплекса»¹¹ решается на основе системы моделей, охватывающих все существенные факторы, определяющие его развитие. В указанной работе предложена двухуровневая схема оптимизации. Модель верхнего управления описывает в целом данную систему производства, а модели нижнего уровня рассматривают развитие и размещение отдельных подотраслей этого комплекса. Окончательный оптимальный план развития лесного комплекса получается в результате итеративного процесса, на основе специального алгоритма, который разработан с этой целью.

В состав данной системы моделей включается также внутрирайонная модель развития производства лесной промышленности. Это позволяет наиболее полно учитывать те особенности конкретных районов страны, которые оказывают значительное влияние на характер формирования производства лесного комплекса.

Такая двухуровневая схема оптимизации разработана Готовым В. В.¹², но здесь отдельные подотрасли лесной промышленности не выделяются как самостоятельные блоки. Модель верхнего уровня предназначена для решения задачи оптимизации развития и размеще-

¹⁰ Аганбегян А. Г., Белоусова В. С., Об определении оптимальной структуры отраслей лесной промышленности. «Сиб. отд. АН СССР, сер. обществ. наук», 1964, № 9, с. 83—85.

¹¹ Система моделей оптимизации развития и размещения лесного народнохозяйственного комплекса, М., ЦЭМИ АН СССР, 1980.

¹² Г л о т о в В. В., Математика и планирование, М., «Лесная промышленность», 1968.

ния данного комплекса по районам стараны, а в моделях нижнего уровня решается вопрос о развитии и размещении производств лесного комплекса в масштабе каждого рассматриваемого района. В следующих работах¹³ указанного автора данная система модели получила развитие. Здесь предлагается следующая последовательность оптимизации: межотраслевая (народно-хозяйственный уровень) и межрайонная пропорции; внутрирайонные пропорции и определение параметров развития и функционирования предприятий.

Следующим наиболее важным направлением развития моделирования лесного многоотраслевого комплекса является отражение в них динамического аспекта оделируемой системы и более полного учета межотраслевых связей лесной промышленности внутри района. Эти аспекты рассматриваемой задачи достаточно полно отражены в разработанной системе моделей сотрудниками Института экономики и организации промышленного производства СО АН СССР¹⁴.

Данная система оптимизации лесопромышленного производства состоит из трех уровней: планирование в масштабе страны, отдельного региона и оптимизация территориально-производственных комплексов. В горизонтальном аспекте используются модели трех групп: сводного территориального планирования, планирования комплекса взаимосвязанных отраслей и модели развития отдельных предприятий и производств.

При планировании в масштабе страны используется динамическая межотраслевая модель и динамическая модель межотраслевого баланса оптимизационного типа. На основе этих расчетов определяются общие характеристики развития народного хозяйства и его наиболее крупных отраслей промышленности, в том числе лесной.

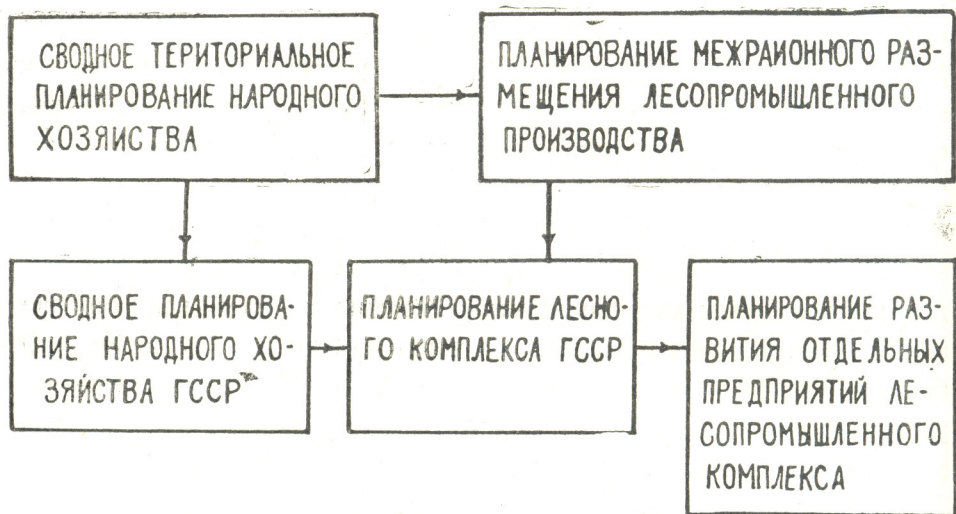
Результаты данного этапа расчета учитываются при решении задачи оптимизации развития и размещения лесного комплекса и при разработке сводного плана развития народного хозяйства республик (экономического района). Последние два расчета дают исходные материалы для решения и анализа задачи оптимизации развития и размещения этого комплекса и т. д.; процесс продолжается до определения оптимального плана предприятий и производства лесного комплекса.

Учитывая настоящее состояние и некоторые перспективы развития сырьевой базы лесного комплекса ГССР, а также масштабы развития

¹³ Глотов В. В., *Оптимальное планирование в лесно промышленности, М., «Лесной промышленность», 1973.*

¹⁴ *Оптимизация лесопромышленного производства, Новосибирск, 1976.*

его отдельных подотраслей, можно предположить, что в данном случае схема оптимизации развития лесного комплекса выглядит так:

Реализация данной схемы оптимизации лесного комплекса в рамках ГССР позволит определить наиболее обоснованную структуру производства этого комплекса с учетом межотраслевой связи внутри республики, а также межрайонных пропорций и связей лесного многоотраслевого комплекса в масштабе страны. Учет этих факторов (особенно второго) очень важен, так как условие развития производства лесной промышленности республики во многом зависит от объема и структуры поставки в ней древесного сырья.

Представлена отделом социально-экономического прогнозирования и математического программирования Института Экономики и права АН ГССР

ნათელა ზიოლაზვილი

მევენახეობის სანერგე მიწურნეობის განვითარება საბჭოთაობამდე საქართველოში

საქართველო მევენახეობა-მეღვინეობის ერთ-ერთი უძველესი და ამასთანავე კლასიკური ქვეყანაა, ბრინჯაოს ეპოქაში, ე. ი. ჩვენს ერამდე მეორე ათასწლეულში, საქართველოს ტყეებში ვაზი არა მხოლოდ ველური სახით ხარობდა, არამედ საკმაოდ ფართოდ იყო კულტივირებული.

ჩვენი ქვეყნის ბუნებრივ-კლიმატურმა პირობებმა და ქართველი ხალხის სიყვარულმა ვაზის კულტურისადმი განაპირობეს 500-ზე მეტი კულტურული ვაზის ჯიშის ფორმირება, რაც მსოფლიოში გავრცელებული ჯიშების ერთ მეოთხედზე მეტს შეადგენს. მარტო კახეთში გაშენებულია 80, იმერეთში — 75, რაჭა-ლეჩხუმში — 50 ჯიშის ვაზი.

თუ გავითვალისწინებთ ტერიტორიულ შესაბამისობას, იმ დასკვნამდე მივალთ, რომ ვაზის ჯიშთა რაოდენობის მხრივ საქართველოს პირველი ადგილი უკავია მსოფლიოში და ვაზის ჯიშთა „შექმნა-გამოყვანა მსოფლიო სოფლის მეურნეობის საუნჯეში ქართველი ერის მიერ შეტანილი ერთ-ერთი დიდი წვლილთაგანია“¹.

ქართველ გლეხკაცს ვენახი მარტო გამორჩენის წყაროდ კი არ მიაჩნდა, არამედ იმ წმინდა აუზადაც, „სადაც მის მამა-პაპას თავისი ოფლი მოუდენია და მიუბარებია საშვილიშვილოდ... ჩვენში, რომ გლეხკაცმა თავი დაანებოს თავის ადგილს, უნდა ჯერ გულიდამ ამოიღოს თავისი თემი, თავისი ოჯახის წარსული, თავისი მამა-პაპა, რომელთა ნაშთი, ძეგლი თვითეული ვაზია, თვითეული ხეა, მამა-პაპის ხელით დარგული და ოფლით მორწყული“².

მევენახეობამ თავისი განვითარების უმაღლეს საფეხურს რეფორმის შემდგომ პერიოდში მიაღწია, როდესაც ვენახის მთლიანმა ფართობმა 70 ათას ჰექტარს გადააჭარბა.

მევენახეობას უხსოვარი დროიდან დიდ ზიანს ვაზის მავნებლები აყენებდნენ. ამ მხრივ, მასზე ყველაზე დამანგრეველი გავლენა იქონია „ოდიუმმა“, „მილიუმმა“ და ფილოქსერამ.

ოდიუმი („ნაცარი“, „ნაცარა“, „ტუტა“) ამერიკიდან ვაზის ნერგებს გადმოყვა ევროპაში. იგი პირველად 1845 წელს აღმოაჩინა მებაღემ ტურკერმა ინგლისში, შემდგომ კი, 1847—1848 წწ. საფრანგეთს, ბელგიას და ევროპის სხვა ქვეყნებს მოედო. რუსეთში იგი გაჩნდა 1852 წელს ბესარაბიაში, საქართველოში კი — 1854 წელს შავი ზღვის სანაპიროზე. ქართველმა ხალხმა მას „ნაცარი“ ანუ „ობი“ უწოდა, რადგან ამ დაავადების შემდეგ ყურძნის

¹ ნ. კეცხოველი, მ. რამიშვილი, დ. ტაბიძე, „საქართველოს ამპელოგია“, თბ., 1960, გვ. 2.

² ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. VI, 1956, გვ. 188—189.

მტევნებს ნაცრისფერი ხაო დაედება და იწვევს ბიზბილის სკდომას და ტევნების ხმობას. იგი აფუჭებს, როგორც ნაყოფს, ისე ვაზს. ამ დაავადებას მალე მეორე, უცხოეთიდან შემოტანილი ვაზის სოკოვანი დაავადება — „მილდიუმი“ დაერთო, რომელსაც ჩვენში „ჭრაქს“ უწოდებენ.

1886 წელს, პირველად იმერეთში, აღმოჩნდა მილდიუმი, რომელმაც დალუბვამდე მიიყვანა იმერეთისა და გურია-სამეგრელოს მევენახეობა, განსაკუთრებით კი მაღლარი ვაზი.

აკად. პ. გუგუშვილი წერს, რომ ოდიუმმა იმერეთის მევენახეობას ვერ მიაყენა ისეთი ზიანი, როგორც სამეგრელო-გურჯას. „შედარებით მეტი ზიანი მევენახეობას აქ მიაყენა მილდიუმ, რაც უწინარეს ისევ გურია-სამეგრელოში გაჩნდა და ამდენად იმერეთში უკვე შეეძლოთ მომზადებული შეხვედროდნენ ამ ავადმყოფობასაც... ამასთანავე სოკოვანი ავადმყოფთა წინააღმდეგ ბრძოლამ ხელი შეუწყო მევენახეობის შემდგომი ინტენსიფიკაციისაკენ მოსახლეობის მისწრაფების ზრდას. მაღლარი სულ უფრო დიდი ზომით ადგილს უთმობს დაბლარს, რომელიც აქ მე-18 საუკუნეშიაც ფართოდ იყო გავრცელებული³.

ფილოქსერა (მიკროსკოპული მწერი) ამერიკიდან შემოსული მატლია: საქართველოში ფილოქსერა პირველად ნაპოვნი იქნა სოხუმის ახლოს ოთხმოციან წლებში, შემდეგ აჭარაში, გურია-სამეგრელოში, იმერეთში, ქართლში და ბოლოს კახეთში. ფილოქსერას გამოჩენიდან რამდენიმე თვის შემდეგ, 1881 წ. 27 დეკემბერს, თბილისში შეიქმნა საგანგებო სახელმწიფო ორგანო „კავკასიის საფილოქსერო კომიტეტი“, რომელმაც ფილოქსერის წინააღმდეგ ენერგიული ზომების მიღება დაიწყო. ეწყობოდა დაავადებული ვაზების საჩვენებელი მკურნალობა, ზერების დატბორვა, ფილოქსერისაგან განადგურებული ვენახის ნაცვლად ადვისის („იზაბელა“) ჯიშის ვაზის გაშენება, მაგრამ ყველა ამ ღონისძიებას შედეგი არ მოყოლია.

გასული საუკუნის 90-იან წლებში მოწვეული იქნა სპეციალური სხდომა, რომელსაც, როგორც ადგილობრივი, ასევე საზღვარგარეთიდან მოწვეული სპეციალისტები (პროფ. მარიონი, პროფ. ჰორვარტი, აკად. კოვალევსკი და სხვა) ესწრებოდნენ. სხდომის მიზანი იყო განადგურებამდე მისული ვენახების გადარჩენა და ფილოქსერის წინააღმდეგ ბრძოლის გზების გამონახვა.

სხდომის მსვლელობაში შეიქმნა ორი ძირითადი მიმდინარეობა: ადგილობრივი სპეციალისტები, ვ. ა. სტაროსელსკის მეთაურობით, მოითხოვდნენ ვენახების ამერიკულ ვაზის საძირეზე აღდგენას, ხოლო მეორე მიმდინარეობა, მარიონის მეთაურობით, — დაავადებული ვენახების ამოძირკვას და მის სანაცვლოდ სხვა მრავალწლოვანი და ერთწლოვანი კულტურების განვითარებას ვ. ა. სტაროსელსკიმ გადაჭრით გაილაშქრა ამ პესიმიზმის წინააღმდეგ და სრული რწმენით ამტკიცებდა ვენახების ამერიკული ვაზის საძირეზე გადაყვანის აუცილებლობას და დიდ პერსპექტივებს.

1890 წელს ვ. ა. სტაროსელსკის ქუთაისის გუბერნიის საფილოქსერო ძთავარი ექსპერტის მოვალეობა დაეკისრა. ამავე წელს, კავკასიის საფილოქსერო კომიტეტმა ვ. ა. სტაროსელსკისა და ი. ანდრონიკაშვილის ინიციატივითა და ხელმძღვანელობით მოაწყო ამერიკული ვაზის სანერგე ზესტაფონის

³ პ. გუგუშვილი, მევენახეობის გეოგრაფიული გაადგილება, ეკონ. ინსტ. შრომები, ტ. VI, 1952, გვ. 98.

(ყვირილის) მახლობლად (2, 5 ვერსზე), სოფ. საქარაში. ამ პერიოდში ამერიკული ვაზის რქისა და ვაზის დაფესვიანებული ნამყენის (ნერგის) საზღვარგარეთიდან შემოზღვევა აკრძალული იყო, რადგან საშიში იყო ფილოქსერას შემოტანა. დასაშვებად ითვლებოდა მხოლოდ ამერიკული ვაზის თესლის შემოზღვევა.

ორი წლის გამოცდილებამ საქარის სანერგის მუშაკებს და თვით ფილოქსერის კომიტეტს უჩვენა, რომ საქართველოს მევენახეობის აღდგენის ბედის დამყარება საძირე ვაზის ჯიშების თესლზე შეუძლებელი იყო. საჭირო გახდა საზღვარგარეთიდან რქის გამოწერა.

1893 წელს საქარის სანერგემ საზღვარგარეთიდან სხვადასხვა ჯიშის 3000 ცალი რქა მიიღო. წლითწლობით იზრდებოდა ინტერესი და მოთხოვნილება ამერიკული ვაზისადმი. ვაზის ნერგის არსებული დონე უკვე ვეღარ აკმაყოფილებდა ვაზრდილ მოთხოვნებს. იქმნებოდა საფუძველი სანერგეების ქსელის გაფართოებისა. თუ 1891 წელს ამერიკული ვაზის საქარის სანერგის ფართობი უდრიდა სულ 2000 კვ. მეტრს (0, 2 დესეტინა), 1897 წ. მან 18 ჰექტარი შეადგინა.

ამერიკული ვაზის სადღეით მოსახლეობის უკეთ უზრუნველყოფისა და მისი მოვლა-მოშენების საქმის ცოდნის ხალხში გავრცელების მიზნით, ქუთაისის გუბერნიის სხვადასხვა პუნქტებში მცირე საცდელ-საჩვენებელი სახერგეები მოეწყო. მარტო სენაკის მაზრაში 1898—1899 წწ. ასეთი სანერგეები მოეწყო 50 ჰექტარ ფართობზე. ამერიკული ვაზის სანერგეები ეწყობოდა სოფლის სასწავლებლებთან და გლეხთა პირად საკარმიდამო ნაკვეთებზე. 1899 წ. გაზ. „ივერია“ იტყობინებოდა, რომ „წელს საქარის სანერგის მმართველის ბ-ნ სტაროსელსკის თაოსნობით და კავკასიის სამოსწავლო ოლქის უფროსის ნებართვით, ქუთაისის გუბერნიაში საერო განათლების სამინისტროს მრავალ სკოლასთან გაშენებული იქნა ამერიკული ვაზის ვენახები, იმ მიზნით, რომ სკოლების მოსწავლენი გაცნობოდნენ ამ ვენახების გაშენების პირობებს. ასეთი ვენახები გაშენებული იქნა კავკასიის საფილოქსერო კომიტეტის ინსტრუქტორის ბ-ნ ტეისის ხელმძღვანელობით ზონის სამასწავლებლო სემინართან, ოზურგეთის სასწავლებელთან, ძველი სენაკის სათავადაზნაურო სკოლასთან, დიდ-ჯიხაიშის სასწავლებელთან, ნიგოთის ერთკლასიან და ორკლასიან სასწავლებელთან, კიცხისა და ხუნიგვის სასწავლებელთან“⁴.

საქარის სანერგემ თავისი პირველი ფილიალი მოაწყო 1897 წელს სოფ. ქორეისუბანში (რკ. გზ. სადგ. საჯევახოს მახლობლად). სანერგეს დაკავებული ჰქონდა 43 ჰექტარი ნიადაგი. სანერგე ემსახურებოდა როგორც იმერეთს, ისე გურია-სამეგრელოს მევენახეობას. ამავე წელს, ი. ანდრონიკაშვილის თაოსნობით გაიხსნა ალაიანის სანერგე (გორის მაზრა, რკ. გზ. სადგურ ქსნის მახლობლად), რომელიც უმთავრესად ქართლს ემსახურებოდა. სოფ. კონდოლში (თელავის მაზრა) დაარსდა ჩობახურის (შემდგომში კონდოლის) სანერგე.

1899 წელს მოეწყო სამი ახალი საცდელი სანერგე უბანი სოფლებში ბოსლევსა და ვერტყვილის ჭალაში შორაპნის (მაზრა) და როდინაულში (ქუთაისის მაზრა) 200—200 კვ. საყენ ფართობზე. ასევე გაფართოვდა სანერგე 100 კვ. საყენით სოფელ ჭალაში.

⁴ გაზ. „ივერია“, 1899, № 191.

თუ როგორ იზრდებოდა საქარისა და ქორეისუბნის სანერგე მეურნეობებში 1899—1909 წწ. მიღებული ამერიკული ვაზის რქის რაოდენობა, ამის შესახებ მონაცემები მოტანილია 1-ლ ცხრილში.

ცხრილი 1

ამერიკული ვაზის მიღების დინამიკა საქარის და ქორეისუბნის სანერგეებში 1899—1909 წწ.⁵

სანერგეების დასახელება	წ ლ ე ბ ი										
	1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909
საქარის	460306	540280	549950	143800	546700	451200	423400	392100	321700	309400	270500
ქორეისუბნის	57600	167500	184300	235200	206500	176100	48000	157950	96500	100550	55400
სულ	518100	707780	744250	379000	753200	627300	471400	550050	418200	409950	325900

როგორც ამ მონაცემებიდან ჩანს, ამერიკული ვაზის რქის ყველაზე დიდი მწარმოებელი (ოთხი მეხუთელი) იყო საქარის სანერგე მეურნეობა, რომელიც წინა წლებშიაც დიდი რაოდენობით აწარმოებდა ამერიკული ვაზის ლერწს. კერძოდ, მან 1896 წ. გასცა 18831 ცალი, 1897 წ. — 192104, ხოლო 1898 წ. — 1367629 ცალი.

მიუხედავად ამერიკული ვაზის სახაზინო სანერგეების ქსელის გაფართოებისა, ფილოქსერის კომიტეტმა საჭიროდ ჩათვალა კერძო პირთა ინიციატივის გაფართოება, რათა ამ დროისათვის ამერიკულ ვაზზე არსებული მოთხოვნილება ნაწილობრივ მაინც დაეკმაყოფილებინათ. ასეთ პირებს ეკუთვნოდნენ: ტიებო (სოფ. დიმი), ა. მიურატი (სოფ. სალხინო), შერვაშიძე (სოხუმის ოლქი) და სხვა.

ფილოქსერას წინააღმდეგ ბრძოლას ქართველი მევენახეები აწარმოებდნენ როგორც ამერიკული ვაზის ლერწის, ისე ფილოქსერაგამძლე საძირე ნამყენის ფართოდ გამოყენებით. აგრ. ერმილე ნაკაშიძე წერდა: „ჭკადუასა და სალხინოში, ამერიკულ საძირეზე მყნობა, ამჟამად წარმოებს ყოველწლიურად და ამასთან მყნობის რაოდენობა თანდათან იზრდება. ასე მაგალითად, 1895 წლის გაზაფხულზე დამყნილია 38 000 მაგიდაზე და 20 000 ადგილზე...ამერიკული ვაზის სახერგეს ორივე მამულში 3 დესეტინამდე მიწა ეკავა“⁶.

1899 წელს სოფ. დიმი ტიებოს გაშენებული ჰქონია 5 ჰექტარამდე ნამყენი ვენახი და სანერგე, სადაც მარტო ამ წელს გამოიყვანა 75 000 დაფესვიანებული ნამყენი. ამავე წლისთვის, საქარის სანერგეს ქუთაისის გუბერნიის სხვადასხვა ადგილას მოწყობილი ჰქონდა 17 საცდელი ნაკვეთი სკოლებისა და კერძო პირებს (უმთავრესად გლეხობის) მიწებზე. გარდა ამისა, შორაპნისა და ქუთაისის მაზრების 92 სოფელში ვენახები ნამყენი ვაზებით იყო გაშენებული.

კერძო პირთა ინიციატივამ გამოიწვია ის, რომ საქართველოში ამერიკუ-

⁵ ბ. ალექსიძე, საძირე ვაზის სადედებისა და ნამყენი ვაზით ვენახის გაშენება საქართველოში, თბ., 1956, გვ. 34.

⁶ იქვე, გვ. 14.

ლი ვაზის კულტურა შეიქმნა თითქმის კომერციული თაოსნობის ობიექტად. „უდიდესმა მოთხოვნილებამ ამერიკულ ვაზებზე და ამ საქმის სარფიანობამ აღძრა კერძო ინიციატივა. რამოდენიმე მსხვილი მეურნეობის გარდა... ამერიკული ვაზის კულტურას ხელი მოკიდა რამოდენიმე ამხანაგობამ და მრავალმა გლეხმა. უკანასკნელთა უმრავლესობა უპირატესად დამყობას ეწევა ნაწილობრივ თავიანთის, მაგრამ უმთავრესად კი გასაყიდათ.“⁷. მარტო ოზურგეთის მაზრაში 15 კერძო ამერიკული ვაზის სადედე და სანერგე საცდელი და საჩვევებელი ნაკვეთები იყო. ასეთივე ნაკვეთები იყო რაჭაში, ლეჩხუმსა (ჭვივის და ვახისჭალის) და კახეთში. 1903—1904 წლებში ოძისის სახაზინო მამულში ერთ ჰექტარზე გაშენებული იყო ამერიკული ვაზის 3 სადედე და ამდენსავე ფაქრობზე — ნამყენი ვენახი.

სახაზინო სანერგეები თანდათან აფართოებდნენ თავიანთ მუშაობას. 1904 წლისთვის საქარის სანერგეს რაჭისა და ლეჩხუმის მაზრებში უკვე ჰქონდა 9 საცდელი ნაკვეთი (ვანისჭალა, ჭყვიში, რიცეული, ხვანჭკარა, ახალსოფელი, აჭა, ოჯურეში, ზუბა, ბუგეული). ამავე წელს, საქარის, სანერგემ დაამზადა 145300 მეტრი ამერიკული ვაზის ლერწი, ხოლო ქორეისუბნის სანერგემ — 420 000 მეტრი.

სახაზინო სანერგეების მიერ ჩატარებული ნაყოფიერი მუშაობა შეაფერხა 1905 წლის რევოლუციამ. მკვეთრად მოდუნდა თვით საქარის სანერგის საქმიანობაც და დაეცა მის მიერ განხორციელებული ღონისძიებათა ეფექტურობა, რაც სხვა ფაქტორებთან ერთად ამ სადგურის ხელმძღვანელობისაგან ცნობილი სპეციალისტის, ვ. სტაროსელსკის ჩამოცილებით იყო განპირობებული. ყოველივე ზემოთ აღნიშნული იყო მიზეზი იმისა, რომ ამ დროისათვის დამზადებული ვაზის ლერწის დიდი ნაწილი დაწვეს, 2,5 ჰექტარამდე, სადედე ამოჩეხეს და განთავისუფლებული ადგილის ნაწილზე ნამყენი ვაზი დარგეს. მიუხედავად იმისა, რომ კავკასიის საფილოქსერო კომიტეტი ინტენსიურ მუშაობას აწარმოებდა რათა ფილოქსერა არ გავრცელებულიყო აღმოსავლეთ საქართველოში, მეფის მთავრობა ამ მხრივ მეტად ინდიფერენტულობას იჩენდა, პირიქით ამ მიზნისათვის გაღებულ ხარჯებს კიდევ ამცირებდა, დევნიდა რევოლუციურად განწყობილ სპეციალისტებს.

1905 წლის ბოლოსა და 1906 წლის გაზაფხულზე არსებული პოლიტიკური ვითარების გამო საქარისა და ქორეისუბნის სანერგეებმა დააძვენეს სულ 65165 ცალი ლერწი. ამავე წელს მოსავლის დიდი ნაწილი გადაყარა ალაიანის სანერგეებმაც, ხოლო კონდოლის სანერგეში ამერიკული ვაზის ლერწი მიიღეს სულ 98500 მ.

1906 წლისათვის საქარის სანერგეს საცდელი ნაკვეთები მოწყობილი ჰქონდა: ცხინვალში, სურამსა და ბეკამში (გორის მაზრა), ხინჯაში, ბოსკევეში, ჭალაში, ვერტკვილის ჭალასა და უბისაში (ზემო იმერეთი). უბისის სახაზინო მამულში იყო სადედეც. ყველა ამათ ერთად აწარმოეს 7000 მეტრი ლერწი.

ამ დროისთვის ქართლში, ოძისის მამულში იყო 1 ჰექტარამდე ნამყენი ვენახი და 0,5 ჰექტარამდე სადედე.

იყო კერძო ნამყენი ვენახებიც: დიდ ჯიხაიშში, მუბში, კულაში, ხრესიდში, ხონში, (ქუთაისის მაზრა), მუხურასა და ვარდიგორაში (შორაპნის მაზრა), ფცა-

7 პ. გ უ გ უ შ ვ ი ლ ი, მევენახეობა საქართველოსა და ამიერკავკასიაში 1801—1920 წწ., ეკონომიკის ინსტიტუტის შრომები, ტ. V, გვ. 350.

სა და ხობში (ზუგდიდის მაზრა), ფარცხმაში, ხიდისთავსა და ჩოხატაურში (ოზურგეთის მაზრა).

1910 წელს ა. ფირალოვი ჟურნალ „Кавказское хозяйство“-ში წერდა, რომ ანანოვს სოფ. ბაღდაღში ჰქონდა 14 დესეტიანა ამერიკული ვაზის სადედე. ეს სადედე იძლეოდა 400 000-მდე მეტრ ლერწმს, რომლის დიდი ნაწილი იყიდებოდა. მასვე ჰქონდა სანერგეც, რომელიც აძლევდა 200 000 წლიურ ნაშენ ვაზს. აქედანაც ღიდ ნაწილს ყიდდა.

კახეთში ფილოქსერა პირველად შენიშნულ იქნა 1910 წ. სოფ. ლელიან-ში. შემდეგ თანდათან მთელ კახეთს მოედო. 1913 წელს გაზეთი „ხმა კახეთისა“ წერდა, რომ „საუფლისწულო მამულში აღმოვაჩინეთ ფილოქსერა, მაშინვე დაფაცურდნენ ვენახების გამგენი და, როგორც გადმოგვცეს, თითო ვაზის ძირს, საცა ფილოქსერა აღმოვაჩინეთ, ათ-ათი გირვანქა ნავთი ჩაუშვეს, რასაკვირველია ამით ის ვაზი დაიწვებოდა“... — შემდეგ მავნებელი აღმოაჩინეს ს. ქვემო-ხოდაშენს, — „ამის გამო შეწუხდნენ გლეხები და გაიძახოდნენ: ნეტავი ამერიკული ვაზების გამრავლება მალე მაინც დაიწყონო“⁸. იგივე გაზეთი წერდა, რომ ფილოქსერა აღმოჩნდა აგრეთვე სოფელ ვეჯინში და დასძენდა. „ღიდი განსაცდელი მოელის კახეთს, თუ დროზე არ მივეშველებით... კიდევ ვიმეორებთ, მტერი შემოგვესია და ქუღზე კაცი უნდა გამოვიდეს; ყოველ სოფელში კომიტეტები დავაარსოთ, რომელნიც სიღნაღის მაზრის (სოფლის) სამეურნეო ამხანაგობის შუამავლობით და დახმარებით ყოველ სოფელში ამერიკულ ვაზის სანერგებს გაგვიშენებს, თორემ დავიღუპებით, მოცდა აღარ შეიძლება“.

1912 წლის 22 აპრილს ქ. თელავში ქართულმა სასოფლო-სამეურნეო საზოგადოებამ მოაწყო ამერიკული ვაზის კულტურის მცოდნე პირთა თათბირი. ამ თათბირმა საჭიროდ სცნო 5; სანერგისა და ორი საძირე ვაზის სადედის გაშენება. კონდოლის სახაზინო სანერგეს მიეცა მითითება დროებით შეეჩერებინა კერძო პირებზე ნერგის გაყიდვა, დაემზადებინა ნერგი იმ საცდელი ვენახებისთვის, რომლებიც გაშენებული იყო ყვარელში, საბუეში, ახმეტა-რუსპირში, თელავ-ვარდისუბანში, წინანდალ-ურიათუბანში, მუკუზან-ველისციხეში, ახაშენ-გურჯაანში, ჭაკურციხე-კარდანახში, ხირსაში, ბოდბეში, მაჩხაანში.

1913 წ. 14 ოქტომბერს მევენახეობა-მელვინეობის თბილისის კომიტეტმა აღნიშნა, რომ ფილოქსერის გამანადგურებელი მოქმედების შედეგად გორის, დუშეთისა და თბილისის მაზრის ვენახების მნიშვნელოვანი ნაწილი უკვე დაღუპულია და იგივე ბედი ელის თიანეთის, თელავის, სიღნაღისა და ბორჩალოს მაზრის ვენახებსაც. მიღებული ზომები უშედეგო აღმოჩნდა, რის გამოც 1913 წლისათვის საქართველოს მევენახეობის საერთო მდგომარეობამ შემდეგი სახე მიიღო (იხ. ცხრილი 2).

ცხრილიდან ჩანს, რომ 1913 წლისათვის ვენახების საერთო ფართობი ყოფილა 45959 ჰა, თუ მას შევადარებთ 1895 წლის მონაცემს (იგი უდრიდა 64528 ჰექტარს) დავინახავთ, რომ, 18 წლის განმავლობაში მისი ფართობი 18569 ჰექტარით შემცირებულა. ეს გასაგებიცაა, ვინაიდან ფილოქსერისაგან გახადგურებული ვენახები ჯერ კიდევ არ იყვნენ ამერიკული ვაზის საძირებზე მთლიანად აღდგენილი.

⁸ გაზ. „ხმა კახეთისა“, 1913, № 91, გვ. 4.

ცხრილი 2

ვენახეობის ფართობი საქართველოში 1913 წელს⁹.

№№ რ.	მევენახეობის რაიონები	ჰექტარი
1	შიდა კახეთი	13641
2	ქართლი და გარე კახეთი	9070
3	იმერეთი	11824
4	რაჭა	1434
5	ლენხუმი	1792
6	სამეგრელო	268
7	გურია	4547
8	აფხაზეთი	3383
ს უ ლ		45959

1910 წლამდე კახეთის მოსახლეობა ნამყენი ვაზისადმი მეტად სუსტ ინტერესს იჩენდა. ფილოქსერის ალაზნის გაღმა აღმოჩენის შემდეგ, ნამყენი ვაზისადმი ინტერესმა გაიღვიძა და მოთხოვნილება ძალზე გადიდდა. ამ მოთხოვნილებას გუბერნიაში არსებული სანერგები ვერ აკმაყოფილებდა. ამიტომ, 1915 წელს სახაზინო ნაკვეთზე მოეწყო ამერიკული ვაზის კიდევ ერთი ახალი სანერგე, რომელსაც „პერუანი“ ეწოდა.

ამ დროისათვის, შიდა კახეთში სოფლების მიხედვით სადედეების ფართობი 63 ჰექტარს უდრიდა.

პირველმა მსოფლიო ომმა მთლიანად მოშალა სანერგე მეურნეობის მუშაობა. შეწყდა შემწამლავი ნივთიერების მიწოდება, ამასთან, კვალიფიციური მევენახე გლეხების დიდი უმრავლესობა ომში იქნა გაწვეული, ხოლო ვაზის ადგილობრივ ჯიშთა ამერიკულ საძირეზე დამყნობისათვის სანერგე მასალის მიღება ნელი ნაბიჯით მიიწვედა წინ. როგორც ამიერკავკასიის ფილოქსერას საგუბერნო კომიტეტის 1915—1917 წწ. ანგარიშგებაში იყო აღნიშნული: „ამერიკულ საძირეზე ვენახების აღდგენის საქმე არ მიდიოდა ისე სწრაფად, როგორც ძველ ვენახთა განადგურება“. და მართლაც, ქართლსა და კახეთში ვენახების მთლიანმა ფართობმა 1917 წლისთვის 17 834 ჰექტარი შეადგინა (აქედან 11 062 ჰ. შიდა კახეთში და 6772 ჰ. — ქართლსა და გარე კახეთში). 1913 წ., შედარებით 1917 წ., ვენახების ფართობი საქართველოში შემცირდა 18%-ით. მ. შ. შიდა კახეთში — 19%, ქართლსა და გარე კახეთში — 25%, გურიაში — 92%, ლენხუმში — 70%. „მხოლოდ იმერეთში, სადაც მოსახლეობამ საუტეხოდ აითვისა ვაზის კულტურის ახალი წესები და უკვე 90-იანი წლების ბოლოს დაიწყო ვენახების ნამყენი ნერგით აღდგენა, 1917 წლის აღწერამ უჩვენა ვენახის ფართობის გადიდება 2242 ჰექტარით ანუ 19%-ით“¹⁰.

⁹ კ. ჩარკვიანი, მღვინეობა და მისი ადგილი საბჭოთა საქართველოს ეკონომიკაში, თბ., 1960 წ., გვ. 44.

¹⁰ კ. ჩარკვიანი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 54.

პირველი იმპერიალისტური ომის პერიოდში, სახალხო მეურნეობის მოშლილობამ და ქვეყნის ეკონომიკური მდგომარეობის გაუარესებამ თავისი უარყოფითი გავლენა იქონია მევენახეობაზეც. მან ეს დარგი აშკარა დაღუპვის კარამდე მიიყვანა. ამის უმთავრესი მიზეზი იყო ის, რომ მევენახეობა დარჩა კვალიფიციური მუშა-ხელის გარეშე. იმის გამო, რომ ისინი გაწვეულნი იქნენ ჯაარიშ და მთელი მის სქმიანობას ქალები, მოხუცები და ბავშვები ეწეოდნენ. რასაკვირველია მათ არ შეეძლოთ ინტენსიური მოვლა-პატრონობა გაეწიათ ვენახისთვის და ეზრუნათ მისი სანერგე მეურნეობისათვის. ამასთანავე, ომის პერიოდში შეწყდა რა საქართველოში რუსეთიდან პურის შემოტანა, ადგილობრივი პურის მოსავალი კი ხალხს არ ყოფნიდა, ერთობ გაიზარდა (3—4-ჯერ) პურის ფასი, შესაბამისად კი ღვინის ფასმა არა თუ აიწია. არამედ საგრძნობლად დაეცა, რადგან მისი გატანა რუსეთში შეუძლებელი გახდა. ამიტომ, გლეხებმა მასიურად იწყეს ვენახების გაჩეხვა და მის ნაცვლად მარცვლეულის მოყვანა.

თითქმის მთლიანად შეწყდა ვაზის შემწამლავი ნივთიერების შემოტანა რუსეთიდან. ფილოქსერის კომიტეტი ომის პერიოდში ფაქტიურად აღარ მოქმედებდა და 1919 წ. იგი ლიკვიდირებულ იქნა.

ზემოხსენებულმა პირობებმა დიდი ზიანი მიაყენა მევენახეობას და მის საიდუმლო ბაზას — სანერგე მეურნეობას. თუ 1913 წელს ვენახის მთლიანი ფართობი საქართველოში უდრიდა 45959 ჰექტარს, 1917 წ. იგი შემცირდა 37470 ჰექტარამდე, ანუ 8489 ჰექტარით.

განსაკუთრებით კატასტროფული მდგომარეობა შეექმნა მევენახეობას საქართველოში მენშევიკების ბატონობის პერიოდში. ვენახის მოუვლელობა სანერგე მეურნეობის დაცემა, ვაზის მავნებლები და დაავადებები ერთიანად ღუპავდა ამ დარგს. ჟურნ. „ვაზი და ღვინო“ 1920 წელს აღნიშნავდა, რომ მევენახეობა-მეღვინეობა ნაკლებ შემოსავლიან დარგად იქცა. თუ ერთი ფუტი ღვინო ომამდე იცვლებოდა სამ ფუთ ხორბალზე, 1918 წ. ფუთ ხორბალში აძლევდნენ ფუთ ნახევარ ღვინოს... ამის მეოხებით თითქმის ყველა მევენახე შეეცადა პურის მოყვანას.

ამას დაერთო ისიც, რომ გლეხობის ერთი ნაწილი მტრულად მოეკიდა სახალხო მამულებსა და სანერგეებს. ითვისებდნენ სარწყავ წყალს, არღვევდნენ ღობეებს, ვენახებში საქონელს ერეკებოდნენ და მიწებს იტაცებდნენ.

უარეს მდგომარეობაში ჩავარდა მევენახეობა განსაკუთრებით მენშევიკების ბატონობის უკანასკნელ დღეებში, როცა გლეხების ნაწილმა როგორც საუფლისწულო, ისე ყოფილი მემამულეების ვენახების გაჩეხვა დაიწყო.

მენშევიკურმა მთავრობამ, იმის ნაცვლად, რომ მევენახეობის დასახმარებლად რაიმე ზომები გაეტარებინა, კავშირი გაწყვიტა საბჭოთა რუსეთთან, რითაც საშუალება მოუხსო მევენახეობის რაიონებს მიეღოთ ის საჭირო მასალა, რაც წინათ ჩვენი ქვეყნის ცენტრალური გუბერნიებიდან შემოდებოდა.

„კრიზისი — წერდა ჟურნ. „ვაზი და ღვინო“, — რომელსაც ამჟამად ვანიცდის საქართველოს სოფლის მეურნეობა და განსაკუთრებით მევენახეობა, უფრო რთულდება იმ გარემოებით, რომ ჯერ დასავლეთ საქართველო და დღეს კახეთი შეიქმნა ფილოქსერის მსხვერპლი და ჩვენ კი მას სრულიად მოუშადავბელი შეხვდით. მთელ კახეთში შეხვდებით დღეს აქა-იქ ვენახებს შორის მოტიტვლებულ ადგილებს, ფილოქსერისაგან დაავადებულ ვაზებს და ამგვარ ვენახებში ბევრგან გუთანიც არის შეტანილი საპურ-სასიმინდედ მოსახნავად და

თუ დასავლეთ საქართველოში ფილოქსერამ მცხოვრებთ დიდი ზიანი მიაყენა, იგი კახეთის მევენახეებს მთლად გაანადგურებს, რადგან კახეთისათვის ერთადერთი წყარო არსებობისა არის და შეიძლება იყოს მხოლოდ მევენახეობა“¹¹.

როგორც ცნობილია საქართველოში მევენახეობა-მეღვინეობის დარგში არავითარი სამეცნიერო დაწესებულება არ არსებობდა. ამ საქმეში პირველი ხაბიჯი 1919 წელს იქნა გადადგმული. ამ წელს საქარის ამერიკული ვაზის სანერგე საცდელ სადგურად გადაკეთდა, მაგრამ სამწუხაროდ მხოლოდ სახელწოდება შეიცვალა, თავისი შინაარსითა და მუშაობის მასშტაბით კი იგი იმავე მდგომარეობაში დარჩა. საჭირო სახე სადგურმა მხოლოდ შემდეგ წლებში, საბჭოთა ხელისუფლების დროს მიიღო.

საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების დროისთვის უყურადღებოდ მიტოვებული 14 ჰექტარამდე სადღე და 14 ათას ჰექტარამდე ნამყენი ვენახი ითვლებოდა.

უხუცესი მევენახე ვ. ბიბილაშვილი წერდა: „სრულიად გულახდილად და სამართლიანად უნდა ვაღიაროთ, რომ მევენახეობის აღორძინება საქართველოში დაიწყო მუშათა და გლეხთა მთავრობის დამყარების შემდეგ“¹²...

ამრიგად, საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების დროისათვის მევენახეობა მეტად დაკნინებულ დარგს წარმოადგენდა და ამ დარგის აღდგენა-შენარჩუნების მიმართულებით ვაზის სანერგე მეურნეობებშიც არაფერი კეთდებოდა.

Н. Ш. ШИОЛАШВИЛИ

РАЗВИТИЕ САЖЕНЦОВОГО ВИНОГРАДАРСТВА ДО СОВЕТИЗАЦИИ ГРУЗИИ

Резюме

Грузия является одной из древнейших стран виноградарства и виноделия. Природные условия обусловили появление более 600 сортов винограда.

В 90-ые годы в Грузии был создан комитет по борьбе с филлоксерой, в состав которого входил известный агроном В. А. Старосельский. Им в с. Сакара было создано саженцовое хозяйство, что способствовало распространению американских сортов в Имерети.

Эпидемия филлоксеры перекинулась на виноградники Картли и Кახетии, тем самым поставив их на грань гибели. Многие виноградники были вырублены самими крестьянами в период когда у власти стояли меньшевики.

Таким образом, ко времени прихода Советской власти в Грузии насчитывалось 14 тысяч гектаров маточников и 15 тысяч гектаров привитых виноградников.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცინერებათა აკადემიის ეკონომიკისა და სამართლის ინსტიტუტის სოციალისტური ეკონომიკის განვითარების გამოცდილების განზოგადებისა და ეკონომიკური აზრის ისტორიის განყოფილებამ

¹¹ უურნ. „ვაზი და ღვინო“, 1920, № 5, გვ. 3.

¹² ნ. ალექსიძე, საძირე ვაზის სადღეებისა და ნამყენი ვაზით ვენახების გაშენება საქართველოში, თბ., 1956, გვ. 71.

ოთარ გამყარლიქა

შმართლოგის სუბიექტური ნიშნების საკითხისათვის*

დანაშაულის ცნბსი ერთ-ერთი აუცილებელი ნიშანია მართლწინააღმდეგობა, რომლის შესახებ შეიძლება ვთქვათ, რომ იგი გამოხატავს წინააღმდეგობას ინდივიდის ქმედობასა და სამართალს შორის. სამართლის საწინააღმდეგო მოქმედება ან უმოქმედობა ამავე დროს საზოგადოებრივად საშიშია, საზიანოა. ამ მხრივ უმართლობა, ესე იგი მართლსაწინააღმდეგო ქმედობა, ობიექტური ბუნებისაა. იგი აზიანებს ან ზიანის საფრთხეს უქმნის სისხლის სამართლის კანონით დაცულ სიკეთეს. ქმედობის საზოგადოებრივი საშიშროება — წერდა ა. პიონტოვსკი — არის „ობიექტური საზოგადოებრივი თვისება ყველა სახის დანაშაულისა“¹.

უმართლობის ობიექტური ხასიათი, უპირველეს ყოვლისა, იმით გამოიხატება, რომ იგი გარეგანი ხდომილებაა, გარე სამყაროში მომხდარი მოვლენაა, ფაქტია, რომელიც მიზეზ-შედეგობრივ კანონზომიერებას ემორჩილება. ასეთია, მაგალითად, მკვლელობა, სხეულის დაზიანება, ქონების განადგურება და სხვა მრავალი. საზოგადოებრივი საშიშროებისათვის მნიშვნელობა ეძლევა აგრეთვე დანაშაულის ჩადენის ხერხს, ადგილს და ა. შ.

მაგრამ აქვე ლოგიკურად იბადება კითხვა: აქვს თუ არა რაიმე მნიშვნელობა სუბიექტურ ნიშნებს ობიექტური უმართლობის ცნების განსაზღვრისათვის? საერთოდ უნდა ითქვას, რომ ეს საკითხი ბოლო დროის საბჭოური სისხლის სამართლის მეცნიერებაშიც ძლიერ პრობლემატურია და ინტენსიური განხილვის საგანს შეადგენს. უპირველეს ყოვლისა, უნდა გაირკვეს ბრალისა და უმართლობის დამოკიდებულების საკითხი, შეიძლება თუ არა წარმოვიდგინოთ უმართლობა ანუ, სხვა სიტყვებით რომ ვთქვათ, ქმედობის საზოგადოებრივი საშიშროება ბრალის გარეშე? ავტორთა ერთი ნაწილი ბრალს საზოგადოებრივი საშიშროების აუცილებელ ნიშნად თვლის. ამ თვალსაზრისის დამცველები ჩვეულებრივ იმ დებულებას ეყრდნობიან, რომ ჩვენი სისხლის სამართალი იცნობს მხოლოდ ბრალისმიერი პასუხისმგებლობის პრინციპს. „ობიექტური“, მართლწინააღმდეგობის ცნებას — ამბობს ვ. კუდრიავეცი — ესე იგი ადამიანის არაბრალისმიერი ქცევის მართლწინააღმდეგობას საბჭოური სისხლის სამართლის თვალსაზრისით არავითარი პრაქტიკული მნიშვნელობა არა აქვს, რადგანაც მოქმედი კანონების შესაბამისად მას არ შეუძლია გამოიწვიოს სისხლისსამართლებრივი პასუხისმგებლობა და, მაშასადამე, მოკლებულია სისხლისსამართლებრივ მნიშვნელობას“².

* სისხლის სამართლის პრობლემებისადმი მიძღვნილ II საბჭოთა — დასავლეთ-გერმანულ კოლოკვიუმზე წაკითხული მოხსენება, თბილისი, 19. 10. 82 წ.

¹ Курс Советского уголовного права, т. II, М., 1970, с. 131.

² В. Н. Кудрявцев, О противоправности преступления, Правоведение, 1959, № 1 с. 69., იხ აგრეთვე, Н. Ф. Кузнецова, Преступление и Преступность, М., 1969, с. 70.

ანლოგიური მოსაზრება სოციალური ღირებულების თეორიაზე დაყრდნობით გამოთქმული აქვს აგრეთვე ი. დემიდოვს, რომელიც უარყოფს ქმედობის საზოგადოებრივ საშიშროებას ბრალის გარეშე. მისი აზრით, მოქმედება, რომელიც ჩადენილია განზრახვის ან გაუფრთხილებლობის გარეშე, არც საზოგადოებრივად საშიშია და არც საზოგადოებრივად სასარგებლო, რადგანაც ის არ გამოხატავს არც დადებით და არც უარყოფით დამოკიდებულებას საზოგადოებრივი ურთიერთობებისადმი³. „მინიმალური საზოგადოებრივი საშიშროება — განაგრძობს დემიდოვი — აღმოცენდება იქ, სადაც ზიანი გამოწვეულია, უკიდურეს შემთხვევაში, გაუფრთხილებლობით მაინც. ზიანის გაუფრთხილებლობითი მიყენება უკვე გამოხატავს პირის განსაზღვრულ დამოკიდებულებას სოციალური ღირებულებების მიმართ“⁴.

ეს მსჯელობა ვერ ახდენს დამაჯერებელ შთაბეჭდილებას, რადგანაც ავტორი ანგარიშს არ უწევს იმას, რომ ბრალი და მართლწინააღმდეგობა დაშლოუკიდებელი, ერთმანეთისაგან განსხვავებული ცნებებია. აქ უბრალოდ მართლწინააღმდეგობა გაიგივებულია სისხლისსამართლებრივი პასუხისმგებლობის ცნებასთან, მაშინ, როცა სამართლისადმი წინააღმდეგობა ქმედობის ობიექტური თვისებაა და ეს თვისება არ არის დამოკიდებული იმ შემთხვევით გარემოებაზე, აგებს თუ არა პასუხს ყოველ ცალკეულ შემთხვევაში ამ ქმედობის ჩამდენი. ის აზრი კი, თითქოს ობიექტური მართლწინააღმდეგობის ცნებას არ ჰქონდეს პრაქტიკული მნიშვნელობა საბჭოური სისხლის სამართლისათვის, პირდაპირ ეწინააღმდეგება მოქმედ კანონმდებლობას.

საქართველოს სსრ სისხლის სამართლის კოდექსის მე-13 მუხლის ძალით „სისხლის სამართლის პასუხისმგებლობა არ ეკისრება იმ პირს, რომელიც საზოგადოებრივად საშიში ქმედობის ჩადენის დროს იმყოფებოდა შეურაცხად მდგომარეობაში...“ მამასადამე, შეურაცხის მიერ ჩადენილი მოქმედებაც შეიძლება იყოს საზოგადოებრივად საშიში. ამ დებულებას რომ პრაქტიკული მნიშვნელობა აქვს ჩვენი სისხლის სამართლისათვის, ჩანს იქიდანაც, რომ იმავე მე-13 მუხლის თანახმად იმ შეურაცხის მიმართ, რომელმაც სისხლის სამართლის კანონით გათვალისწინებული საზოგადოებრივად საშიში ქმედობა ჩაიდინა, სასამართლოს შეუძლია გამოიყენოს სამედიცინო ხასიათის იძულებითი ღონისძიებანი, რომლებიც საქართველოს სსრ სისხლის სამართლის კოდექსის 58—61 მუხლებითაა გათვალისწინებული⁵.

რას დაეყრდნო კანონმდებელი, როცა ასეთი მითითება მისცა სასამართლოს?! რა საფუძველი ჰქონდა მას გამოეცა კანონი, რომლითაც სასამართლო ვალდებულია იძულებითი მკურნალობა შეუფარდოს შეურაცხს, თუკი მისი მოქმედება არ არის ობიექტურად საზოგადოებრივად საშიში? ეჭვი არ არის, კანონმდებელი ეყრდნობოდა იმ უდავო ფაქტს, რომ შეურაცხი, რომელიც ბრალის გარეშე მოქმედებს, ჩადის საზოგადოებრივად საშიშ მოქმედებას და საჭიროა მისი განკურნება იძულებითი წესით. ამიტომ იმ შემთხვევაში, როცა სასამართლო მივა დასკვნამდე, რომ შეურაცხის მიერ ჩადენილი მო-

³ Ю. А. Демидов, Социальная ценность и оценка в уголовном праве, М., 1975, с. 69.

⁴ ი. დემიდოვი, მითითებული წიგნი, გვ. 70.

⁵ Т. В. Церетели, Основания уголовной ответственности и понятие преступления, «Правоведение», № 2, 1980. с. 84.

6. „მაცნე“, ეკონომიკისა და სამართლის სერია, 1983 № 2

ქმედება არ არის საზოგადოებრივად საშიში, მას არა აქვს უფლება ასეთი პირის მიმართ გამოიყენოს ხსენებული იძულებითი ღონისძიება. მაგალითად, შეურაცხი ან მცირეწლოვანი შეიძლება მოქმედებდეს აუცილებელი მოგერიების მდგომარეობაში⁶, როცა მისი მოქმედება არ არის საზოგადოებრივად საშიში და ამიტომაც მის მიმართ სასამართლოს არ შეუძლია გამოიყენოს სამედიცინო ხასიათის იძულებითი ღონისძიებანი.

ის, ვინც ბრალს საზოგადოებრივი საშიშროების ნიშნად თვლის და უარყოფს ობიექტური საზოგადოებრივი საშიშროების ცნებას, მან უარი უნდა თქვას აუცილებელი მოგერიების უფლებაზე იმ შემთხვევაში, როცა თავდამსხმელი მოქმედებს ბრალის გარეშე. მაგალითად, ამ თვალსაზრისის თანახმად გერ ჩაითვლება მართლზომიერად მოგერიება, თუკი თავდამსხმელი შეურაცხია ან შეცდომის გამო მოქმედებს ბრალის გარეშე. საბჭოური სამართლის მეცნიერებაში და სასამართლო პრაქტიკაში კი აღიარებულია, რომ მოგერიებანებადართულია ხსენებულ პირთა მიმართაც⁷. მართლაც, რა უფლება გვაქვს მოვიგერიოთ თავდამსხმელი, ესე იგი დავაზიანოთ ის, თუკი მისი მოქმედება არ არის საზოგადოებრივად საშიში? საქმეც სწორედ ის არის, რომ აუცილებელი მოგერიების უფლება ამ შემთხვევაში თავდასხმის საშიშროებას ეფუძნება.

საბჭოური სისხლის სამართალი არ ცნობს ბრალის გარეშე პასუხისმგებლობას. მოქმედი კანონმდებლობის თანახმად სისხლისსამართლებრივი პასუხისმგებლობა ეკისრება მხოლოდ იმას, „ვისაც ბრალი მიუძღვის დანაშაულის ჩადენაში, ესე იგი ვინც განზრახ ან გაუფრთხილებლობით ჩაიდინა სისხლის სამართლის კანონით გათვალისწინებული საზოგადოებრივად საშიში ქმედება“ (საქართველოს სსრ სსკ-ის მე-3 მ.). როგორც ვხედავთ, პასუხისმგებლობა უკავშირდება მხოლოდ იმ საზოგადოებრივად საშიშ მოქმედებას, რომელიც ბრალეულად არის ჩადენილი. აქედან სრულიად აშკარაა, რომ საზოგადოებრივი საშიშროება ობიექტური კატეგორიაა და არსებობს ბრალის გარეშეც.

ბრალი რომ საზოგადოებრივი საშიშროების აუცილებელი ნიშანი არ არის, ეს კიდევ უფრო ნათლად გამოჩნდება, თუკი საკითხს ისტორიული თვალსაზრისით განვიხილავთ. როგორც ცნობილია, ბრალეული პასუხისმგებლობის პრინციპი სამართლის განვითარების შედარებით უფრო გვიანდელი მოვლენაა. ობიექტური შერაცხვიდან სუბიექტურზე გადასვლა შედარებით უფრო გვიან მოხდა. სამართლებრივი აზროვნების განვითარების ადრინდელ საფეხურზე სრულიად არ აქცევდნენ ყურადღებას იმ საკითხს, ბრალეულად იყო ჩადენილი საზიანო მოქმედება, თუ არა. მხოლოდ მოგვიანებით, ბრალის პრინციპის თანდათანობითი განვითარების კვალობაზე გააცნობიერა ადამიანმა, რომ დასჯას მხოლოდ მაშინ აქვს აზრი და მნიშვნელობა, როცა ზიანი ბრალეულად არის გამოწვეული. განა შეიძლებოდა ისტორიულად ეს პრობლემა სადმე წარმოშობილყო, ბრალი რომ საზოგადოებრივი საშიშროების აუცილებელი ნიშანი იყოს?! რა აზრი ექნებოდა ობიექტური შერაცხვიდან სუბიექტურზე გადასვ-

⁶ Т. Г. Шавгулидзе, Необходимая оборона, Тб., 1966, с. 82, П. С. Д а г е л ь, Проблемы вины в советском уголовном праве. Владивосток, 1968, с. 61.

⁷ Курс Советского уголовного права, т. II, м. 1970, стр. 356; Т. В. Церетели, Основания уголовной ответственности и понятие преступления, «Правоведение, с. 84.

ლას, თუკი ობიექტური საზოგადოებრივი საშიშროება სუბიექტური შერაცხვის ელემენტების, ესე იგი ბრალის გარეშე არ არსებობს?!

ზოგიერთი ავტორის მტკიცებით, მართალია, ბრალი არ აფუძნებს ქმედობის საზოგადოებრივ საშიშროებას, მაგრამ შეუძლია ზეგავლენა მოახდინოს მის ხარისხზე. ქმედობის მეტი ან ნაკლები საზოგადოებრივი საშიშროება ზოგჯერ ბრალის ხარისხის მეტ-ნაკლებობითაც განისაზღვრება. მაგალითად, თ. შავგულიძე ამტკიცებს, რომ განზრახი ან გაუფრთხილებლობითი მკვლელობისას ან თუნდაც სხვისი სიცოცხლის შემთხვევით (casus) მოსპობის დროს უშუალო ობიექტი ერთნაირ ზიანს განიცდის, სხვისი სიცოცხლე ყველა დასახელებულ შემთხვევაში ერთნაირად ისპობა. მაგრამ გარდა უშუალო ობიექტისა, ქმედობა ხელჰყოფს აგრეთვე განსაზღვრულ სოციალისტურ საზოგადოებრივ ურთიერთობებს, რომლებიც სხვადასხვა შემთხვევაში (განზრახვის, გაუფრთხილებლობის ან შემთხვევის დროს) სხვადასხვაგვარ ზიანს განიცდიან. „განზრახი მკვლელობის დროს — ამბობს თ. შავგულიძე — სოციალისტური საზოგადოებრივი ურთიერთობები ობიექტურად მეტ ზიანს განიცდიან ვიდრე, მაგალითად, სიცოცხლის შემთხვევითი მოსპობის დროს“⁸. პირველ შემთხვევაში, მისი თქმით, მოქმედება შეუდარებლად უფრო მეტ რეაქციას და მღელვარებას იწვევს საზოგადოებაში და ა. შ. ეჭვი არ არის, რომ ეს მართლაც ასეა. რაღა თქმა უნდა, რომ განზრახი მკვლელობა უფრო მეტად ააღელვებს საზოგადოებრივ აზრს, ვიდრე გაუფრთხილებლობით და, მით უმეტეს, სხვისი სიცოცხლის შემთხვევითი, ბრალის გარეშე მოსპობა. მაგრამ ეს იმიტომ კი არ ხდება, რომ განზრახვის დროს ობიექტურ უმართლობას რაიმე ახალი ემატება. უმართლობის სიმძიმეს, ცხადია, ეს გარემოება ვერ შეცვლის, საზოგადოებრივი აზრის მომეტებული მღელვარება განზრახი მკვლელობისას, გაუფრთხილებლობასთან შედარებით, იმით აიხსნება, რომ დამანაშავეს ამ დროს მეტი ბრალი მიუძღვის კანონით დაცული სიკეთის დაზიანებაში.

ერთი სიტყვით, ბრალი არ შეიძლება იყოს უმართლობის ნიშანი. პირიქით, მართლწინააღმდეგობა და ბრალი, როგორც დამოუკიდებელი ცნებები, დანაშაულის უფრო ზოგად ცნებაში ერთიანდებიან და მის აუცილებელ ნიშნებს წარმოადგენენ. მართლწინააღმდეგობა და ბრალი ერთმანეთისაგან განსხვავდებიან იმით, რომ პირველი ობიექტური, არაპერსონალური, არაპიროვნული მოვლენაა, ხოლო დანაშაულის ცნების მეორე ნიშანი — ბრალი სუბიექტური, პერსონალური, პიროვნული კატეგორიაა. მაგრამ ნიშნავს თუ არა ეს, რომ უმართლობა წმინდა ობიექტური ნიშნებისაგან შედგება და ამ ცნების აგებულების, მისი სტრუქტურისათვის სუბიექტურ, ფსიქიკურ მოვლენებს არავითარი მნიშვნელობა არ ეძლევათ? ეჭვი არ არის, უმართლობა, როგორც უკვე ითქვა, ობიექტური მოვლენაა, იგი ობიექტური, გარეგანი ნიშნებისაგან შედგება. მაგრამ უმართლობა, ჩემი აზრით, მარტო წმინდა ობიექტური ნიშნებისაგან როდი შედგება. შეიძლება მოვიტანოთ არაერთი მაგალითი ჩვენი საკანონმდებლო პრაქტიკიდან, როცა სუბიექტურ ნიშანს მნიშვნელობა ეძლევა ობიექტური უმართლობის ცნების აგებისათვის. მაგალითად, სხვისი მანქანის ფარული წაყვანა მითვისების მიზნით. ცხადია, ქურდობაა და დაკვალიფიცირდება საქართველოს სსრ სისხლის სამართლის კოდექსის 150-ე მუხლით. მაგრამ თუ ვინმემ სხვისი მანქანა დროებითი გამოყენების მიზნით წაიყვანა,

⁸ Т. Г. Шавгулидзе, Необходимая оборона, Тб., 1966, с. 15.

იგი პასუხს აგებს საქართველოს სსრ სისხლის სამართლი კოდექსის 243-ე მუხლით. თუ მხოლოდ წმინდა ობიექტური, გარეგანი ნიშნებით განვსჯით, ამ ორ დელიქტს ერთმანეთისაგან ვერ განვასხვავებთ. როგორ უნდა გავმიჯნოთ ერთიმეორისაგან ქურდობისა და 243-ე მუხლით გათვალისწინებული დანაშაულის უმართლობა, თუკი სუბიექტური ნიშანი, კერძოდ, მიზანი არ მოვიშველიეთ? ასევე მიზნის გარეშე ვერ განვასხვავებთ ტერორისტულ აქტს (საქართველოს სსრ სისხლის სამართლის კოდექსის 67-ე მ) ჩვეულებრივი განზრახი მკვლელობისაგან (საქართველოს სსრ სისხლის სამართლის კოდექსის 69-ე მ). დივერსიას (საქართველოს სსრ სისხლის სამართლის კოდექსის 69-ე მ) სახელმწიფო ან საზოგადოებრივი ქონების განზრახი განადგურების ან დაზიანებისაგან (საქართველოს სსრ სისხლის სამართლის კოდექსის მე-100 მ.) და სხვ. როგორც ტერორისტული აქტი, ისე დივერსია საბჭოთა ხელისუფლების ძირის გამოთხრის ან შესუსტების მიზანს გულისხმობს, მხოლოდ ეს მიზანი განასხვავებს ამ დელიქტებს ჩვეულებრივი განზრახი მკვლელობისა და სახელმწიფო ან საზოგადოებრივი ქონების განზრახი განადგურებისაგან. სწორედ ამ მიზნის გამოა, რომ ეს ქმედობანი სხვადასხვა უშუალო ობიექტს ხელყოფენ. სუბიექტური ელემენტები რომ მთლიანად ბრალის ნიშნებად ჩავთვლოათ, მაშინ ჩვენ ამ დელიქტებს შორის განსხვავებას ვერ ვნახავთ.

საკანონმდებლო მასალის ამ უბრალო ანალიზიდანაც კი აშკარაა სუბიექტური ნიშნების მნიშვნელობა ობიექტური უმართლობის ცნების აგებისათვის. მაგრამ პრობლემას საბოლოოდ მაინც ვერ გადავჭრით, ვიდრე დამატებით რამდენიმე უმნიშვნელოვანეს კითხვას არ გავცემთ პასუხს. პირველი კითხვაა, რომელიც აქ წამოიჭრება, გახლავთ ის, რომ უმართლობის სუბიექტური ნიშნების აღიარებით ხომ არ ვახდენთ ბრალისა და უმართლობის ცნებათა აღრევას, ხომ არ ვეწინააღმდეგებით ამით იმ ტრადიციულ თვალსაზრისს, რომ ბრალი არის დამნაშავის ფსიქიკური დამოკიდებულება შემადგენლობის შესაბამისი მოქმედების და შედეგის მიმართ?

უნდა ითქვას, რომ უმართლობის სუბიექტური ნიშნების აღიარება სრულიადაც არ ნიშნავს ბრალისა და უმართლობის ცნებათა აღრევას. საქმე ის გახლავთ, რომ სუბიექტური ნიშნები უნდა შეფასდეს ორ საფეხურად. პირველ საფეხურზე სუბიექტური ელემენტების შეფასება ხდება ობიექტური უმართლობის თვალსაზრისით. ჯერ უნდა დადგინდეს ობიექტურად მომხდარი ფაქტის შინაარსი. მაგალითად, სხვისი მანქანის ფარულად წაყვანის შემთხვევაში უნდა გაირკვეს, რა სახის უმართლობაა ჩადენილი: ქურდობა თუ სხვა სახის დელიქტი. ამას კი ვერ შევძლებთ სუბიექტური ნიშნის, კერძოდ, მიზნის გარეშე. მაგრამ ობიექტური შეფასებითი ნორმის, ობიექტური უმართლობის დადგენა ჯერ კიდევ არ წყვეტს ბრალის საკითხს. ჯერ კიდევ არ ვიცით, შეერაცხება თუ არა ეს უმართლობა ვინმეს ბრალად. ადვილი შესაძლებელია ობიექტური უმართლობის ჩადენა ბრალის გარეშე, რის შესახებაც ჩვენ ზემოთ დაწვრილებით გვქონდა საუბარი. ამიტომ მეორე საფეხურზე იწყება სუბიექტური ნიშნების შეფასება უკვე დამნაშავის პერსონალური შესაძლებლობების თვალსაზრისით. მამასადამე, ობიექტური უმართლობის დადგენის შემდეგ გადავდივართ პერსონალური ბრალის დადგენაზე, კერძოდ, ვარკვევთ იმ საკითხს, შეერაცხება თუ არა ობიექტური უმართლობა მის ჩამდენს. ასე, რომ სუბიექტური ნიშნების სხვადასხვა თვალსაზრისით, კერძოდ, ობიექტური და პერსონალური კუთხით შეფასება გვაძლევს შესაძლებლობას გამოვიყენოთ სუბიექ-

ტური ნიშნები ობიექტური უმართლობის დასაბუთებისათვის ისე, რომ თავიდან ავიცილოთ ბრალისა და მართლწინააღმდეგობის ცნებათა აღრევა. საქმე ის არის, რომ აქ ერთი და იგივე მასალა გამოყენებულია ორი სხვადასხვა შენობის, ორი სხვადასხვა ცნების აგებისათვის, რაც სრულიადაც არ უნდა გაგვიკვირდეს. ე. მეცგერის მახვილგონივრული გამოთქმა რომ ვინმართ, უმართლობის სუბიექტური ელემენტების აღიარება ისევე არ მოასწავებს უმართლობისა და განზრახვის ცნებათა აღრევას, როგორც წარმოუდგენელია ცხოველებისა და მცენარეების გაიგივება იმის გამო, რომ ისინი ერთი და იგივე მასალით არიან შექმნილი⁹.

ერთ-ერთი მთავარი საკითხი უმართლობის სუბიექტური ნიშნების პრობლემატიკაში გახლავთ ის, თუ რომელი ნიშნები ახდენენ უმართლობაზე ზეგავლენას და როგორ ხდება ეს ზემოქმედება. მაგალითად, ვ. პროხოროვი მოტივს თვლის განმსაზღვრელად მკვლელობის საზოგადოებრივი საშიშროებისათვის¹⁰. მაგრამ, ჩემი აზრით, მოტივს არ შეუძლია ზემოქმედება მოხადინოს მკვლელობის ან სხვა, რომელიც გნებავთ, დანაშაულის საზოგადოებრივ საშიშროებაზე. მოტივი არ წარმოადგენს მკვლელობის აუცილებელ ნიშანს. იგი შემთხვევითია. მკვლელობა შეიძლება სხვადასხვა მოტივით (ანგარებით, შურისძიებით და ა. შ.). სუბიექტური ნიშანი მხოლოდ მაშინ მოახდენს ზემოქმედებას ობიექტურ საზოგადოებრივ საშიშროებაზე, როცა ის არის უმართლობის აუცილებელი, განმსაზღვრელი ნიშანი. ზემოთ ჩვენ მოვიხსენიეთ ისეთი სუბიექტური ელემენტი, რომელიც ობიექტური უმართლობის აუცილებელი ნიშანია (მითვისების მიზანი ქურდობის დროს და სხვ.). ქურდობა შეიძლება სხვადასხვა მოტივით. ამიტომ მოტივი ქურდობისათვის შემთხვევითია. მაგრამ სხვისი ქონების მითვისების მიზანი ქურდობის უმართლობის აუცილებელი ნიშანი გახლავთ. ამ მიზნის გარეშე სხვისი ქონების ფარული წაღება ქურდობად ვერ ჩაითვლება.

ამის საფუძველზე ზოგიერთი მეცნიერი მიდის იმ დასკვნამდე, რომ მიზანი არის საზოგადოებრივი საშიშროების ანუ მატერიალური მართლწინააღმდეგობის აუცილებელი ნიშანი იმ დელიქტებში, რომელთა ჩადენა მხოლოდ პირდაპირი განზრახვით ხდება (ქურდობა, ძარცვა, ყაჩაღობა, ტერორისტული აქტი, დივერსია და სხვ.). დანარჩენი დელიქტების უმართლობას, მათი აზრით, წმინდა ობიექტური მომენტები განსაზღვრავენ¹¹.

ამ მიმართულების დამცველები გადაწყვეტენ მნიშვნელობას დელიქტის ტიპს ანიჭებენ. მათი აზრით, არსებობენ ობიექტურად კონსტრუირებული და ფინალურად კონსტრუირებული შემადგენლობები. დასავლეთ-გერმანულ სისხლისსამართლებრივ მეცნიერებაში ეს საკითხი საგანგებოდ დაამუშავა ე. მეცგერმა, რომლის აზრით ობიექტურად კონსტრუირებულ დელიქტებს მიეკუთვნება ისეთი დელიქტები, რომელთა ჩადენა შესაძლებელია როგორც განზრახ, ისე გაუფრთხილებლობით (მაგალითად, მკვლელობა, სხეულის დაზიანება და სხვ.)¹². ფინალურად კონსტრუირებულ დელიქტის ტიპებს ე. მეცგერი

⁹ E. Mezger, *Moderne Wege der Strafrechtsdogmatik*, Berlin, 1950, S. 27.
¹⁰ Курс Советского уголовного пра а, ч. общая, т. I, Изд. ЛГУ, 1968, с. 318.
¹¹ Т. В. Церетели, *Основания уголовной ответственности и понятие преступления*, с. 85.
¹² E. Mezger, *Moderne Wege...* S. 25

მიაკუთვნებდა აგრეთვე მცდელობას, რადგანაც ისევე, როგორც ქურდობა, ძარცვა, ყაჩაღობა და სხვა მრავალი, მცდელობაც მხოლოდ და მხოლოდ პირდაპირ განზრახვას გულისხმობს და წარმოუდგენელია მისი ჩადენა ევენტუალური განზრახვით.

ერთი შეხედვით, მართლაც რომ ნათელი კრიტერიუმია შერჩეული. დელიქტის ტიპის მიხედვით, თითქოს ნათლად არის გარკვეული სუბიექტური ნიშნების მნიშვნელობა ობიექტური უმართლობის ცნებისათვის. აშკარაა, რომ ქურდობის აუცილებელი ნიშანი სწორედ სხვისი ქონების მითვისების ნიშანი გახლავთ. მაგრამ, თუ საკითხს უფრო ღრმად ჩვაკვირდებით, ნათლად დავინახავთ ამ შეხედულების ნაკლოვან მხარეს, რაც კარგად გამოჩნდა ე. მეცგერისა და ჰ. ველცელის პოლემიკის დროს მცდელობის უმართლობის პრობლემასთან დაკავშირებით.

ე. მეცგერი თვლის, რომ დანაშაულის ჩადენის გადაწყვეტილება ეგრეთ წოდებული ობიექტური დელიქტების (მკვლელობა, სხეულის დაზიანება და სხვ.) მცდელობის დროს უმართლობის სუბიექტური ნიშანია, რომელიც ამავე დროს, ბრალის შემადგენელი ნაწილიც არის. მაგრამ როგორც კი დანაშაული დამთავრდება და დამნაშავის მიერ დასახული მიზანი განხორციელდება, უმართლობის სუბიექტური ნიშანი მაშინვე ბრალის ელემენტად იქცევა¹³. მე ვფიქრობ, რომ სწორედ ამ ადგილას ყველაზე უფრო ნათლად ვლინდება ე. მეცგერის თვალსაზრისის ხელოვნურობა. სავსებით სწორად შენიშნავს ამის გამო ჰ. ველცელი, რომ განზრახვა, რომელიც მცდელობის სტადიაზე უმართლობას ასაბუთებს, არ შეიძლება დანაშაულის დამთავრების დროს ბრალის შემადგენელ ნაწილად გადაიქცეს¹⁴.

საქმე ის გახლავთ, რომ ყველა ტიპის დელიქტის მცდელობა შეიძლება, თუკი მას დამნაშავე პირდაპირი განზრახვით სჩადის. მაგალითად, შესაძლებელია მართო ქურდობის კი არა, მკვლელობის მცდელობაც. ამიტომ გაუგებარია, რატომ არის, რომ სხვისი ქონების მითვისების მიზანი უმართლობას ასაბუთებს მართო დაუმთავრებელი კი არა, დამთავრებული ქურდობის დროსაც, ხოლო მკვლელობის შემთხვევაში სხვისი სიცოცხლის მოსპობის მიზანი, თუკი ე. მეცგერს დაუფიქრებთ, მხოლოდ მცდელობის სტადიამდე ინარჩუნებს ობიექტურ მნიშვნელობას და დამთავრების დროს უკვე ბრალის ელემენტად იქცევა. ეჭვი არ არის, აქ აშკარა წინააღმდეგობაა. აქედან ნათლად ჩანს, რომ სუბიექტურ ნიშანს მართო იმ დელიქტებისათვის როდი აქვს ობიექტური მნიშვნელობა, რომელთა ჩადენა, მათი ბუნებიდან გამომდინარე, მხოლოდ პირდაპირი განზრახვით ხდება (ფინალური დელიქტები). დელიქტის ტიპს აქ გადაწყვეტი მნიშვნელობა არ უნდა მიეცეს. სუბიექტურ ნიშანს ობიექტური უმართლობის დასაბუთება შეუძლია ყველა შემთხვევაში, როცა დანაშაული პირდაპირი განზრახვით არის ჩადენილი, მიუხედავად დელიქტის ტიპისა. ასეთი სუბიექტური ნიშანია სისხლის სამართლის კანონით დაცული სიკეთის დაზიანების მიზანი¹⁵.

¹³ E. Mezger, *Moderne Wege*... S. 27—28.

¹⁴ H. Welzel, *Das Deutsche Strafrecht*, Berlin, 1965, S. 55

¹⁵ ი. ბრანინის აზრით, მიზანი დამახასიათებელია მხოლოდ პირდაპირი განზრახვით ჩადენილი დანაშაულისათვის. მაგრამ იგი შეცდომით ამტკიცებს, თითქოს „მიზანი დანაშაულის შემადგენლობისაუცილებელი ნიშანია მხოლოდ მაშინ, როდესაც ის სისხლის სამართლის კანონშია აღნიშნული“ (იხ. Я. М. Брайнин, Уголовная ответственность и ее основание в советском

მიზანი რომ პირდაპირი განზრახვით ჩადენილი დანაშაულის უმართლობას ასაბუთებს, ეს კარგად ჩანს მკვლელობის მცდელობისა და სხეულის განზრახ დაზიანების განსხვავების დროს. წმინდა ობიექტურ სფეროში, ცხადია, მათ შორის ვერავითარ განმასხვავებელ ნიშანს ვერ ვნახავთ. ერთადერთი, რაც ამ დელიქტებს ერთმანეთისაგან გამიჯნავს, არის სუბიექტური ნიშანი. როგორც ცნობილია, მცდელობა მაშინ გვაქვს, როცა დანაშაულებს სხვისი სიცოცხლის მოსპობის მიზანი ამოქმედდება, ხოლო სხეულის განზრახ დაზიანებისათვის აუცილებელია სხეულებრივი მთლიანობის დარღვევის მიზანი. რახან სუბიექტური ნიშნით ობიექტურ უმართლობათა გამიჯვნას ვახდენთ, უნდა ვალიაოთ, რომ ამ ნიშანს, კერძოდ, მიზანს მარტო მკვლელობის მცდელობისათვის კი არა, სხეულის დაზიანების დამთავრებული დელიქტისათვისაც ჰქონია ობიექტური მნიშვნელობა. ამ დებულების აღიარებით კი აშკარად ირღვევა ე. მეცგერის კონსტრუქცია, რომლის თანახმად სხეულის დაზიანება წმინდა კაუზალური ტიპის დელიქტია და ამიტომ მისი უმართლობა მხოლოდ და მხოლოდ ობიექტური, გარეგანი მომენტებით განისაზღვრება.

სამართლებრივი სიკეთის დაზიანების მიზანი ყველა შემთხვევაში ობიექტური უმართლობის განმსაზღვრელია, მისი ობიექტური საზომია. იგი საერთოა ყველასათვის, მიუხედავად პერსონალური შესაძლებლობებისა. მიზანი ამ შემთხვევაში უცვლელი სიდიდეა, მისი არც მომატება შეიძლება და არც მოკლება-შემცირება დამნაშავეს პიროვნული შესაძლებლობების მიხედვით. მაგალითად, სხვისი სიცოცხლის მოსპობის მიზნის მოცულობა ვერ შეიცვლება იმით, რომ დამნაშავე მკვლელობას აფექტურ მდგომარეობაში ან სრული სიმშვიდის პირობებში სჩადის. ვერ შეცვლის მიზანს და მის მოცულობაზე ვერ იმოქმედებს მოტივის მეტი ან ნაკლები გასაკიცხობა. მკვლელობის მიზანი იგივე რჩება, მიუხედავად იმისა, რომ ერთი ადამიანი ამ მიზანს ანგარების მოტივით ანხორციელებს, ხოლო მეორეს დაზარალებულის თხოვნა და მის მიმართ სიბრალულის გრძნობა ამოძრავებს. ამ მომენტებს შეუძლიათ იმოქმედონ მხოლოდ და მხოლოდ პერსონალური გასაკიცხობის, ესე იგი ბრალის ხარისხზე, მაშინ, როცა მიზანი, უპირველეს ყოვლისა, უმართლობის ნიშანია და მხოლოდ შემდეგ საფეხურზე უნდა შეფასდეს ის პიროვნული გასაკიცხობის ანუ ბრალის თვალსაზრისით.

საბოლოოდ შეიძლება დავასკვნათ, რომ მიმართულება, რომელიც უმართლობის სუბიექტური ნიშნებს მარტო იმ ტიპის დელიქტებში ეძებს, რომელთა ჩადენა მხოლოდ პირდაპირი განზრახვით ხდება (მაგალითად, ქურდობა, ტერორისტული აქტი, დივერსია და სხვ.), ჩემი აზრით, ხელოვნურად ზღუდავს უმართლობის სუბიექტური ნიშნების სფეროს. ეს მიმართულება, როგორც უკვე ითქვა, დელიქტის ტიპის აბსტრაქტული გაგებიდან გამოდის

уголовном праве, М., 1963, с. 234). სწორად მსჯელობს ი. ფილანოვსკი, რომ მიზანი გვხვდება მხოლოდ იმ დანაშაულში, რომელიც პირდაპირი განზრახვით არის ჩადენილი. ევენტუალური განზრახვით და გაუფრთხილებლობითი ბრალის ფორმით ჩადენილ დანაშაულებში მიზანი არ შეიძლება იყოს დანაშაულის შემადგენლობის ელემენტი, რადგანაც ბრალის ამ ფორმებს დროს დამნაშავეს არ სურს შედეგის განხორციელება (იხ. Курс Советского уголовного права, ч. общая I, ЛГУ, 1968, с. 448).

და მხედველობაში არ იღებს იმ კონკრეტულ შემთხვევას, როცა დანაშაული პირდაპირი განზრახვით არის ჩადენილი.

მეორე უკიდურესობაში ვარდებიან ფინალური მოქმედების მოძღვრების მიმდევრები. ჰ. ველცელი და მისი სკოლა, ზემოთ დასახელებული მიმართულებისაგან განსხვავებით, ხელოვნურად აფართოებს უმართლობის სუბიექტური ნიშნების სფეროს. ფინალურმა მოძღვრებამ, როგორც ცნობილია, ყოველგვარი სუბიექტური ნიშანი (განზრახვა, გაუფრთხილებლობა) მოქმედების ცნებაში გადაიტანა და აქედან ისინი მართლწინააღმდეგობის ძირითად შემადგენელ ნაწილებად აქცია. ამის საფუძველზე ფინალური მოძღვრება ცდილობს მარტო განზრახვი კი არა, გაუფრთხილებლობითი დელიქტის უმართლობაც სუბიექტური მომენტებით დაასაბუთოს. მაგრამ რომელ ფინალობაზე და მიზანდასახულობაზე შეიძლება ლაპარაკი იქ, სადაც შედეგი საერთოდ არ იყო გათვალისწინებული?! უმართლობის სუბიექტური ნიშნების მოქმედების სფერო არ შეიძლება გავრცელდეს პირდაპირი განზრახვის იქით. ევენტუალური განზრახვის და გაუფრთხილებლობითი დელიქტების უმართლობას მხოლოდ გარეგანი, წმინდა ობიექტური მომენტები განსაზღვრავენ. როგორი შედეგიც განხორციელდება, უმართლობაც იმის მიხედვით განისაზღვრება. მაგალითად, თუ მსხვერპლი დაიღუპა, მკვლელობაა ჩადენილი, თუ სხეული დაუზიანდა ჩადენილია სხეულის შესაბამისი ხარისხის დაზიანება, ხოლო, თუ კანონით გათვალისწინებული არც ერთი შედეგი არ იყო გამოწვეული, მაშინ მოქმედების შინაარსიც იცვლება და ა. შ. არც ევენტუალურმა განზრახვამ, არც გაუფრთხილებლობამ არ იცის მცდელობის ცნება. მხოლოდ პირდაპირი განზრახვის დროს არის შესაძლებელი დანაშაულის მცდელობა. ეს ფაქტი კიდევ ერთხელ თვალნათლივ მიგვანიშნებს, რომ პირდაპირი განზრახვის დროს სამართლებრივი სიკეთის დაზიანების მიზანი უმართლობის აუცილებელი ნიშანია. როგორც ვხედავთ, სუბიექტური ნიშნები ყოველგვარი დანაშაულის უმართლობას როდი ასაბუთებენ. მეორე მხრივ, არც ყოველგვარი სუბიექტური მომენტები განსაზღვრავენ უმართლობას. განზრახვა და უმართლობის სუბიექტური ნიშანი ერთმანეთში არ უნდა ავურიოთ. უმართლობას, როგორც უკვე ვთქვით, ზოგჯერ განსაზღვრავს მიზანი. მაგრამ განზრახვა არ უნდა გავიგივეინოთ მიზანთან. დანაშაულის სუბიექტურ მხარეში, მიზნის გარდა, შედის სხვადასხვა მოტივები, ემოციები და ა. შ.

სხვაგვარად დგას საკითხი ფინალურ მოძღვრებაში. ყოველგვარი სუბიექტური ნიშნების (განზრახვა, გაუფრთხილებლობა) უმართლობის ცნებაში გადატანით ფინალურმა მოძღვრებამ შექმნა ეგრეთ წოდებული პერსონალური უმართლობის ცნება, რომლის მიხედვით უმართლობა განისაზღვრება პერსონალური ნიშნებით¹⁶. მაგრამ პერსონალური შეიძლება იყოს მხოლოდ ბრალი, უმართლობა კი თავისი ბუნებით ობიექტურია. სამართალი აწესებს ობიექტურ საზომს ყველა სათვის. უმართლობა რომ პერსონალური იყოს, მაშინ გამოდის,

¹⁶ H. Welzel, Das Deutsche Strafracht, Berlin, 1965, S. 56.

რომ სამართალი ქცევის ერთიან საზომს კი არ აწესებს ყველასათვის, არამედ თითოეული პირისათვის ცალ-ცალკე განსაზღვრავს ქცევის წესს. „საზოგადოებრივი საშიშროების განმსაზღვრელ კრიტერიუმს — ამბობს თ. წერეთელი — ერთნაირი მნიშვნელობა აქვს ყველასათვის, რადგანაც სამართალი აწესებს ერთიან მოთხოვნებს ნორმის ყველა ადრესატის მიმართ. პასუხისმგებლობის საკითხი კი მოცემული ინდივიდის პერსონალური შესაძლებლობების მიხედვით პირველად დგება მხოლოდ ბრალის მსჯელობის დროს, როცა იგი აკრძალული ქმედობის მოცულობას კი არა, პირად პასუხისმგებლობას ეხება“¹⁷.

როგორც დავინახეთ, ე. მეცგერი უსაფუძვლოდ ზღუდავს უმართლობის სუბიექტური ნიშნების წრეს. ჰ. ველცელი და მისი სკოლა კი პირიქით, ხელოვნურად აფართოებს ამ წრეს ევენტუალური განზრახვისა და გაუფრთხილებლობის ხარჯზე. ე. მეცგერი სისხლის სამართლის დელიქტებს ყოფს ფინალური და კაუზალური ტიპის დელიქტებად, ხოლო ჰ. ველცელი ყველა სახის დელიქტის განმსაზღვრელ ნიშნად ფინალობას მიიჩნევს.

საკითხის შესწავლამ გვიჩვენა, რომ არც ერთი ეს მიმართულება არ არის დამაკმაყოფილებელი. ჩემი აზრით, სისხლის სამართლის დელიქტები უნდა დაიყოს სამ ჯგუფად: 1) წმინდა ფინალური ტიპის დელიქტები¹⁸ (ქურდობა და სხვ.), 2) წმინდა კაუზალური ტიპის დელიქტები (სახელმწიფო საიდუმლოებების შემცველი დოკუმენტების დაკარგვა, საქართველოს სსრ სსკ-ის 77 მ.) და 3) შერეული ბუნების დელიქტები (მკვლელობა, სხეულის დაზიანება და ა. შ.). ამ მესამე ტიპის დელიქტის უმართლობას, როგორც წესი, წმინდა ობიექტური მომენტები განსაზღვრავენ. მაგრამ ზოგჯერ, წინააღმდეგ ე. მეცგერის მტკიცებისა, მათი უმართლობა შეიძლება, ობიექტურ მომენტებთან ერთად, სუბიექტურმა ნიშანმაც განსაზღვროს.

О. К. ГАМКРЕЛИДЗЕ

К ВОПРОСУ О СУБЪЕКТИВНЫХ ПРИЗНАКАХ НЕПРАВДЫ

Резюме

В работе обсуждается проблема т. н. субъективных признаков неправды. Автор критически излагает теорию западногерманского криминалиста Э. Мецгера и точку зрения сторонников финального учения о действии (Г. Вельцель) по вопросу о соотношении субъективного и объективного для обоснования противоправности деяния в уголовном праве.

¹⁷ Т. В. Церетели, Основания уголовной ответственности и понятие преступления, «Правоведение», 1980, № 2 с. 85.

¹⁸ მ. უგრეხელიძე ამ ტიპის დელიქტებს „მიზნით დაფუძნებულ საფრთხის დელიქტებს უწოდებს“ (იხ. მისი „ბრალი საფრთხის დელიქტებში“, თბ., 1982, გვ. 20).

В работе делается попытка обосновать положение о том, что цель повреждения либо создания угрозы повреждения правового блага имеет объективное значение и потому этот субъективный признак обосновывает противоправность и общественную опасность деяния наряду с другими объективными признаками.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ეკონომიკისა და სამართლის ინსტიტუტის საბჭოთა კანონმდებლობის განყოფილებაში

Э. Ш. КЕМУЛАРИЯ

НАЛИЧИЕ ПРОБЕЛОВ В ПРАВЕ КАК УСЛОВИЕ ПРИМЕНЕНИЯ УГОЛОВНО-ПРОЦЕССУАЛЬНОГО ЗАКОНА ПО АНАЛОГИИ

Пробелы в уголовно-процессуальном законе объективно возможны, а в некоторых случаях и неизбежны, т. к. закон есть волевой акт, достаточно обоснованный, исторически оправданный, но все же волевой. Справедлива мысль, что «полнота регулирования процессуальной деятельности и процессуальных отношений целиком зависит от законодателя»¹. Однако такая зависимость не означает, что полнота регулирования всегда обеспечена, и на наш взгляд, не дает оснований для утверждения, что «законодатель, учитывая потребности практики и новые, выдвинутые жизнью вопросы, может с необходимой полнотой регулировать процессуальную деятельность и не допускать пробелов в законодательстве»².

Органы социалистического государства, издающие правовые акты, всегда стремятся к более полному и ясному выражению в них общественной потребности и народной воли. Но законодатель не может, да и не должен заранее предугадывать многочисленные и разнообразные варианты соотношения взаимных прав и обязанностей участников правоотношения. «Государство, урегулировав в общей форме тот или иной вид общественного отношения, тем самым предоставляет участникам общественного отношения возможность применительно к конкретной жизненной ситуации, уточнять свое (или чужое) положение, принимать решение и действовать в соответствии с этим решением в общих рамках соответствующего нормативного акта»³. Как пишет С. С. Алексеев, «если органы правотворчества закладывают в правовую систему общие программы поведения участников общественных отношений, то органы применения права продолжают, «подхватывают» начатое правотворчеством — они призваны обеспечить проведение в жизнь общих программ, конкретизированное их воплощение в реальных жизненных процессах с учетом особенностей той или иной конкретной жизненной ситуации»⁴.

¹ Демократические основы советского социалистического правосудия, (под ред. М. С. Строговича). М., Наука, 1965, с. 89.

² Там же.

³ Саванели Б. В. Правопорядок и юридическая практика (методологические проблемы). Тбилиси, Сабчота сакартвело, 1981, с. 52.

⁴ Алексеев С. С. Общая теория права. Т. I, М., Юрид. лит., 1981, с. 323.

По причине происхождения пробелы в праве можно условно разделить на формальные (субъективные) и материальные (объективные)¹. К формальным относятся те пробелы в праве, которые появились вследствие несоблюдения правил законодательной техники, игнорирования норм русского языка, неправильного использования соответствующих понятий и других недостатков в юридическом оформлении мнения законодателя.

Под объективными (материальными) пробелами понимают неполноту тех норм, которые были изданы своевременно, но ввиду того, что кодифицированные работы требуют продолжительного времени, эти нормы перестали частично или полностью отвечать назревшим жизненным потребностям.

Виды пробелов, приемы и средства их обнаружения — тема самостоятельного исследования. В данной статье мы исходим из предположения, что в конкретном случае пробел уголовно-процессуального закона установлен с несомненностью, он очевиден и для законодателя, и для правоприменительных органов. Пробел налицо, вопрос, следовательно, в том, что следует предпринять дальше.

Но прежде необходимо договориться о терминологии. Чем являются правовая аналогия — средством восполнения или преодоления пробелов?

Общепризнано, что «восполнение пробелов» является специальным юридическим термином, непосредственно связанным с правотворческой деятельностью соответствующих государственных органов. В общей теории права высказана мысль, что правовую аналогию следует считать разовым восполнением пробела, имеющим значение только для данного дела², или каузальным восполнением³. По мнению других авторов, в данном случае неправильно говорить о восполнении, т. к. «восполнение пробела права — это прерогатива законодателя, а не органа, осуществляющего применение права»⁴. Нужно учитывать, что и те авторы, которые именуют применение аналогии восполнением пробела, исключают при этом правотворческий элемент в процессе правоприменения. Таким образом «спор идет по поводу употребления терминов, а не по существу процесса»⁵.

На наш взгляд, применение закона по аналогии наиболее точно охватывается терминами «преодоление»⁶, т. к. во-первых, в правоприме-

¹ Подробно об этом см.: Лазарев В. В. Пробелы в праве и пути их устранения. М., Юрид. лит., 1974, с. 34—35.

² Алексеев С. С. Указ. соч., т. I, с. 335—336.

³ Карташов В. Н. Аналогия закона в советском праве. — В кн.: Вопросы теории государства и права, вып. 4, Саратов, 1976, с. 179—180.

⁴ Пиголкин А. С. Обнаружение и преодоление пробелов права. — Сов. гос. и право, 1970, № 3, с. 57.

⁵ Карташов В. Н. Указ. статья. В кн.: Вопросы теории государства и права, с. 179.

⁶ Преодолеть — значит пересилить, справиться с кем или чем-нибудь. См.: Ожегов С. И. Словарь русского языка. М.: Советская энциклопедия, 1981, с. 574.

нительной деятельности государственных органов обнаружение пробела становится своеобразным препятствием, затруднением на пути дальнейшего производства по конкретному делу, в связи с чем появляется объективная необходимость именно преодолеть данное препятствие; во-вторых, этот термин исключает всякую мысль о какой-либо правотворческой деятельности в процессе правоприменения.

Необходимо также решить, есть ли основания для выделения применительно к уголовно-процессуальному праву «пробелов в законе» и «пробелов в праве». Вот что говорится на этот счет в общей теории права: «Пробелы в законе» имеются там, где нормативный акт, регулируя общественные отношения в общей форме, оставляет какие-то аспекты этих отношений или сходных с ними без правового опосредствования, в то время как оно должно быть именно в этом нормативном акте. При полном отсутствии нормативного акта, т. е. там, где даже в общей форме определенные отношения не получили своего закрепления правом, налицо «пробел в праве»¹.

Мы полагаем, что в теории уголовно-процессуального права можно ограничиться понятием «пробел в законе». Дело в том, что понятия «уголовно-процессуальное право» и «уголовно-процессуальный закон» применяются, используется, как правило, в одинаковом значении. «Порядок расследования и разрешения уголовных дел, деятельность органов следствия, прокуратуры и суда и их отношения с гражданами и организациями, участвующими в производстве по уголовным делам, регламентируются и регулируются нормами уголовно-процессуального права, которые выражены в уголовно-процессуальном законе»². Уголовное судопроизводство ведется на основе лишь уголовно-процессуального закона и в строгом соответствии с ним. В отличие от некоторых других отраслей права в уголовно-процессуальном праве нет никаких подзаконных актов, которые регулировали бы деятельность участвующих в уголовном судопроизводстве лиц. Поэтому, когда в уголовно-процессуальном праве определенные отношения не получают своего юридического закрепления даже в общей форме и мы сталкиваемся с необходимостью в принятии новой нормы, т. е. с пробелом, то и в этом случае следует говорить о пробеле в уголовно-процессуальном законе. Если в понятие «пробел» вкладывать то традиционное содержание, которое означает отсутствие нормы или ее неполноту, то, на наш взгляд, в уголовном процессе «пробелы в законе» и «пробелы в праве» будут иметь одинаковое значение, ибо в этой сфере регулирования термины «право» и «закон» выступают как синонимы.

Для применения уголовно-процессуального закона по аналогии очень важно различать действительные пробелы в законе и пробелы мнимые, кажущиеся, поскольку аналогия закона, в соответствии с тре-

¹ Лазарев В. В. Указ. соч., с. 9.

² Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса, т. I. М., Наука, 1968, с. 44.

бованием строгого и неуклонного соблюдения законности, может быть использована лишь в том случае, когда «с очевидностью можно констатировать, что определенный вопрос входит в сферу правового регулирования, должен решаться юридическими средствами, но конкретное его решение в целом или в какой-то части не предусмотрено или предусмотрено не полностью»¹.

Под мнимым пробелом понимаются случаи, когда определенные отношения не входят в сферу правового регулирования и объективно не нуждаются в данное время в правовом воздействии, но, по мнению некоторых лиц, подлежат правовой регламентации². Мнимыми являются пробелы и в том случае, если «правоприменитель не находит нормы в законодательстве, приходит к выводу о ее необходимости и пр., а такая норма в действующем праве имеется»³. Важно подчеркнуть, что основными приемами установления пробелов закона служат выводы по аналогии. Сам факт установления сходства фактических отношений, не урегулированных законом, с отношениями им урегулированными, вызывает предположение о наличии пробела. При этом, признак урегулированности переносится на те отношения, которым его недостает, поскольку другие признаки считаются совпадающими, идентичными.

Приведем пример: при решении судьей или судом в распорядительном заседании вопроса о предании обвиняемого суду должен быть также дан положительный или отрицательный ответ на вопрос, составлено ли обвинительное заключение в соответствии с требованиями закона (п. 7 ст. 222 УПК РСФСР, п. 8 ст. 230 УПК ГССР). Пленум Верховного Суда СССР в постановлении от 28 ноября 1980 г. «О практике применения судами законодательства при предании суду» указал, что при несогласии с изменением обвинения на менее тяжкое либо исключением из обвинительного заключения отдельных пунктов обвинения, произведенным прокурором при утверждении обвинительного заключения, судья или суд не вправе восстановить прежнее обвинение. В этом случае необходимо в распорядительном заседании решить вопрос о возвращении дела прокурору для дополнительного расследования⁴. Но как поступать при обнаружении несоответствия обвинительного заключения требованиям закона (ст. ст. 205—207 УПК РСФСР, ст. 206—207 УПК ГССР), либо обстоятельствам, установленным при расследовании? Действующее законодательство не предоставляет суду права пересоставлять обвинительное заключение, а возвращать дело на доследование в таких случаях не имеет смысла. Налицо пробел закона. Сходной нормой, содержащей существенные признаки, совпадающие с признаками анализируемой нор-

¹ Пиголкин А. С. Указ. статья. — Сов. гос. и право, 1970, № 3, с. 50.

² Карташов В. Н. Указ. статья. В кн.: Вопросы теории государства и права, с. 179—180.

³ Лазарев В. В. Применение советского права. Казань, 1972, с. 107.

⁴ Бюллетень Верховного Суда СССР, 1981, № 1, с. 8.

мы, на наш взгляд, является ст. 214 УПК РСФСР и ГССР, которая регулирует возможные решения по делу, поступившему с обвинительным заключением к прокурору. Применяв аналогию, суд должен дело возвратить прокурору для пересоставления обвинительного заключения¹.

Сходным образом, т. е. с применением выводов по аналогии, обращение к полностью урегулированным в уголовно-процессуальном законом ситуациям помогает обнаружить пробел (частичную неполноту) в регулировании аналогичных ситуаций. Это дает возможность преодолеть пробел путем использования закона по аналогии. Сказанное можно иллюстрировать следующим примером. Как известно, свидетель обязан явиться по вызову лица, производящего дознание, следователя, прокурора, суда. При неявке свидетеля без уважительной причины соответствующий орган вправе подвергнуть его приводу (ст. 73 УПК РСФСР). Однако в законе отсутствует перечень уважительных причин неявки свидетеля. Какие же причины следует считать уважительными? Прямого ответа на этот вопрос в действующем уголовно-процессуальном законодательстве нет, а разрешение его необходимо. Видимо, нужно применить ту процессуальную норму, которая предусматривает наиболее сходный случай. Такой нормой является ст. 146 УПК РСФСР, которая содержит перечень уважительных причин неявки применительно к обвиняемому. Очевидно, применив ее предписания по аналогии, можно без особых затруднений преодолеть пробел закона². Этот пример характерен тем, что здесь обращение к полностью урегулированной ситуации помогает преодолеть неполноту закона в регулировании сходной ситуации, предусмотренной законом лишь частично.

При выяснении, является ли неполнота нормы пробелом закона, легко впасть в ошибку и принять за пробел то, что законодатель сознательно оставил без правового регулирования. Поэтому констатация пробелов должна основываться на тщательном и всестороннем анализе законодательства, на глубоком, доскональном изучении всех норм, касающихся рассматриваемого вопроса. Установление действительных пробелов имеет важный практический смысл, т. к. некоторые действия органов расследования, прокуратуры и суда допустимы лишь при наличии пробелов, иначе возникает опасность произвола и беззакония.

¹ Ст. 195 УПК Эстонской ССР, ст. 234 УПК Латвийской ССР и ст. 243 УПК Туркменской ССР содержат правило, что если обвинительное заключение не соответствует предъявленным требованиям, суд в распорядительном заседании направляет дело прокурору для составления нового обвинительного заключения.

² Правильно решает этот вопрос уголовно-процессуальный закон Грузинской ССР, указав в ст. 64 УПК о том, что уважительными причинами неявки свидетеля признаются обстоятельства, указанные в статье 143 УПК ГССР, в которой регламентируются уважительные причины неявки обвиняемого.

В. В. Лазарев вопреки традиционному пониманию пробела в законе как определенного дефекта, пропуска¹ в действующем законодательстве пытается объединить в одном понятии «пробел в праве» такие качественно разные явления, как действительные и мнимые пробелы. Однако, если признавать пробел там, где имеется прежде отсутствовавшая потребность в правовом регулировании, то понятие «пробел права» превратится в неопределенную и расплывчатую категорию².

Правильное теоретическое понимание вопроса о пробелах в законе имеет непосредственное практическое значение, в частности для применения норм уголовно-процессуального права, поскольку мнимые пробелы исключают использование аналогии при решении конкретных дел, когда как наличие действительного пробела является основанием для ее применения.

Установление пробелов уголовно-процессуального закона и наличие сходной нормы не всегда становятся основанием применения аналогии. Не допускается ее использование в случаях, когда законодатель исключает правовое значение фактов, прямо не предусмотренных законом, когда нормы устанавливают изъятия из общего порядка правового регулирования. Ст. 195 УПК РСФСР, ст. 196 УПК ГССР содержат перечень оснований приостановления предварительного следствия. Этот перечень является исчерпывающим. Его закрепление в УПК свидетельствует об отрицательном отношении законодателя к приостановлению дела по какому-либо иному, не предусмотренному правовой нормой, основанию.

Поэтому, на наш взгляд, недопустимо относить положения закона о приостановлении предварительного следствия к случаям тяжкого заболевания потерпевшего, когда дальнейшее расследование уголовного дела без потерпевшего невозможно (например, при тяжком заболевании потерпевшей по делу об изнасиловании)³.

Примером изъятия из общего порядка регулирования, которое исключает использование аналогии закона, может служить ст. 285 УПК РСФСР, ст. 287 УПК ГССР. Ее предписания о том, что при допросе несовершеннолетнего свидетеля вызывается педагог, а также родители и законные представители, что допрос может быть по определению суда проведен в отсутствие подсудимого, что несовершенно-

¹ В русском языке слово «пробел» в прямом смысле определяется как незаполненное место, в переносном — как недостаток, упущение. При этом недостаток понимается как изъян, несовершенство, неполное количество, а упущение — ошибка по небрежности, недосмотр. (См. Ожегов С. И. Словарь русского языка, с. 393, 595, 824).

² Об этом справедливо пишут А. С. Пиголкин и В. М. Сарых в рецензии на книгу В. В. Лазарева «Пробелы в праве и пути их устранения» (Правоведение, 1975, № 6, с. 117—118).

³ Такое предложение со ссылкой на применение аналогии, выдвигала П. С. Элькинд. См.: Элькинд П. С. Толкование и применение норм уголовно-процессуального права. М., Юрид. лит., 1967, с. 187—188.

летний свидетель должен быть удален из зала заседания по окончании его допроса, кроме случаев, когда суд признает необходимым дальнейшее присутствие этого свидетеля, — все эти предписания являются исключениями из общего правила о порядке допроса свидетеля в суде. Естественно, что их распространение на сходные фактические обстоятельства, т. е. на допрос совершеннолетних свидетелей, не допускается.

Исключается также использование аналогии закона, если это хоть как-либо ущемляет интересы отдельных граждан, организаций или государства. Принципиально применение уголовно-процессуального закона по аналогии допустимо лишь при условии полного и точного соблюдения всех прав участников уголовного судопроизводства.

В. Н. Карташов, выступая за применение аналогии во всех отраслях права, где это прямо не запрещено, полагает, что решать об использовании аналогии в неурегулированных правом случаях уполномочен только суд. При этом он опирается в основном на положение ч.3 ст. 12. Основ гражданского судопроизводства. Автор пишет: «Полномочия суда на восполнение пробелов в праве обусловлены его местом и ролью в механизме социалистического государства, стоящими перед ним задачами. Деятельность суда строго регламентирована процессуальными нормами. Коллегиальное разрешение дел происходит в условиях, исключающих постороннее воздействие на судей. Установлен особый порядок обжалования и опротестования актов суда. Практически все судьи имеют высшее юридическое образование, что играет немаловажную роль, учитывая своеобразие деятельности по применению аналогии и то, что предпосылки и условия такого применения разрабатываются в основном юридической наукой»¹.

Трудно не согласиться с автором, что у суда есть определенные преимущества перед другими государственными органами при использовании умозаключения по аналогии в правоприменительной деятельности. Однако, на наш взгляд, позиция В. Н. Карташова не может быть безоговорочно распространена на уголовное судопроизводство, где, в отличие от гражданского процесса, важное значение имеет деятельность органов предварительного следствия. Конечно, и в разрешении уголовных дел главная роль принадлежит суду, однако возможность использования аналогии для решения частных вопросов (не судьбы дела!) другими правоприменительными органами отнюдь не умаляет роли суда. Юридические основания и предпосылки для этого есть не только у суда, но и у органов прокуратуры и следствия, ибо их деятельность, как и работа суда, строго регламентирована процессуальными нормами, прокуроры и следователи имеют, как правило, высшее юридическое образование, установлен особый по-

¹ Карташов В. Н. Институт аналогии в советском праве. Автореф. дис. ...канд. юрид. наук. Саратов, 1976, с. 7—8.

рядок обжалования их действий, существуют определенные гарантии их процессуальной самостоятельности и независимости. Что касается вопроса о фактической необходимости использования аналогии во время предварительного следствия, то он, несомненно, стоит более остро, ибо производство расследования — деятельность чрезвычайно многоплановая, обширная и трудоемкая, поэтому она урегулирована правом менее детально, чем судебное разбирательство.

По изложенным соображениям лишение органов расследования и прокурора возможности в процессе производства по уголовным делам использовать уголовно-процессуальный закон по аналогии поставило бы их в затруднительное, а иногда и в безвыходное положение, что не соответствовало бы целям и задачам советского уголовного судопроизводства. Мы считаем, что в уголовном процессе нет объективных причин, которые бы препятствовали любому государственному правоприменительному органу при наличии пробела в законе решить конкретный случай на основании применения уголовно-процессуального закона по аналогии.

В уголовно-процессуальном праве, как и в любой отрасли права, основной способ восполнения пробелов — правотворческая деятельность компетентных органов государства, т. е. издание недостающей правовой нормы. Аналогия закона является, хотя и не идеальным, но необходимым средством преодоления, нейтрализации пробелов, обеспечивающим учет новых факторов общественной жизни, динамизм уголовно-процессуального закона в процессе его применения, направленное юридическое воздействие на общественные отношения, еще не урегулированные или недостаточно урегулированные правовыми нормами.

В условиях строгого режима законности пробелы уголовно-процессуального закона в принципе нежелательны и свидетельствуют об упущениях в нормативном регулировании. Однако пока мы сталкиваемся с наличием пробелов, их необходимо преодолевать, поскольку начатое производство по уголовному делу не может быть прервано ввиду отсутствия правил, относящихся к совершению того или иного действия. Поэтому, как правильно отмечают авторы комментария к Уголовно-процессуальному кодексу РСФСР, «если какой-либо возникший в следственной или судебной практике вопрос прямо не разрешен в действующем уголовно-процессуальном законодательстве, применяется закон, предусматривающий наиболее сходный случай»¹.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ეკონომიკის და სამართლის ინსტიტუტის სისსლოს სამართლის და კრიმინოლოგიის განყოფილებამ

¹ См. Комментарий к уголовно-процессуальному кодексу РСФСР (под ред. А. М. Ракункова и А. К. Орлова). М.: Юрид. лит., 1981, с. 4.

Р. Л. ХАЧАТУРОВ

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ТЕОРИИ И ИСТОРИИ СТАНОВЛЕНИЯ ПРАВА

Марксистско-ленинская трактовка проблем соотношения общества, государства и права служит методологической основой познания государства и права вообще и исследования процесса становления конкретного государства и права в частности.

Классики марксизма-ленинизма сделали исключительно важный теоретический вывод, противоположный тому, который существует еще и в настоящее время в немарксистской науке. Самое главное в этом выводе — утверждение об исторически преходящем существовании государства и права. До первого деления общества на антагонистические классы существовал первобытнообщинный строй, в котором не было ни государства, ни права. Возникновение антагонистических классов было тем рубежом, который отделил первобытнообщинный строй от государственного.

В 20-х годах в нашей стране проходила дискуссия о так называемом азиатском способе производства. Последняя большая дискуссия по этому вопросу началась в первой половине 60-х годов. В ходе обсуждения данной проблемы было высказано мнение о том, что в некоторых регионах государство якобы возникло еще в доклассовой формации. Так, М. А. Виткин утверждал: «Восточное государство — это самый ранний тип государства, который возникает на основе не классовой, а патриархальной, дифференциации индивидов»¹. Мысль о возможности существования «доклассового государства», «неклассового государства», «доклассовой государственности» приводится и некоторыми другими участниками названной дискуссии и противоречит марксистскому учению об исторических типах государства и корреляции общества и государства. В нашей литературе дана критика теорий «доклассового государства» в работах М. И. Байтина, А. И. Денисова, Г. Б. Гальперина, А. И. Королева и др. ученых.

В последнее время в нашей литературе стали распространяться высказывания о «догосударственном», «доклассовом» происхождении права. Эта тема имеет свою историю. Как известно, в прошлом веке в неудавшейся полемике с марксизмом по вопросу о соотношении экономики и права буржуазная наука пыталась доказать тезис о

¹ Виткин М. А. Восток в философско-исторической концепции К. Маркса и Ф. Энгельса. М., 1972, с. 46.

праве как первооснове общества. В литературе нередко говорилось об историческом «старшинстве» права по сравнению с государством. Эта антинаучная концепция звучит особенно нелепо в свете довольно модной на Западе теории о том, что государство как самостоятельный институт возникает лишь в новое время².

Как объяснить наличие в нашей литературе спорных и ошибочных положений по проблемам соотношения государства и права и существования «доклассового» права. Понятно, что советские исследователи разрабатывают данную проблематику с позиций марксистской методологии. Причины разногласий и ошибок кроются в том, что рубеж, отделяющий доклассовое общество от общества классового, у некоторых ученых определен не четко. Кроме того, ряд исследователей не проводит различий между обычаем и обычным правом, а термины «право», «обычное право» употребляются в смысле обычая. В некоторых работах отсутствует четкая смысловая дифференциация понятий «право» и «право» в юридическом смысле. Далее, некоторые авторы произвольно интерпретируют отдельные положения, взятые из работы Ф. Энгельса «Происхождение семьи, частной собственности и государства».

Различие в решении вопроса об историческом генезисе права по указанным причинам бросается в глаза. Оно касается прежде всего оперирования современными правовыми понятиями применительно к первобытному обществу.

Только недоразумением объясняется выдвинутое Кельзенем обвинение в противоречивости данной Ф. Энгельсом характеристики доклассового строя, так как Энгельс, отрицая наличие права в этом обществе, говорит о существующих там «правах» и использует другие юридические термины³. В работе «Происхождение семьи, частной собственности и государства» Ф. Энгельс ясно пояснил, что он вынужден был в интересах краткости изложения проблемы использовать юридические понятия при исследовании первобытного общества, однако это не означает признания наличия этих понятий в первобытном обществе.

В этой связи трудно назвать удачной позицию авторов, которые полагают, что Ф. Энгельс рассматривал некоторые отношения родоплеменного коллектива в качестве правовых. В частности, мы не согласны с мнением Л. И. Спиридонова о том, что Ф. Энгельс, «когда речь заходила о ранних (доклассовых) ступенях развития общества, не считал возможным говорить о праве в юридическом смысле. Однако то, что он постоянно рассматривал многие отношения родоплеменного коллектива в качестве правовых (разрядка наша — Р. Х.), свидетельствует о его оценке их как заро-

² Туманов В. А. Буржуазная правовая идеология. М., 1971, с. 70 и др.

³ Kelsen H. The Communist Theory of Law, London, 1955, p. 39.

дышевых форм будущего права, уже содержащих «право в себе»⁴: На наш взгляд, при характеристике всех ступеней развития доклассового общества все социальные нормы оцениваются Ф. Энгельсом как обычаи.

По мысли С. С. Алексеева, право имеет свою предысторию, которая связана с формированием нравственных предпосылок правового регулирования. Это мнение С. С. Алексеева представляется интересным. Нравственные предпосылки, а также «некоторые свойства права стали постепенно складываться в недрах первобытнообщинного строя. Не случайно Ф. Энгельс говорил о «правах» племен, о существовании в тот период «материнского права» и т. п.»⁵ Действительно, в работе «Происхождение семьи, частной собственности и государства» Ф. Энгельс, рассматривая эволюцию семьи в доклассовую эпоху, пользуется терминами «право племен», «права мужчин», «родовое право», «материнское право». Однако это не означает, что Ф. Энгельс оценивал отношения родоплеменного общества в качестве правовых. Уточним, о каких правах идет речь у Ф. Энгельса. Обратимся к работе «Происхождение семьи, частной собственности и государства», чтобы выяснить, что имел в виду Ф. Энгельс под «правом племен», «материнским правом» и т. п.

В главе работы, посвященной происхождению семьи, Ф. Энгельс отмечал: «Пуналуальная семья давала, с одной стороны, полное объяснение господствующей у американских индейцев системы родства, которая послужила Моргану исходным пунктом всех его исследований; она, с другой стороны, служила готовым отправным пунктом, из которого можно было вывести род, основанный на материнском праве»⁶. Здесь мы впервые в работе Энгельса встречаемся с термином «материнское право».

Как известно, при написании цитируемой работы Ф. Энгельс использовал исследования этнографа Л. Г. Моргана, которые дали ему «возможность изучить организацию общества, еще не знающего государства»⁷. А термин «материнское право» был заимствован Ф. Энгельсом у Бахофена. «Когда Морган писал свою книгу, наши сведения о групповом браке были еще весьма ограничены. Кое-что было известно о групповых браках у организованных в классы австралийцев...»⁸, — писал Ф. Энгельс. В «Предисловии к четвертому изданию» 1891 г. своей книги Ф. Энгельс подчеркивал: «Изучение истории семьи начинается с 1861 г., когда вышло в свет «Материнское право» Бахофена. Автор выставляет там следующие положения:

⁴ Спиридонов Л. И. Социальное развитие и право. Л., 1973, с. 47.

⁵ Алексеев С. С. Проблемы теории права. Курс лекций в двух томах, т. I, Свердловск, 1972, с. 18.

⁶ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 21, с. 47.

⁷ Там же, с. 96.

⁸ Там же, с. 47.

1) люди сначала жили в неограниченном половом общении, которое он обозначает неудачным словом «гетеризм»; 2) такие отношения исключают всякую возможность достоверно установить отца, и поэтому происхождение можно было определить лишь по женской линии — по материнскому праву»⁹. Отмечая заслуги Бахофена, Ф. Энгельс писал, что «признание происхождения исключительно по материнской линии и развивавшиеся отсюда с течением времени отношения наследования он (Бахофен — Р. Х.) называет материнским правом; в интересах краткости я сохранил это обозначение, но оно неудачно, так как на этой ступени развития общества еще нельзя говорить о праве в юридическом смысле»¹⁰. Впоследствии Ф. Энгельс неоднократно употребляет выражение «материнское право». Так, говоря о групповом браке племен Австралии, Ф. Энгельс писал, что для «любого кроки каждая женщина кумите является по праву его женой; но так как его собственная дочь как дочь женщины кумите по материнскому праву также кумите, то она в силу этого от рождения является женой каждого кроки»¹¹. Далее Ф. Энгельс отмечает, что групповой брак представляет собой массовое супружество класса мужчин с классом женщин. «Там, где европеец усматривает безнравственность и беззаконие, на самом деле господствует строгий закон. Эти женщины принадлежат к брачному классу чужеземца, и потому они от рождения являются его женами; тот самый нравственный закон, который предназначает их друг для друга, воспрещает под угрозой позорного наказания всякую половую связь вне принадлежащих друг другу брачных классов»¹². Здесь под «нравственным» законом Ф. Энгельс имел в виду обычай и его нравственные свойства. В дальнейшем Ф. Энгельс неоднократно говорит о правах мужчин, о праве девушек на вступление в брак, о материнском праве, отцовском праве, о переходе от материнского права к отцовскому и отмечает, что подобные обычаи встречаются почти у всех народов¹³.

Ф. Энгельс пишет о том, что материнское право было отмечено и вводилось определение происхождения по мужской линии и право наследования по отцовской линии. «Мы ничего не знаем о том, как и когда эта революция произошла у культурных народов. Она целиком относится к доисторической эпохе»¹⁴, — отмечал Ф. Энгельс. Приведенные и многие другие положения из произведения Ф. Энгельса свидетельствуют о том, что, говоря о материнском и отцовском праве, «родовом праве»¹⁵, Ф. Энгельс имел в виду обычай первобытного общества. Термин «право» здесь употребляется Ф. Энгельсом в неюридичес-

⁹ Маркс К. и Энгельс Ф. Избранные произведения. Т. II, М., 1955, с. 164.

¹⁰ Маркс К. и Энгельс Ф. Сооч., т. 21, с. 46.

¹¹ Там же, с. 48.

¹² Там же.

¹³ Там же, с. 50—71.

¹⁴ Там же, с. 59—60.

¹⁵ Там же, с. 89.

ком смысле — или в смысле происхождения по материнской и отцовской линии, или в смысле правомочий членов рода по обычаям доклассового общества.

Сущность обычаев доклассового общества заключается в том, что они создавались непосредственно обществом, выражали и защищали интересы всех членов рода. Поэтому обычаи не могли еще обрести правовых признаков (качеств). Ф. Энгельс указывал, что в родовой организации не существует еще никакого различия между понятиями «права» и «обязанности». «Для индейца не существует вопроса, является ли участие в общественных делах, кровная месть или уплата выкупа за нее правом или обязанностью; такой вопрос показался бы ему столь же нелепым, как и вопрос, являются ли еда, сон, охота — правом или обязанностью»¹⁶.

Раскол общества на антагонистические классы — социальная основа возникновения государства и права. Гибель первобытно-общинного строя означала возникновение новой общественно-экономической формации, классового общества.

Рассматривая соотношение общества, государства и права в различных аспектах, К. Маркс, Ф. Энгельс и В. И. Ленин определили классовые связи государства и права. Соотношение государства и права — это взаимодействие (связь) классовых по своей сущности общественных явлений.

В работе «Немецкая идеология» К. Маркс и Ф. Энгельс, отмечая, что государство и право являются орудиями господствующего класса, писали: «Помимо того, что господствующие при данных отношениях индивиды должны конституировать свою волю в виде государства, они должны придать своей воле, обусловленной этими определенными отношениями, всеобщее выражение в виде государственной воли, в виде закона, — выражение, содержание которого всегда дается отношениями этого класса...»¹⁷. Это теоретическое положение объясняет возникновение права с необходимостью классовой направленности регулирования общественных отношений и неразрывную связь права с государством.

Право — в широком смысле явление государственное. Государство «творит» право, т. е. возводит в закон волю господствующего класса. «Воля, если она государственная, должна быть выражена как закон, установленный властью, иначе слово «воля» пустое сотрясение воздуха пустым звуком»¹⁸, — подчеркивал В. И. Ленин. Ленинская формула «право — есть ничто без аппарата, способного принуждать к соблюде-

¹⁶ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 3, с. 322.

¹⁷ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 3, с. 322.

¹⁸ Ленин В. И. Полн. собр. соч., т. 32, с. 340.

нию норм права»¹⁹, относится прежде всего к эксплуататорским типам права.

Государство и право возникают, развиваются и существуют вместе, а в лице базиса имеют общую причину. Государство и право — это две неразрывно, непосредственно и органически связанные между собой стороны одного и того же исторического явления, а именно классово-политического господства в обществе: они не могут ни существовать, ни функционировать друг без друга²⁰. Диалектика соотношения государства и права характеризуется тем, что они, как правильно заметил В. А. Туманов, равно определяются экономическим строем общества и представляют собой две стороны одного и того же явления — политической власти в классовом обществе²¹.

Общепринятый в нашей юридической литературе взгляд на исторический генезис государства и права оспаривает Г. В. Мальцев. В советской литературе «возникновение государства и права иногда представляют как единовременный процесс, а дальнейшее их историческое развитие нередко изображается, как чуть ли не механическая связь между государством и правом»²², — отмечал Г. В. Мальцев. Обращаясь к работе К. Маркса и Ф. Энгельса «Немецкая идеология», в которой основоположники научного коммунизма отмечали, что частное право развивается одновременно с частной собственностью из процесса разложения естественно сложившихся форм общности»²³, Г. В. Мальцев полагает, что частная собственность «старше» государства и появляется задолго до возникновения государства как политической организации классового общества. Автор считает, что проблема возникновения права нередко подменяется в нашей литературе вопросом происхождения закона, законодательства, «словом, цивилизованной формы права, которая действительно связана с наличием зрелой политической организации общества — государства». Подобное смешение приводит к тому, продолжает Г. В. Мальцев, что «юристы в сущности не замечают варварскую стадию в историческом развитии права, о которой писали Маркс и Энгельс»²⁴. Представляется, что данный упрек в адрес советских юристов не обоснован.

Ф. Энгельс писал: «На известной, весьма ранней ступени развития общества возникает потребность охватить общим правилом повторяющиеся изо дня в день акты производства, распределения и обмена продуктов и позаботиться о том, чтобы отдельный человек подчинился общим условиям производства и обмена. Это правило, в начале выра-

¹⁹ Ленин В. И. Полн. собр. соч., т. 33, с. 99.

²⁰ См.: Керимов Д. А. Общая теория государства и права. М., 1977, с. 19 и др.

²¹ См.: Туманов В. А. Буржуазная правовая идеология. М., 1971, с. 71.

²² Мальцев Г. В. Социальная справедливость и право. М., 1977, с. 232.

²³ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 3, с. 63.

²⁴ Мальцев Г. В. Указ. соч., с. 233.

жающееся в обычае, становится затем законом. Вместе с законом необходимо возникают и органы, которым поручается его соблюдение, — публичная власть, государство»²⁵. На наш взгляд, из приведенного положения видно, что Ф. Энгельс объясняет трансформацию обычая в неразрывной связи с экономическим развитием общества. Ссылаясь на приведенную цитату из работы Ф. Энгельса, Г. В. Мальцев подчеркивает: «Вот, стало быть, когда мы можем обоснованно употребить слово «вместе»: государство появляется вместе с законом (а не с правом), закон возникает вместе с государством. Обычай и положительный закон здесь очень наглядно поставлены рядом, как две исторические формы одного и того же явления — права»²⁶. Автор не сомневается, что к моменту возникновения государства человечество уже накапливает известный опыт правового регулирования социальных отношений нормами обычного права, которые возникли и оформились в эпоху «догосударственной или предгосударственной стадии». Мы сомневаемся в правильности вывода Г. В. Мальцева, что в ряде работ Ф. Энгельса ярко показано значение обычного права в истории варварства, в период распада рода или общины²⁷. Представляется, что Г. В. Мальцев не приводит четких различий между обычаем и обычным правом. Наиболее правильным является такой подход, который не противопоставляет обычное право и законодательство, а стремится установить между ними классовую связь. «Право — отмечал К. Маркс, — не перестало быть обычаем оттого, что конституировалось как закон, — оно перестало быть только обычаем»²⁸. В этой связи ошибается Д. Ж. Валеев, говоря о догосударственном характере обычного права. Автор считает, что в основе обычного права лежат два источника: нормы морали, превратившиеся в обычаи, а также общеобязательные решения органов первобытного общества, превратившиеся в нормы поведения²⁹. Оспаривая точку зрения ученых, определяющих обычное право как санкционированную государством совокупность общеобязательных обычаев, Д. Ж. Валеев пишет: «Наряду с тем, что часть норм обычного права санкционируются государством и становятся нормами действующего права, остаются нормы, которые не получают официальной санкции государства». Соблюдение норм обычного права обеспечивается традициями, религиозным сознанием, моралью, общественным мнением и национально-этническим фактором³⁰, отмечает автор. Д. Ж. Валеев не проводит различий между обычаем и обычным правом, а генезис обычного права исследует в отрыве от генезиса государства. Поэтому трудно признать удачной позицию С. С. Алексеева, усмотревшего

²⁵ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 18, с. 272.

²⁶ Мальцев Г. В. Указ. соч., с. 234.

²⁷ Там же, с. 234—235.

²⁸ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. I, с. 127.

²⁹ Валеев Д. Ж. Обычное право и начальные этапы его генезиса. — Правоведение, 1974, № 6, с. 76.

³⁰ Там же, с. 72.

«рациональное зерно положений Д. Ж. Валеева об обычном праве в доклассовую эпоху»³¹.

Д. Ж. Валеев бездоказательно утверждает, что будто бы с точки зрения Ф. Энгельса «обычное право — это правила поведения первобытных народов». В «Происхождении семьи, частной собственности и государства» Ф. Энгельс, — пишет автор, — употребляя выражения «материнское» и «отцовское» право, имел в виду обычное право как совокупность специфических обычаев превобытного общества»³². Мы возражаем против такой интерпретации и истолкования отдельных положений, взятых из работы Ф. Энгельса. Как уже отмечалось, термины «материнское» и «отцовское» право были использованы Ф. Энгельсом не в юридическом смысле. «Слово «право» может обозначать и явление качественно иное, чем юридическое регулирование, т. е. иметь неюридическое значение, пониматься в непосредственно-социальном смысле. Право в данном ракурсе обозначает не социально-классовый нормативный регулятор, а феномен из другого круга явлений социальной жизни — социально оправданную свободу определенного поведения, его нормальность...»³³.

Н. Ф. Колесницкий, анализируя право Франкского государства, отмечал, что основными законами этого государства были правды, записанные в разное время по повелению королей, — Салическая, Рипуарская, Алеманская, Баварская, Саксонская и др. При этом, пишет автор, «в обычное право варваров были внесены существенные дополнения, отвечающие интересам королевской власти и поднимающие ее авторитет в глазах населения (смертная казнь за измену королю в Рипуарской правде и т. п.). Этим королевская власть как бы унифицировала варварское обычное право»³⁴. Мы считаем, что не в обычное право варваров, как полагает Н. Ф. Колесницкий, а в их обычаи были внесены существенные дополнения, отвечающие интересам королевской власти. Здесь мы наблюдаем трансформацию обычая в правовую обычай. Этим королевская власть не «унифицировала варварское обычное право», она санкционировала старые родовые обычаи Салических, Алеманских и др. франков. Кроме того, вряд ли установление смертной казни за измену королю в Рипуарской правде «поднимало» авторитет королевской власти в глазах населения. Включение смертной казни в систему наказаний по Рипуарской правде означало, что этим самым государственная власть устанавливала репрессии за государственные преступления, не известные первобытному строю.

В оценке рассмотренных выше варварских правд мы солидарны с А. И. Неусыхиним. Он пишет, что варварские правды созданы были тогда, когда уже появилось государство. Запись всех этих правд произ-

³¹ Алексеев С. С. Общая теория права. Т. I, М., 1981, с. 54.

³² Валеев Д. Ж. Указ. соч., с. 73.

³³ Алексеев С. С. Общая теория права, с. 54.

³⁴ Колесницкий Н. Ф. Феодалное государство. М., 1967, с. 21.

ведена по распоряжению королевской власти. Здесь обычай, считает А. И. Неусыхин, фиксируется и узаконивается органами государственной власти, которая, с одной стороны, видоизменяет обычай и вносит ряд установлений, отражающих интересы господствующего класса, с другой стороны, она не в силах этот обычай сразу уничтожить, так как он все еще продолжает отвечать интересам свободных общинников. Получается известный компромисс, порожденный тем, что государственная власть вынуждена на первых порах частично признавать старейший обычай³⁵.

По И. Я. Фроянову, дофеодалный период в истории восточных славян длится до XII в., а имевшее место землевладение и хозяйство князей, бояр и церкви, где эксплуатировалось зависимое население, не свидетельствует о том, что общество стало антагонистическим. «В противоречивости княжеской политики отражались противоречия исторической действительности Руси XI—XII вв., где, несмотря на имущественное неравенство и социальную дифференциацию, процесс классового образования не завершился и общество не стало антагонистическим, ...перед нами переходный период от доклассового строя к классовому»³⁶.

Рассматривая функции княжеской власти, отмечая тенденции «к отлету княжеской власти от народной почвы», автор пишет: «Князь, несмотря на перемены в своем положении, по-старому был еще органом родо-племенного строя». Касаясь наиболее важных общественных занятий князей Руси X—XII вв., И. Я. Фроянов не соглашается с мнением тех ученых, которые считают князей конца X в. раннефеодальными монархами, осуществляющими волю господствующего класса феодалов.

И. Я. Фроянов, рассматривая социальную природу княжеской власти на Руси, отмечает перемены в положении князя в процессе преобразования органов родо-племенного строя в государственные. Из числа функций княжеской власти автор выделяет военное руководство, дипломатические сношения и права в области суда и управления. На XI—XII вв. «приходится интенсивная законодательная деятельность князей. Создаются Правда Ярослава, Правда Ярославичей, Уставы Владимира Мономаха, церковные княжеские уставы»³⁷. Посредством своих «чиновников» князь выполнял и некоторые полицейские функции³⁸. Тем не менее, по И. Я. Фроянову, князь в Киевской Руси не стал «подлинным государем», не осуществлял волю господствующей

³⁵ Неусыхин А. И. Возникновение зависимого крестьянства в Западной Европе VI—VII веков. М., 1956, с. 46—47.

³⁶ Фроянов И. Я. Киевская Русь. Очерки социально-политической истории. Л., 1980, с. 40.

³⁷ Фроянов И. Я. Киевская Русь. Очерки социально-политической истории. Л., 1980, с. 40.

³⁸ Там же, с. 42.

шего класса. Князья Руси XI—XII вв. властвовали во имя интересов знати и во благо народа, их «правительственную деятельность нельзя толковать однозначно»³⁹. Трудно согласиться с мнением автора о том, что личное судебное разбирательство князя отвечало прежде всего желаниям народных масс⁴⁰. Не только трудно, но просто невозможно согласовать с марксистско-ленинской концепцией вывод автора о том, что в XI в., когда еще, по мнению И. Я. Фроянова, процесс классового образования на Руси не завершился и органы родоплеменного строя еще не трансформировались в государственные органы, имеет место «интенсивная законодательная деятельность князей»⁴¹.

Во-первых, законодательная деятельность присуща только государству. Правовые нормы создаются и отменяются в результате особого рода государственной деятельности. Законодательная деятельность в самом прямом значении понимается как государственная деятельность, результатом которой является установление в классовом обществе действующего права. Именно в результате законодательной деятельности возникают законы и иные нормативные акты.

Во-вторых, И. Я. Фроянов, говоря о законодательной деятельности князей в XI—XII вв., отмечает, что тогда были созданы Правда Ярослава, Правда Ярославичей, Устав Владимира Мономаха, церковные княжеские уставы. Но, ведь все эти перечисленные законодательные акты являлись источниками древнерусского феодального права, их классовая сущность не вызывает сомнений.

Представлено отделом гражданского права и гражданского процесса Института экономики и права АН ГССР

³⁹ Там же, с. 44.

⁴⁰ Там же, с. 38.

⁴¹ Там же, с. 40.

ПОЛЕЗНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ В ОБЛАСТИ ЭКОНОМИКИ НАУКИ

И. М. Рубинштейн. «Эффективность деятельности научных учреждений. Критерии и показатели оценки». «Мецниереба», Тбилиси, 1982 г. 135 с.

Повышение эффективности работы научных учреждений является важнейшим условием ускорения темпов интенсификации производства. Поэтому не оставляет сомнения актуальность проделанного И. М. Рубинштейном исследования. В советской экономической науке уже имеется солидный теоретический задел в области изучения эффективности научных учреждений. Здесь имеются ввиду работы В. А. Трапезникова, Л. М. Гатовского, Г. М. Доброва, М. Л. Башина и многих других. Имеется и довольно значительный объем нормативной и методической литературы, посвященной этому вопросу. Тем не менее приходится признать, что автор рецензируемой работы нашел свои интересные подходы к данной проблеме и внес свой вклад в ее решение. И. М. Рубинштейн концентрирует внимание читателя на вопросах оценки деятельности научных организаций, действующих в рамках академической науки. Он правильно отмечает, что эта оценка представляет существенные трудности, так как исследования, проводимым в этих институтах, в наибольшей степени присуща неопределенность затрат, вероятностный характер результатов и нечеткость периода времени от начала до завершения работ. Целью предлагаемого читателям исследования является разработка методологических и методических вопросов оценки эффективности деятельности академических научных учреждений. Структура работы проста и логична и в целом приемлема. В первой главе монографии «Эффективность научных исследований» излагаются общие теоретические подходы к указанной проблеме с учетом характера научной деятельности в академических организациях. Во второй главе «Пути повышения эффективности научных исследований и разработок в академических научных организациях» рассматриваются важные вопросы роста результативности нашей академической науки, в частности, говорится о программно-целевом планировании научных исследований и разработок, о путях ускорения внедрения НИОКР. В третьей главе «Экономическая эффективность деятельности научных учреждений» рассматриваются критерии эконо-

мической эффективности научных исследований и разработок, виды экономического эффекта. Автор останавливается на таких важных вопросах, как определение реального экономического эффекта, на что ориентирует Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР «Об улучшении планирования и усилении воздействия хозяйственного механизма на повышение эффективности производства и качества работы» от 12 июля 1979 г. Много говорится об определении долевого участия научной организации в полученном экономическом эффекте, что оживленно обсуждается в нашей экономической науке.

Работу характеризует высокая полемичность. И. М. Рубинштейн исходит из тезиса К. Маркса, что научный труд — это труд всеобщий, а одной из характеристик этого вида деятельности является использование труда предшественников. Используя накопленные знания, автор в то же время выявляет сильные и слабые стороны его, возможность его использования на практике. Автор подвергает сомнению возможности измерения эффективности научных исследований путем формирования однозначных частных и общих количественных оценок. В монографии правильно отмечаются недостатки этого метода, а именно громоздкость, необходимость привлечения значительных ресурсов для осуществления количественной оценки результатов НИОКР и т. д. (с. 38—41).

В четвертой главе «О разработке методики оценки эффективности деятельности академических научных учреждений» излагаются общие принципы и методы оценки, система оценочных показателей, сама работа по проведению оценки. Эта часть монографии имеет практический интерес, поскольку здесь затрагиваются вопросы управления научными учреждениями, сопоставления их деятельности в условиях развертывания соревнования, усиления хозрасчетных стимулов.

Отмечая достоинства монографии, приходится в то же время указать и на имеющиеся недостатки. На наш взгляд более уместным было бы сначала изложить все вопросы, связанные с эффективностью НИОКР и методами ее оценки, а затем говорить о путях повышения результативности научных учреждений.

Говоря о внедрении, автор по существу приравнивает этот процесс к использованию. Это в определенной степени упрощает понимание процесса внедрения, который является весьма трудоемким делом во многих отраслях народного хозяйства. Здесь следовало бы говорить о том, что мешает внедрению как в самом производстве, так и в сфере НИОКР, а также, исходя из системного подхода, определить методы ускорения внедрения.

И. М. Рубинштейн правильно отмечает важность определения реального экономического эффекта от исследований и разработок, однако он не касается практической стороны дела, а именно — как подсчитать на деле экономический эффект и отразить в общих результатах деятельности предприятия. До сих пор, к сожалению, на предприятиях после подсчета экономического эффекта не вносятся изменения в нор-

мы выработки, а также в планируемые затраты овеществленного труда.

Соглашаясь в целом с системой оценочных показателей, предлагаемых И. М. Рубинштейном, хочется отметить, что некоторые из них не могут дать полного представления о том или ином процессе, так как рекомендуется лишь количественная оценка.

Например, техническая вооруженность научного процесса (с. 112) должна характеризоваться и степенью новизны оборудования, уровнем автоматизации научных процессов.

Отмеченные недостатки не могут умалить главного. Монография И. М. Рубинштейна — интересное, полезное исследование, которое может быть использовано руководителями научных учреждений, специалистами, занимающимися вопросами планирования и экономического стимулирования исследований и разработок.

Семионов Ю. Ф.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიაში

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია ტექნიკურ და საზოგადოებრივ მეცნიერებათა დარგში ახალგაზრდა მეცნიერთა საუკეთესო ნამუშევრების გამოსავლინებლად 1983 წლისათვის აცხადებს კონკურსს.

კონკურსში გამარჯვებულთათვის დაწესებულია ორი მედალი და ფულადი პრემია, თითოეული 200 მანეთის ოდენობით, რომელსაც ყოველწლიურად დეკემბერში ანიჭებს საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია ახალგაზრდა მეცნიერებს საუკეთესო მეცნიერული ნამუშევრებისათვის.

მედლები და პრემიები მიენიჭებათ ცალკეულ მეცნიერებს საუკეთესო მეცნიერული ნამუშევრებისათვის (მეცნიერულ ნაშრომთა სერიისათვის ერთიანი თემატიკის მიხედვით), აღმოჩენებისათვის, გამოგონებებისათვის.

მედლებისა და პრემიების მოსაპოვებლად კონკურსში მონაწილეობისათვის დაიშვებიან სამეცნიერო-კვლევითი დაწესებულებების, უმაღლესი სასწავლებლების, საწარმოებისა და ორგანიზაციების მეცნიერი და სამეცნიერო-ტექნიკური თანამშრომლები, მასწავლებლები, სტაჟიორ-მკვლევარები, ასპირანტები, რომელთა ასაკიც არ აღემატება 33 წელს.

კანდიდატების წამოყენების უფლება აქვთ.

ა). სამეცნიერო დაწესებულებებისა და უმაღლესი სასწავლებლების სამეცნიერო საბჭოებს;

ბ). სამინისტროებს, უწყებებს;

გ). სამრეწველო საწარმოთა და საკონსტრუქტორო ბიუროების ტექნიკურ საბჭოებს.

ორგანიზაციები, რომელნიც წამოაყენებენ კანდიდატებს, ვალდებული არიან არა უგვიანეს ოქტომბრისა, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის სათანადო განყოფილებაში წარწერით „საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მედლის პრემიითურთ მოსაპოვებლად“ წარმოადგინონ:

ა). მოტივირებული წარდგენა, რომელიც შეიცავს ნამუშევრის მეცნიერულ დახასიათებას;

ბ). გამოქვეყნებული სამეცნიერო ნამუშევრის (ნაშრომთა სერიის), აღმოჩენის ან გამოგონების მასალები 3 ეგზემპლარად;

გ). ცნობები ავტორის შესახებ (ძირითადი სამეცნიერო ნაშრომების, აღმოჩენების, გამოგონებების სია, სამუშაო ადგილი და თანამდებობა, დაბადების წელი, ბინის მისამართი).

ცნობები ტელეფონით: 93-29-86, 93-88-89.

6¹⁷/15

3

ფასი 85 კაპ.

ინდექსი 76196

